

Caminar i pedagogia en la modernitat: Una aproximació fenomenològica i hermenèutica

Jordi Garcia Farrero

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Facultat de Pedagogia de la Universitat de Barcelona
Departament de Teoria i Història de l'Educació
Programa de doctorat: «Educació i Societat»
Bienni: 2007-2009

CAMINAR I PEDAGOGIA EN LA MODERNITAT: UNA APROXIMACIÓ FENOMENOLÒGICA I HERMENÈUTICA

Tesi doctoral per assolir el grau de doctor per la Universitat de Barcelona

Doctorand: Jordi Garcia Farrero

Direcció:
Dr. Héctor A. Salinas Fuentes
Dr. Conrad Vilanou Torrano

Abril de 2013

À Mariana, que soube achar as quatro palavras
precisas desta caminhada: «tudo vai dar certo».

Al superNuno, que tantes coses esenciais
m'ensenya dia rere dia.

Agraïments

Aquesta tesi no hauria estat possible sense la companyia i els ànims de les persones següents:

L'**Enric**, que sempre hi és per donar-me seguretat i força.

Els meus **pares** i la meva **germana** (acompanyada d'en **Marc**, i dels magnífics **Jan** i **Abril**), que sempre han procurat respectar la meva forma de caminar, és a dir, *al meu aire*. El meu **avi**, que en el seu moment em van ensenyar la importància de ramblejar en aquesta vida per tal de contemplar el millor espectacle d'aquesta ciutat i poder alegrar-nos el cor. La meva **iaia** i la meva **tieta**, que van veure la llum abans que tothom perquè sempre em deien que era un belluguet.

La gran **família xurruquiana** (Guiu, Cris, Sergi, Elías, Dídac, Camats, Maria, Àlex, Miki, Cris, Andreu, Casey, Fina, Mariona, Quim, Parra, Calamarc, Biel, Merion, Joana, Alba, Jordi i tants altres) per mostrar-me, en els moments més necessaris, el camí de viure bé (*primum vivere, deinde philosophari*). En **Vàskez**, que avança amb pas ferm complint els seus desitjos personals. Les **estrelles dels dimecres** que, amb l'excusa del partit de futbol a la Barceloneta, han permès alliberar-me setmanalment un xic de les preocupacions quotidianes per continuar la meva travessia en ple rendiment.

L'**Antonieta**, que sempre veu el camí amb tanta claredat. La **Mundó** que, malgrat tota la tecnologia existent, encara m'envia fragments de llibre brillants per correu postal. L'**Óscar**, a qui desitjo molta sort en el seu *trajecte doctoral* i que ho puguem celebrar ben aviat fent un dels nostres esmorzars matiners plens de xocolata. L'**Esteruelas**, que sovint em fa propostes formals i informals per transitar per senders més aviat alternatius. En **Xavier Laudo**, que en moltes ocasions ha tingut la delicadesa d'informar-me dels seus estimuladors passeigs per l'Empordà, Montbau, etc.

Els **estudiants** d'aquests darrers quatre anys, que han escoltat amb atenció les meves dèries pedestres a classe i, en alguns casos, fins i tot han participat en alguns dels primers passeigs històrics organitzats i, així mateix, a **tots aquells companys i**

companys del departament o d'**altres universitats** que en algun moment han mostrat interès pel meu tema de recerca i per la situació en què es trobava aquesta tesi.

La **Violeta**, que m'ha ajudat en la traducció d'alguns textos i en la correcció de la tesi, i el **Carlos**, que m'ha cedit —molt amablement— la pintura *Caminante hace camino al andar* (2008) que m'ha acompanyat durant aquests quatre anys d'estudi per poder il·lustrar la portada d'aquesta tesi.

I, d'una forma encara més especial, els meus directors de tesi, en **Conrad** i l'**Héctor**. Summament agraït per tots aquests anys de mestratge, de generositat i de suggeriments bibliogràfics tan lluminosos.

Caminar anima i aviva les meves idees; gairebé no puc pensar quan estic quiet; cal que el meu cos estigui en moviment perquè el meu cap treballi.

[Rousseau, 1985: 134]

Seure com menys millor, no creure's cap pensament que no hagi nascut a l'aire lliure i en què no hi hagi hagut moviment lliure —en el qual els músculs no celebren també una festa.

[Nietzsche, 2007b: 55]

ÍNDEX

PRIMERA PART: Començar a fer camí

Capítol I. Presentació	14
1.1 Punts de partida	14
1.2 Les preguntes que originen aquest estudi	16
1.3 Justificació	17
1.4 Objectius	18
1.5 Fonamentació metodològica	19
<i>La Fenomenologia: una orientació descriptiva</i>	20
<i>L'Herменèutica: una perspectiva interpretativa</i>	21
1.6 «Iter certum»	23

SEGONA PART: Primeres passes

Capítol II. Aproximació conceptual	28
2.1 Els múltiples significats de la paraula <i>caminar</i>	28
<i>Anàlisi etimològic</i>	28
<i>Segons el diccionari de la llengua general</i>	30
<i>Estudis publicats i jornades celebrades recentment</i>	31
2.2 La contribució antropològica, psicològica i mèdica a l'estudi del moviment humà	36
<i>L'hominització vista des de la locomoció bípeda (antropologia física)</i>	36
<i>L'evolució física i motora (psicologia del desenvolupament)</i>	39
<i>L'anàlisi de la marxa normal i patològica (ciències de la salut)</i>	42
2.3 A tall de cloenda: quines característiques invariables donen forma a l'essència de <i>caminar</i> ?	45

TERCERA PART: Tenir bona cama

Capítol III. L'<i>Homo viātor</i> vist com un tipus d'estructura individual	48
3.1 La qüestió de la <i>Weltanschauung</i>	48
3.2 La divisió tipològica de l'ésser humà segons Eduard Spranger	50
3.3 Trets distintius de l' <i>Homo viātor</i>	52

Capítol IV. Perspectiva històrica de l'home que fa via caminant per aquest món	55
4.1 Introducció	55
4.2 Premodernitat	58
<i>Precristianisme (segle X aC-325): les figures arquetípiques i els filòsofs grecs</i>	58
<i>Cristianisme (325-segle XV): la gènesi de la «vita peregrinatio»</i>	60
4.3 Modernitat	62
<i>Renaixement (1486-1700) i «l'Ascensió al Mont Ventoux», de Petrarca</i>	62
<i>Del Romanticisme com a contrapunt del projecte il·lustrat a la desobediència civil de Thoreau (1700-1900)</i>	63
4.4 Postmodernitat	64
<i>Efectes i conseqüències dels dos conflictes bèl·lics mundials en la forma de transitar</i>	64
<i>El fenomen del turisme massiu i la creació literària pedestre (passeigs literaris i viatges a peu)</i>	66
4.5 Els sentits actuals d'anar a peu	74

QUARTA PART: Topar amb sis grans caminants

Capítol V. Estudi de sis autors de la modernitat dels segles XVIII i XIX	77
5.1 La triple tria: període històric, autors i textos	77
5.2 Jean-Jacques Rousseau (1712-1778): el passejant solitari que rememora i herboritza	78
<i>Apunts biogràfics</i>	78
· <i>Període formatiu i tutela de la Madame de Warens (1712-1742)</i>	
· <i>Intent fallit amb els enciclopedistes i altres intel·lectuals a París (1742-1762)</i>	
· <i>Els anys botànics i introspectius (1762-1778)</i>	
<i>Els passeigs rousseauians: solitud, herborització i els somieigs</i>	85
5.3 Johann Wolfgang Von Goethe (1749-1834): l'humanista refinat que viatja a Itàlia per a arrodonir la seva cultura	89
<i>Trajectòria vital</i>	89
· <i>Infància i joventut (1749-1775)</i>	
· <i>Les dues estades a la capital del ducat de Sachsen-Weimar-Eisenach i ciutat més il·lustre del territori germànic (1775-1786 i 1788-1834)</i>	
<i>Ressenya històrica dels recorreguts que tenien Itàlia com a destí predilecte</i>	96
<i>El viatge cultural goethià per terres italianes (1786-1788): quan es va limitar a veure i a descobrir l'entorn amb els seus propis ulls per formar-se artísticament i científicament</i>	98

5.4	Alexander Von Humboldt (1769-1859): el científic encuriolit per les terres exòtiques	104
	<i>Esbós biogràfic</i>	104
	<i>Panoràmica abreujada de les exploracions científiques que van viatjar per l'ample món</i>	109
	<i>L'expedició humboldtiana a l'Amèrica Equinoccial: quan els seus coneixements prengueren una àmplia volada</i>	111
	· <i>Preparació (1796-1799)</i>	
	· <i>El recorregut humboldtià pel territori espanyol i per l'interior del continent americà (1798-1804)</i>	
	· <i>Elaboració de la seva obra (1804-1859)</i>	
5.5	Charles Baudelaire (1821-1867): el poeta atret pels carrers molt transitats	122
	<i>Nota biogràfica</i>	122
	<i>París durant el segle XIX: el cas de l'obra urbanística d'Hausmann</i>	129
	<i>El bon viviant que caminava vagorosament sobre l'asfalt</i>	132
5.6	Friedrich Nietzsche (1844-1900): el caminant que vol arribar a ser allò que és	136
	<i>Breu biografia</i>	136
	· <i>Anys de formació i camaraderia (1844-1879)</i>	
	· <i>Del període errant i solitari al col·lapse mental (1879-1900)</i>	
	<i>Caminades i inspiracions a bon ritme: les vivències intel·lectuals de Chasté i de la roca de Surlei</i>	146
5.7	Arthur Rimbaud (1854-1891): el rodamón inconformista que cerca aventures i altres identitats	149
	<i>Ressenya biogràfica</i>	149
	<i>L'errància rimbaudiana (1875-1891): quan pensava que la rosa dels vents el podia ajudar a cercar una existència sense obligacions</i>	155
	<i>Altres experiències que «dérèglent tous les sens»</i>	160
5.8	Recapitulació	163

CINQUENA PART: Aturar-se, pensar i continuar la travessia

Capítol VI. Lectura pedagògica dels caminants escollits	165	
6.1	Preàmbul	165
6.2	Els passeigs de Rousseau	165
	<i>El subjecte que camina per la natura (Homo viātor naturālis)</i>	165
	<i>El naturalisme pedagògic</i>	166
	<i>Pràctiques educatives pedestres que procuren la immersió a la naturalesa (colònies escolars i escoltisme)</i>	169
6.3	El viatge cultural de Goethe	175
	<i>L'individu que camina tot demostrant bones maneres (Homo viātor civīcus)</i>	175
	<i>La idea de la Bildung (formació, cultura)</i>	175
	<i>La dimensió autoformativa com a garantia d'aprendre tant món com sigui possible</i>	177

6.4	L'expedició científica de Humboldt	179
	<i>L'home que camina per tal d'explorar nous territoris (Homo viātor explorātōris)</i>	179
	<i>El model de ciència, entre el Romanticisme i el neohumanisme</i>	179
	<i>L'excursionisme científic al servei de la societat i de l'educació</i>	180
6.5	Els vagareigs de Baudelaire	183
	<i>La persona que camina vagarosament per la ciutat (Homo viātor vaciūs)</i>	183
	<i>La vida genuïnament moderna</i>	184
	<i>De l'existència sense «taedium vitae» en una metròpolis a la pedagogia urbana</i>	188
6.6	Les caminades de Nietzsche	192
	<i>L'individu que camina per inspirar-se i crear (Homo viātor poētīcus)</i>	192
	<i>El pensament crític, destructiu i restructor</i>	193
	<i>Tornar a aprendre a caminar un altre cop per tal de fer-ho com un infant</i>	197
6.7	L'errància de Rimbaud	199
	<i>El subjecte que camina erràticament (Homo viātor errantis)</i>	199
	<i>L'esperança d'arribar a l'allò més absolut de la poesia</i>	200
	<i>Sobre el fet de viure a partir de la possibilitat de poder temptejar, equivocar-se i rectificar</i>	200
6.8	Aclariment final	206
	Capítol VII. Vers una pedagogia del caminar	207
7.1	La virtut d'anar a peu des d'una perspectiva netament pedagògica	207
	<i>Diccionaris de Pedagogia</i>	207
	<i>Un parell de textos pedagògics</i>	208
7.2	Bases conceptuals d'una pedagogia que vincula <i>caminar</i> i formació	209
	<i>El neomadisme pedagògic com a eix vertebrador</i>	209
	<i>De l'heteroeducació a l'autoformació en clau neohumanista</i>	211
	<i>El «caminar educatiu» vist com una experiència de formació</i>	212
	<i>Continuem amb el tema de l'experiència</i>	213
7.3	Síntesi	215

SISENA PART: Final del recorregut

	Capítol VIII. Conclusions i possibles línies de treball	217
8.1	<i>Caminar</i> és molt més que «traslladar-se a peu d'un lloc a un altre»	217
8.2	<i>Caminar</i> garanteix la continuïtat de l' <i>Homo viātor</i> en el nostre interior	218
8.3	El <i>caminar</i> ben entès facilita pensar l'educació des d'una perspectiva neohumanista	219
8.4	<i>Caminar</i> té moltes possibilitats en el camp educatiu sempre i quan sapiguem donar-li un ús precís	220
	Capítol IX. Bibliografia	222

PRIMERA PART: Començar a fer camí

CAPÍTOL I. PRESENTACIÓ

1.1- Punts de partida

Encetem aquest recorregut dient que el propòsit que persegueix aquesta tesi — problematitzar, des d'una perspectiva totalment pedagògica, un dels fets més senzills que esdevenen a la vida quotidiana com és el cas de *caminar*— ve motivat per un interès personal que es va gestar en una experiència viscuda pel mateix autor. Per aquest motiu, creiem convenient incloure el seu relat.

Fa uns quants anys, just després de llicenciar-me en pedagogia, vaig fer realitat un vell somni: sortir a fer un volt, que podríem qualificar d'iniciàtic, per terres un xic llunyanes. La idea era deixar enrere, per uns dies, la immobilitat i la vida sedentària per, tal com cantava Víctor Jara¹, buscar la llibertat caminant, caminant...

D'aquesta manera, els meus peus, durant els anys 2006 i 2007, van trepitjar diferents territoris mexicans (Chiapas, la Selva Lacandona, Mèxic DF, Michoacán, Oaxaca o la península de Yucatán), guatemalencs (el llac d'Atitlán), nicaragüencs (Managua i l'arxipèlag de Solentiname) i cubans (L'Havana, Santa Clara).

És veritat que, durant les primeres setmanes d'aquest passeig, el més important de tot plegat semblava que era el fet de veure nous paisatges i conèixer nous pobles i costums. Per això vaig consultar algunes guies turístiques i vaig llegir moltes novel·les que narraven experiències semblants realitzades als mateixos indrets del planeta. Però també és veritat que, a mesura que transcorrien aquells dies sense domicili fix, la cosa va anar canviant.

Sense oblidar-me de les ruïnes maies (Palenque, Chichén Itzá i d'altres), de la vida dissipada i contradictòria cubana ni de la imponent naturalesa centreamericana, la qüestió és que novament vaig visualitzar molts records de la infantesa i adolescència; vaig tornar a dialogar amb tot allò que havia valgut la pena aprendre del meu pas pel campus Mundet o vaig qüestionar-me la meua manera de ser i estar al món. Tot plegat va començar a tenir un to més introspectiu.

No vaig trobar cap resposta. Tot el contrari: encara van sorgir més preguntes que creaven una espiral infinita farcida de dubtes i incerteses de tot tipus. Vaig arribar a pensar si m'estava complicant massa l'existència amb aquell viatge... tan intern. Malgrat tot, vaig

¹ Fem referència a una estrofa de la cançó «Caminando, caminando» (1970).

aconseguir realitzar aquest joc (afortunadament ho vaig viure d'aquesta manera) sense angoixes ni ferides, al compàs de la meua vida.

Però, una tarda, quan estava en una comunitat zapatista gaudint de l'avorriment, fou quan vaig començar a entendre que tots aquells pensaments s'estaven originant gràcies al desig de voler romandre en moviment. D'aquí que, a poc a poc, vaig trobar el sentit d'haver anat tan lluny i vaig entendre que els trajectes són alguna cosa més que un desplaçament, ja que poden ser una vertadera font de formació i una oportunitat per meravellar-te per les coses un altre cop.

L'emoció era tanta que, allà mateix i en plena vida itinerant, van sorgir interrogants com: què significa caminar? Per què decidim anar a peu quan podem anar amb cotxe o bicicleta? Quina relació té amb la filosofia, la literatura, l'art...? I amb la pedagogia? També, vaig fer la primera recerca bibliogràfica visitant diferents biblioteques (la de la UNAM, per exemple) i llibreries de tot tipus.

Vaig trobar una cita ben suggeridora del Subcomandante Insurgente Marcos: «Este camino que hicimos es un camino muy otro. No es un camino sólo por el que tú caminas sino que el camino te camina a ti mismo. Para nosotros, el caminante no es tan determinante, finalmente deja de serlo en el momento que se detiene. El camino, en cambio, va a ser siempre camino. Puestos a escoger, nosotros escogimos el camino. O sea, no parar...». O aquesta de Walter Benjamin: «El niño camina desacompañadamente».

Un dia de març de l'any 2007, el meu viatge es va acabar. La fi de la mobilitat constant i els passeigs per terres desconegudes va coincidir amb l'inici dels meus estudis de doctorat, cosa que va donar peu a altres lectures i preocupacions intel·lectuals. Tanmateix, paral·lelament vaig continuar amb la meua recerca, que pretenia descobrir més referències bibliogràfiques relacionades amb l'acte d'anar a peu i, per descomptat, vaig emprendre algunes caminades (el Montseny, la ruta de Walter Benjamin, el Penedès, la vall de Boí o per diferents ciutats brasileres).

En sintonia amb el darrer tram del relat que acabem d'exposar, un altre moment que volem destacar, com a punt de partida d'aquesta investigació, és la descoberta de dues cites fonamentals, ja que ens van ajudar a definir el nostre tema d'estudi (*caminar*) i, com a conseqüència d'això, a començar a estirar del fil.

Tot i que ja han estat citades i ho tornaran a ser més endavant, novament en fem ressenya atesa la seva importància.

Caminar anima i aviva les meves idees; gairebé no puc pensar quan estic quiet; cal que el meu cos estigui en moviment perquè el meu cap treballi.

[Rousseau, 1985: 134]

Seure com menys millor, no creure's cap pensament que no hagi nascut a l'aire lliure i en què no hi hagi hagut moviment lliure — en el qual els músculs no celebrin també una festa.

[Nietzsche, 2007b: 55]

1.2- Les preguntes que originen aquest estudi

Queda clar, doncs, que estem davant d'una reflexió pedagògica, la qual té una clara vocació de romandre en els marges perquè no aborda un tema que formi part de la centralitat educativa vigent, sobre l'assumpte de *caminar*. D'aquesta manera, podem dir que estem davant d'un treball de recerca original que comença a caminar amb la finalitat de cercar respostes a les qüestions següents:

- Què significa *caminar* més enllà de les aportacions dels diccionaris, la ciència o les nostres experiències?
- Quin lloc ha ocupat l'*Homo viātor* al llarg de la història occidental? I actualment?
- Què representa pensar l'educació des de l'acció de *caminar*?
- Quines possibilitats pedagògiques podem destacar en aquelles praxis educatives en què *caminar* hi té un paper central?

1.3- Justificació

Podríem dir, d'entrada, que cercar respostes en relació amb els motius principals que ens han portat a realitzar una tesi sobre el *caminar* com a preocupació pedagògica té gairebé el mateix sentit quan ens preguntem si anem a peu o no en aquelles ocasions que ho podem fer en cotxe sense haver-nos d'esforçar. Heus aquí, doncs, tres consideracions que tenen la finalitat de legitimar la necessitat social i científica d'aquesta tesi.

Atès que vivim en un context que ofereix múltiples maneres de desplaçar-nos però, al mateix moment, pensa que *caminar* solament és per a aquelles persones que no tenen la capacitat de fer servir altres mitjans que són millors i més ràpids (cotxe o avió), volem destacar, en primer lloc, que aquesta tesi pot ser entesa com una clara reafirmació de la nostra humanitat. Diem això perquè sostenim que l'acte de *caminar* representa un cert distanciament vers l'amenaça del nihilisme tecnològic i científic, ja que ens permet percebre les dues coordenades antropològiques fonamentals (l'espai i el temps) a escala humana i amb calma.

Malgrat que la qüestió de *caminar* encara pot ser considerada insignificant o quelcom de poca entitat en la majoria de sectors acadèmics (l'antropologia física, la psicologia del desenvolupament i les ciències de la salut en són tres il·lustres excepcions), paga la pena mencionar, com a segona reflexió, que d'ençà uns anys aquest objecte d'estudi ha despertat un cert interès i ha tingut més presència en diferents debats acadèmics i culturals. Per aquest motiu, aquesta tesi vol ser una contribució en aquesta línia ja que tenim el convenciment que les vivències que es produeixen mentre estem gaudint d'un passeig o una caminada són netament pedagògiques. En poques paraules: l'assumpte de *caminar* pot oferir elements ben interessants d'innovació pedagògica.

En darrer lloc, volem posar de manifest que aquest treball també té l'anhel de recuperar el llegat que sembla oblidat de tots aquells caminadors que van donar valor al nostre desplaçament al llarg de la història occidental (vegeu capítol IV). Dit això, és avinent evocar la figura de Ramon Llull (Mallorca, 1232/1235-1315/1316) ja que, a més de ser un dels gegants de l'edat mitjana europea, possiblement fou un dels primers *Homo*

viātor de la nostra cultura, tal com ens recorda Miquel Batllori². A pesar de les dificultats de transport i de comunicació pròpies de la seva època, la qüestió és que la seva vida s'ha d'interpretar a través dels seus viatges per una gran part de l'occident europeu (Roma, París), per diferents ciutats de la costa nord-africana (Constantina, Tunis) o pel Mediterrani oriental (Xipre, Jerusalem) perquè fou quan redactava les seves obres que, com és conegut per tothom, versen d'una gran varietat de temes.

Seguint amb el primer escriptor català de tots els temps, tampoc ens podem estar de recordar específicament una de les seves obres, ja que és un clar antecedent de la proposta que planteja aquesta tesi: la vinculació harmoniosa entre l'acte de caminar i la formació. Així, doncs, fem esment del *Llibre de meravelles* (París, 1287-1289), en el qual el protagonista —el Fèlix, fill d'un home trist i exiliat— recorre boscos, muntanyes i ciutats amb l'objectiu de deixar-se admirar per deu coses (Déu, àngels, cel, elements, plantes, metalls, bèsties, home, paradís i infern) tot interrogant-se i preguntant a diferents personatges que es troba pel camí sobre el seu sentit.

1.4- Objectius

Tenint en compte les qüestions plantejades més amunt, passem a enunciar els cinc objectius principals d'aquesta investigació:

- Contribuir a una millor comprensió del fenomen de *caminar*, ja que és molt més del que podem pensar en un primer moment.
- Mostrar els principals autors-caminants apareguts al llarg de la història occidental a partir de l'esquema triàdic plantejat pel professor Fullat (premodernitat, modernitat i postmodernitat).
- Estudiar sis autors netament caminants del període de la modernitat (1700-1900).

² Batllori, M. (1981) «Introducció», a: Lull, R. *Obra escogida*. Madrid, Ediciones Alfaguara SA, pàg. XXII.

- Explorar una possible cruïlla entre les esferes de *caminar* i de la formació a partir d'una lectura pedagògica dels passeigs de Rousseau, el viatge cultural de Goethe, l'expedició científica de Humboldt, els vagareigs de Baudelaire, les caminades de Nietzsche i l'errància de Rimbaud.
- Abordar les bondats formatives de *caminar* des d'una perspectiva neohumanista amb la intenció d'establir les bases d'una pedagogia.

1.5- Fonamentació metodològica

La pedagogía necesita de la hermenéutica para otorgar un sentido interpretativo a los fenómenos del mundo de la vida, con el fin de determinar la importancia pedagógica de las situaciones y relaciones de la vida cotidiana con los niños y los menores. Y también necesita de una vía lingüística que posibilite que la reflexión textual, en tanto que proceso de investigación, contribuya a la reflexión y al acercamiento desde un punto de vista pedagógico.

[van Manen, 2003: 20]

Malgrat que és ben conegut per tothom, no ens podem estar de fer una petita consideració etimològica del concepte *mètode*, ja que manté una important relació amb el tema d'estudi d'aquesta tesi. Diem això perquè significa 'romandre en camí', tal com ens indica les dues paraules que li donen forma: *meta* (prefix que indica un canvi de lloc) i *odos* (camí). Nogensmenys, val a dir que en aquesta ocasió farem camí utilitzant el terme *metodologia* perquè és més fidel a la tasca que tot seguit desenvoluparem. Expliquem-ho: «es la fundamentación del método. El estudio y la exposición sistemática que da cuenta de unas ideas y teorías, fundamentalmente epistemológicas, que legitiman la forma en la que se va a proceder para desarrollar la investigación»³.

Dit això, passem a explicar les dues metodologies (la fenomenologia i l'hermenèutica) que hem considerat més escaients per tal d'explorar nous camins en matèria pedagògica

³ Fullat, O. (2003) «Epistemologia de l'educació», citat per Laudo, X. (2010) *La pedagogia líquida. Fuentes contextuales y doctrinales*. Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament Teoria i Història de l'Educació, tesi doctoral, pàg. 36.

en un sentit menys restrictiu i sense cosificar l'objecte d'estudi i, com és ben lògic, poder dur a bon port els objectius que ens hem plantejat línies més amunt.

La fenomenologia: una orientació descriptiva

Com moltes vegades s'ha dit i repetit, la fenomenologia, que va sorgir com una possible alternativa al positivisme, és un moviment de pensament que cerca l'essència (del llatí *essentia*, allò que fa que una cosa sigui el que és) dels fenòmens, que són entesos com aquelles manifestacions que apareixen davant nostre mateix sense la necessitat de fer cap tipus de deducció. D'aquí que el seu principal iniciador, Edmund Husserl (Prosznit, 1859-Friburg de Brisgòvia, 1938), ens proposa que ens dirigim a les coses mateixes, tal com recull la seva frase més cèlebre: «zu den sachen selbst!».

Sabent que la primera impressió del fenomen sempre ve motivada per l'experiència del subjecte en la vida quotidiana (*Lebenswelt*)⁴ a través de les seves relacions i vivències, convé recordar que Husserl va establir una seqüència sistemàtica i clara per tal de neutralitzar aquesta *actitud natural*⁵ que comporta una gran ingenuïtat i, com és ben lògic, fer realitat el propòsit principal d'aquesta metodologia. És ben manifest que aquest procés és conegut amb l'epígraf de *les tres reduccions fenomenològiques* perquè va manllevar la paraula grega *epokhé* del principal representant de l'escepticisme grec, Pirró d'Elis (360-270 aC). En aquest sentit, convé destacar que, en aquesta ocasió, aquest terme és interpretat com una suspensió del judici o una col·locació entre parèntesis⁶.

⁴ Paga la pena recordar que, en el llibre *La crisis de las ciencias europeas y la fenomenología trascendental*, del mateix Husserl, és on trobem el millor estudi sobre *Lebenswelt* com el món de l'experiència viscuda. Entén aquesta idea com allò donat evidentment o «el mundo espacio-temporal de las cosas tal y como las experimentamos en nuestra pre- y extracientífica y tal y como las sabemos como experimentables» (pàg. 145-146). Així mateix, afegeix que aquesta dimensió prereflexiva és el punt de partida de la fenomenologia, és a dir, «el saber sobre el mundo objetivo-científico se fundamenta en la evidencia del mundo de vida» (pàg. 137).

⁵ És a dir: «Yo encuentro constantemente ahí delante, como algo que me hace frente, la realidad espacial y temporal una, a que pertenezco yo mismo, como todos los demás hombres con que cabe encontrarse en ella y a ella están referidos de igual modo. La "realidad" del encuentro —es lo que quiere decir ya la palabra— como estando ahí delante y la tomo tal como se me da, también como estando ahí» [Husserl, 1949: 69].

⁶ Vegeu Husserl, E. (1949) *Ideas relativas a una fenomenología pura y una filosofía fenomenológica*. México DF, Fondo de Cultura Económica, pàgs. 72-73.

En qualsevol cas, la primera tasca fenomenològica és aquella que posa entre parèntesis tots els aspectes empírics i els plantejaments teòrics que han elaborat els científics i els filòsofs al llarg de la història occidental sobre el fenomen que s'estigui estudiant. Més endavant, és el torn de la reducció eidètica, que pretén buscar, per mitjà de la intuïció, les essències invariables i pures perquè mai es regeixen pels paràmetres del temps i de l'espai (nomena). I ja, després d'això, trobem el darrer moment, en què es prescindeix dels elements característics del subjecte per tal d'arribar a una consciència pura i, consegüentment, a un subjecte totalment transcendental. En definitiva: l'actitud fenomenològica significa l'explicació de fenòmens tal com se'ns apareixen a la consciència.

L'hermenèutica: una perspectiva interpretativa

La segona metodologia seleccionada ha estat l'hermenèutica, que també va néixer a l'interior de les universitats alemanyes. Atès que ens ha servit per triar un període de la nostra història i apropar-nos als textos de sis autors escollits moderns, l'art d'interpretar textos també ha tingut un paper molt important en la nostra tasca investigadora perquè ens ha permès millorar la comprensió del tema de recerca plantejat línies més amunt.

En aquest sentit, vegem que el terme *hermenèutica*, el qual prové del déu Hermes, que tenia la tasca de comunicar els missatges de Zeus als mortals, designa l'art de la interpretació (del verb grec hermenéuein, que significa expressar, explicar i traduir⁷), que ha tingut un gran recorregut al llarg de la nostra història. Per consegüent, cal recordar que ja va aparèixer a l'antiguitat clàssica i va tenir molta importància tant en les concepcions medievals com en les controvèrsies que van sorgir amb la reforma. Més endavant, es va desenvolupar en el terreny teològic (Schleiermacher) i en les activitats dels filòsofs, els historiadors i els juristes, que sovint han d'abordar diferents qüestions d'interpretació.

D'aquesta manera, es va arribar als primers compassos del segle xx, quan trobem la figura de Wilhel Dilthey (Wiesbaden-Biebrich, 1833-Seis am Schlern, 1911) que, davant de l'auge de la metodologia experimental, va elaborar un model teòric constituït

⁷ Cal recordar que aquests tres possibles significats han estat estudiats per Richard Palmer. Vegeu Palmer, R. (2008) *¿Qué es la hermenéutica?* Barcelona, Herder, pàgs. 30-52.

per les ciències de la natura (Naturwissenschaften), que pretenen elaborar una explicació analítica dels fenòmens externs i, les ciències de l'esperit (Geisteswissenschaften), que volen captar el món humà a través de les mateixes expressions de l'esperit humà. Vet aquí, doncs, quan la perspectiva hermenèutica va ser considerada la disciplina predilecta de les ciències de l'esperit, ja que la connexió entre comprensió (Verstehen) i vivència (Erleben) constitueix el mètode mitjançant el qual se'ns presenta la vida humana com a objecte d'estudi.

Seguint el fil de la història, trobem un dels deixebles de Dilthey que, sens dubte, és ben avinent en aquesta investigació. Ens estem referint al pedagog alemany Otto Friedrich Bollnow (Stettin, 1903-Tubingen, 1991). Amb el propòsit de distanciar-se de perspectives més aviat racionalistes o d'abstracció geomètrica (espai dels matemàtics), podem dir que la tesi principal de la seva obra *Home i espai* (Mensch und Raum, 1963) és el fet que va focalitzar la seva atenció en la qüestió de l'espai com a categoria educativa de primer ordre. D'aquesta manera, apareixen qüestions tan importants per aquesta investigació que més endavant seran abordades com són l'espai vivencial (el que ens permet viure la nostra experiència) o la manera de ser del propi *Dasein* (*Homo viātor*).

Finalment, és el torn d'Hans-Georg Gadamer (Marburg, 1900-Heidelberg, 2002) que, amb la seva obra *Veritat i mètode* (Wahrheit und Methode, 1960), va portar a terme un vertader gir hermenèutic. Com és sabut per tothom, la seva idea principal era allunyar-se de la filosofia de la ciència per tal de fonamentar l'epistemologia de les ciències de l'esperit posant de relleu les següents qüestions: la comprensió (Verstehen), com una experiència; el caràcter lingüístic (les paraules, els textos i l'escriptura) i històric del treball interpretatiu i, en darrer terme, la radical temporalitat de la raó humana.

Es pot afegir que, segons aquest gran pensador d'Heidelberg, la naturalesa del pensament és lingüística i, per aquest motiu, tot es basa en l'exercici humà de la paraula (logos): l'art de la conversa, de l'escriptura, de la lectura, de la comprensió i de la interpretació. Tant és així que, tal com ens recorda la professora Anna Pagés, estableix una clara distinció entre els dos darrers termes esmentats perquè la interpretació percep el llenguatge com un instrument (concreció del sentit) i, la comprensió, com una

experiència (apropiació d'allò dit)⁸. Vist des d'aquesta perspectiva, no ens pot estranyar, per tant, que la interpretació és una de les maneres d'investigar en matèria educativa perquè ens brinda la possibilitat de preguntar-nos sobre el que succeix quan caminem.

Sigui com sigui, no és debades dir que el *cercle hermenèutic*⁹ és la concreció d'aquesta teoria de la interpretació, com un acte lingüístic, que anticipa el sentit que persegueix (expectativa). Sense perdre de vista el tema de la recerca, aquest procés circular –en conseqüència, sempre roman obert per nous comentaris i, quan més avança, més il·lumina la seva totalitat– admet l'oportunitat de formular unes preguntes inicials; investigar diferents autors a partir de la *sola scriptura*; dialogar amb els textos i autors escollits per esbrinar el seu sentit i, fer la interpretació i la comprensió dels corresponents discursos.

Acabem recordant que un altre element clau d'aquest cercle és, sens dubte, l'interpret que, partint de la seva experiència, s'apropa als textos amb la seva precomprensió (Vorverständnis) i els seus prejudicis (Vorurteile). Per tant: comprendre també suposa iniciar un procés d'autoformació per aquest subjecte perquè el text és la mediació a través de la qual ens comprenem a nosaltres mateixos.

1.6- «Iter certum»

Atès que estem davant d'una investigació fenomenològicohermenèutica, passem a explicar les sis fases de treball que han constituït el recorregut d'aquesta tesi doctoral tenint en compte l'estructura metòdica elemental¹⁰ que proposa el professor Max van Manen en el llibre *Investigación educativa y experiencia vivida: Ciencia humana para*

⁸ Vegeu Pagés, A. (2012) *Sobre el olvido*. Barcelona, Herder, pàgs. 85-101.

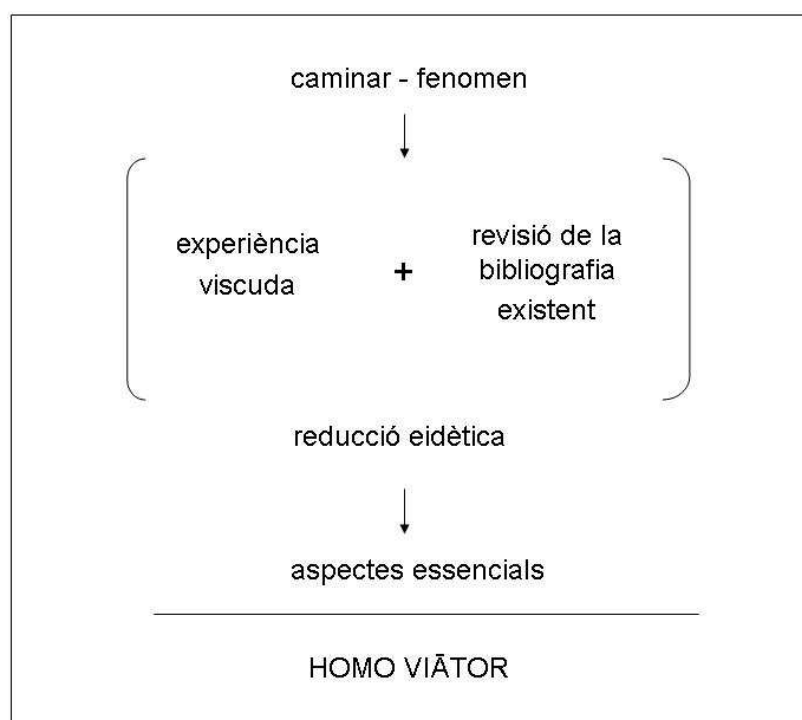
⁹ Gadamer, H.-G. (2010) *Verdad y método II*. Salamanca, Ediciones Sígueme, pàgs. 63-70.

¹⁰ Ens referim a la cita següent: «¿Cómo se puede llevar a cabo una investigación en ciencias humanas? Reducida a su estructura metódica elemental, la investigación fenomenológica hermenéutica puede verse como una interacción dinámica entre seis actividades investigadoras: 1) centrarnos en un fenómeno que nos interesa verdaderamente y nos compromete con el mundo; 2) investigar la experiencia del modo en que la vivimos, y no tal como la conceptualizamos; 3) reflexionar sobre los aspectos esenciales que caracterizan el fenómeno; 4) describir el fenómeno mediante el arte de escribir y rescribir; 5) mantener una relación pedagógica firme con el fenómeno y orientada hacia él; 6) equilibrar el contexto de la investigación siempre considerando las partes y el todo» [Van Manen, 2003: 48-49].

una pedagogía de la acción y la sensibilidad (Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy, 1990).

En la primera etapa hem determinat el fenomen que interessa estudiar, que no és un altre que l'acte de caminar. Tot seguit, ens hem centrat en la redacció de diferents preguntes i objectius que han tingut el propòsit de guiar-nos al llarg d'aquesta recerca i aprofundir en els diferents temes del nostre objecte d'estudi.

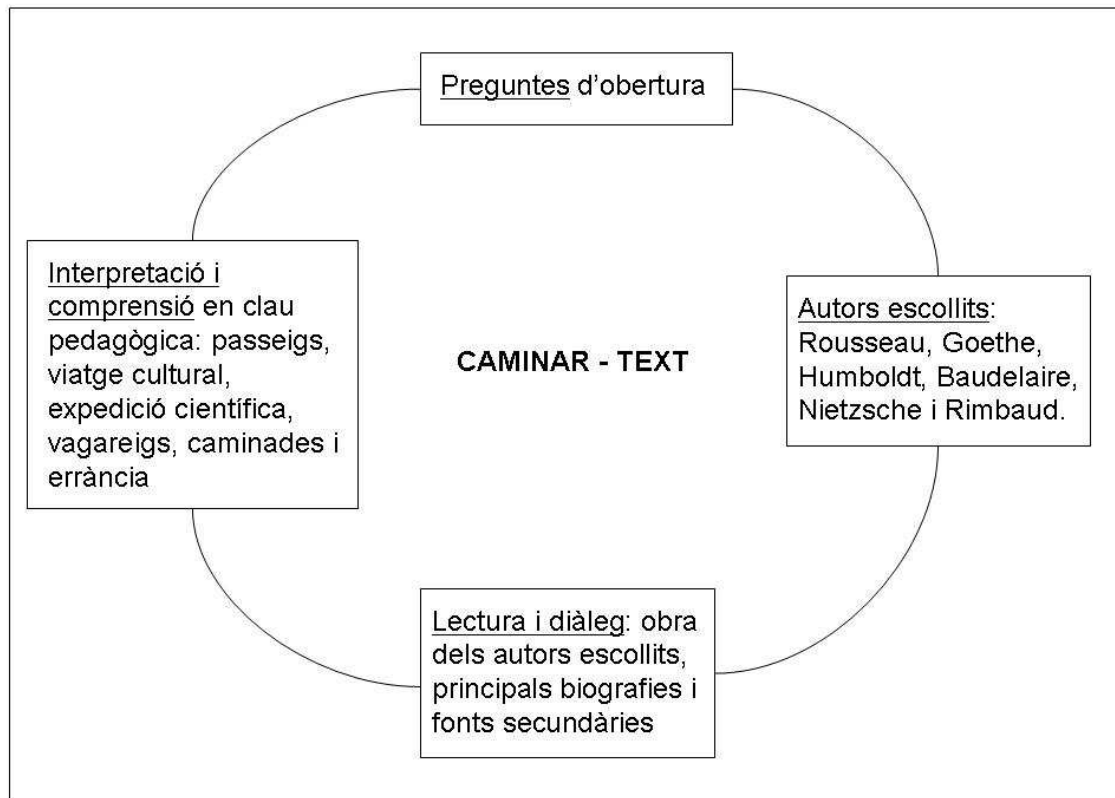
Abans d'aplicar la reducció eidètica que estableix la recerca fenomenològica per tal de descobrir els aspectes essencials que caracteritzen el fenomen que volem estudiar, hem investigat el nostre punt de partida, és a dir, la manera a partir de la qual nosaltres vivim l'acció d'anar a peu i, a més, els plantejaments teòrics que s'han elaborat tant per part dels científics (antropologia física, psicologia del desenvolupament i ciències de la salut) com per part de diferents publicacions que han abordat la noció esmentada (diccionaris, anàlisi etimològica o literatura en general).

[Font: elaboració pròpia]

Després de dibuixar el nostre subjecte antropològic (*Homo viātor*), ha arribat el moment d'explicar i interpretar aquest fenomen a partir de la metodologia hermenèutica. Així, doncs, hem dialogat amb els autors següents: Rousseau, Goethe, Humboldt, Baudelaire,

Nietzsche i Rimbaud. Val a dir que aquesta tria ha vingut motivada per una decisió prèvia d'estudiar el període de la modernitat comprès pels segles XVIII i XIX, ja que, malgrat que l'acte de caminar és tan antic com la història de la humanitat, considerem que fou quan va esdevenir una activitat cultural netament deliberada.

[Font: elaboració pròpia]¹¹

A redós de l'anàlisi de sis experiències, tot seguit ens hem centrat en el desenvolupament de la tasca principal d'aquesta investigació: la relació entre l'acte de caminar i la formació des d'una perspectiva neohumanista. Hem portat a terme aquest exercici des d'aquestes dues vessants: per una banda, realització d'una lectura pedagògica dels passeigs de Rousseau, el viatge cultural de Goethe, l'expedició científica de Humboldt, els vagareigs de Baudelaire, les caminades de Nietzsche i l'errància de Rimbaud i, per una altra, elaboració d'una proposta pedagògica que inclou tant l'opció de l'heteroeducació com l'autoeducació, però sempre amb el neomadisme pedagògic com a eix vertebrador.

¹¹ És de justícia dir que aquesta figura ha trobat la seva inspiració en una de molt semblant que podem trobar a: Planella, J. (2004a) *Cos i discursivitat pedagògica: bases per a la ideació corporal*. Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament Teoria i Història de l'Educació, tesi doctoral, pàg. 40.

Per acabar, ens hem concentrat en l'informe final a partir de tot el treball que acabem d'explicar. Convé recordar que el guió s'ha anat construint i reconstruint a mesura que l'escriptura ha anat avançant.

SEGONA PART:

Primeres passes

CAPÍTOL II. APROXIMACIÓ CONCEPTUAL

En efecte, és hora d'apropar-nos al concepte principal d'aquest estudi, que no és altre que *caminar*. Convé aclarir que, en primer lloc, deixarem constància de tres possibles significats a partir de la seva etimologia, consultarem el diccionari de la llengua general i posarem de manifest tant els assaigs publicats com els congressos que s'han celebrat recentment; després, serà el torn d'abordar la contribució científica (l'antropologia física, la psicologia del desenvolupament i les ciències de la salut) i, per acabar, ens centrarem en els aspectes essencials que defineixen l'acte de posar un peu darrere de l'altre rítmicament.

2.1- Els múltiples significats de la paraula *caminar*

Anàlisi etimològica

Llegint la gran obra del lingüista Joan Coromines (Barcelona, 1905-Pineda de Mar, 1997)¹², que sempre és un exercici ben revelador perquè aporta una gran quantitat de dades que són d'inestimable ajuda per entendre la vertadera essència de les paraules, trobarem que *caminar*, la qual té un aspecte i un so simple i honest, prové de *camí*, que és d'origen cèltic; la seva forma primerenca és la de *camminus* i fou estranya al llatí arcaic i clàssic, però no podem dir el mateix pel que fa a la seva penetració en el llatí vulgar. Prova eloqüent d'això és la seva descendència en totes les llengües romàniques llevat del romanès (*plimbáre*): *caminar* (castellà), *caminhar* (portuguès), *cheminer* (francès), *camminare* (italià) i *camiñar* (gallec). Val a dir que el seu abast fraseològic i semàntic és més restret en francès i castellà, ja que *marcher* i *andar* acostumen a tenir més concurrència respectivament.

Una altra dada ben significativa és que *camminus*, que es documenta que va aparèixer per primer cop a Espanya en el segle VII, va esdevenir sinònim de *carrer* en moltes poblacions catalanes. Per la qual cosa, paga la pena recordar que «espai a recórrer per a

¹² Coromines, J. (1992) *Diccionari etimològic i complementari de la Llengua Catalana*. Vol. I. Barcelona, Cural Edicions Catalanes, pàgs. 453-455.

anar d'un indret a un altre»¹³, que condiciona els seus principals derivats (*caminar* i *caminant*) tal com veurem més endavant a partir de sis il·lustres exemples, té una gran diversitat de formes que es manifesta en la riquesa del llenguatge popular per denominar-los. En *El llibre dels camins* (2010), que vol reivindicar la necessitat de pensar la mobilitat rural al servei de la societat rural i clarament diferenciada de la mobilitat urbana, trobem els més destacats classificats entre camins moderns i històrics¹⁴.

CAMINS MODERNS

-*Camins veïnals*: camins rodats que comuniquen els nuclis de població entre si o aquests amb la xarxa de carreteres definida legalment. Són construïts i conservats pels municipis.

-*Camins rurals*: camins destinats a les activitats agrícoles, ramaderes i forestals.

-*Camins i pistes forestals*: vies que serveixen per a la gestió, la vigilància i la defensa de les forests.

CAMINS HISTÒRICS

-*Camí ral*: camí públic de més trànsit utilitzat per a les comunicacions abans de la construcció de les carreteres.

-*Corriol, caminoi, viarany, raseret o carrerany*: camí estret.

-*Camins ramaders o carrerada*: camins destinats a la transhumància.

-*Camí de ferradura*: camí per on pot passar una haveria, però no un carro.

-*Camí de ronda*: camí practicat al llarg del mur d'una plaça forta o de la zona marítima o terrestre com a servitud de pas per a la vigilància de la costa.

-*Camí de congost*: camí que se serveix del congost d'un riu.

-*Camí carreter*: camí per on pot passar un carro.

[Font: elaboració pròpia]

¹³ Institut d'Estudis Catalans (2007) *Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans-Edicions 62, pag. 288.

¹⁴ Vegeu Campillo, X. i López-Monné, R. (2010) *El llibre dels camins. Manual per esvaïr dubtes, desfer mites i reivindicar drets*. Barcelona, Arola Editors, pàgs. 33-44.

Es pot afegir que, en el llibre ja esmentat anteriorment de Bollnow, hi ha un apartat –*El camino y la carretera*¹⁵– en el qual també fa referència la diversitat de camins existents que condicionen les nostres exploracions de l'espai exterior. De totes maneres, considerem que el més interessant d'aquelles pàgines és una altra cosa: la reflexió que fa l'autor sobre l'origen dels camins.

Allí donde una persona en particular camina una sola vez, acaso no se forme un camino. Pero aunque el individuo se mueva en un terreno todavía intransitado, parte normalmente de un punto que se repite con frecuencia, su casa o su pueblo, y se dirige a una meta que a su vez vuelve a repetirse, es decir, a otro pueblo o a su lugar de trabajo, y si este hombre solo ha ido, más o menos conscientemente, por el camino más cómodo, le seguirán los demás, pero corrigiendo a la vez las torpezas que el primero haya podido cometer y creando el camino más favorable. Así se forman pronto líneas de comunicación predilectas, que, por ser holladas y ahondadas, adquieren rápidamente la primacía sobre el terreno intransitado.

[Bollnow, 1969: 95]

Segons el diccionari de la llengua general

Tant en el *Diccionari de la llengua catalana*¹⁶ com en el *Diccionario de la Lengua Española*¹⁷, la idea principal de la paraula *caminar* és que és una acció que serveix per traslladar-se d'un lloc a un altre. No obstant això, volem remarcar que la primera obra en destaca quatre importants accepcions:

1 v. intr. [LC] Traslladar-se a peu d'un lloc a un altre. No van trobar cap cotxe i van haver-hi d'anar caminant. Avui haurem de caminar vuit hores. I el noieta, camina que caminaràs, no va arribar a la cabana fins al vespre.

¹⁵ Bollnow, O. F. (1969) *Hombre y espacio. Op. Cit.*, pàgs. 94-101.

¹⁶ Institut d'Estudis Catalans (2007) *Diccionari de La Llengua Catalana*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans-Edicions 62, pàg. 289.

¹⁷ *Diccionario de la Lengua española* (vigésima segunda edición, 2001). Madrid, Real Academia Española, pàg. 413.

2 v. intr. [LC] Avançar a passes, no aixecant completament un peu que l'altre no toqui a terra. Caminar a bon pas. Caminar de puntetes. El primer quilòmetre l'ha fet caminant; el segon, corrent.

3 v. intr. [LC] Els quadrúpedes, marxar tenint sempre almenys dos peus a terra.

4 v. intr. [LC] Un animal, posar en execució la seva manera normal de locomoció. Els cangurs caminen a salts.

Després i, continuant amb la mateixa publicació, podem veure que també té el significat metafòric fent referència el procés que pot viure qualsevol esdeveniment. Val a dir que aquest sentit és molt usat en el nostre context.

1 intr. [LC] Alguna cosa, fer el seu camí.

En darrer terme, trobem dues expressions pròpies del lèxic comú que fan referència a la manera de *caminar*, com són:

1 [LC] **caminar aigua a coll** Caminar amb l'aigua arribant fins al coll

2 [LC] **caminar arrossegant els peus** Caminar sense alçar-los de terra

3 [LC] **caminar a passos de gegant** Fer progressos ràpids.

Estudis publicats i jornades celebrades recentment

En darrer lloc, fem al·lusió de vuit assaigs que tenen la voluntat de construir un cos teòric a partir, des de disciplines com la filosofia, l'antropologia o la història de l'art, de l'acció de caminar.

Gawoll, H.-J. (1994) «El paseo (Ensayo sobre la anticuada usanza del andar)». *Revista de Occidente* (Madrid, Fundación José Ortega y Gasset), 160, pàgs. 83-100.

A banda de remarcar els coneguts exemples de Sòcrates, Petrarca, Montaigne, Rousseau, els *flâneurs* o Robert Walser, aquí convé assenyalar que Hans-Jürgen Gawoll posa de manifest les virtuts que atresora una persona que camina en comparació amb

una que condueix un vehicle motoritzat. Aquest autor manifesta que anar a peu representa una oportunitat per no sentir-se amb presses i mirar les coses de manera desinteressada. Ras i curt: «el paseo significa un tratar y un andar a vueltas consigo mismo, en el que uno averigua acerca de su yo, sin quedarse a merced de depresiones ni entregarse a mortificaciones» (pàg. 88).

Millán, J. A. (1994) «Caminante de un paisaje inmenso». *Archipiélago. Cuadernos de crítica de la cultura* (Barcelona, Editorial Archipiélago), 18-19, pàgs. 59-64.

En aquest article, José Antonio Millán defensa la tesi que el viatge per excel·lència és aquell que es fa a peu (pàg. 61) considerant el caminant urbà com la figura pedestre més important de totes malgrat la claudicació actual davant de l'automòbil en aquest context. A més, paga la pena esmentar que rebutja l'expressió de *vianant* perquè només té sentit des de l'univers de les persones que utilitzen el cotxe, i elabora una classificació sobre la tipologia de ciutats: les planes i quadriculades (Nova York); les heterogènies (París); les aptes per perdre's (Fes); les amorfes (Madrid) o les polaritzades per accidents geogràfics (Barcelona). En qualsevol cas, «caminar es apropiarse de la esencia del lugar» (pàg. 64).

Le Breton, D. (2000) *Eloge de la marche*. París, Éditions Métailié.

Aquesta vegada, la intenció de David Le Breton (Mans, 1953) és la de parlar de les caminades desitjades (l'extrema, la urbana i l'espiritual), ja que té el ple convenciment que són activitats plaents físicament i intel·lectualment. Per tot plegat, aquest professor de la Universitat d'Estrasburg identifica, en aquestes tres maneres d'anar a peu, qualitats tan importants com l'obertura al món, la renovació de la curiositat, la meditació activa, la preocupació per allò elemental, la lentitud, l'esperit vagabund, la pau interior, el descobriment de la bellesa d'un paisatge, etc.

Careri, F. (2002) *Walkscapes. El andar como práctica estética*. Gustavo Gili, Barcelona.

Francesco Careri, que percep l'acció pedestre com una eina crítica per transformar simbòlicament el territori, ens interpel·la amb una sèrie d'observacions antropològiques,

filosòfiques, sociopolítiques i artístiques. O el que és el mateix: dissertacions sobre les dues maneres d'habitar al món (Abel i Caïm), el dadaisme, el surrealisme, la internacional situacionista (la *dérive*), el minimalisme o el land art. En tot cas, la proposta d'aquest autor, que pertany a un grup anomenat Stalker —que proposa una nova lectura de la història de l'art a través de la pràctica del caminar—, és la de projectar una ciutat nòmada, és a dir, aquella que recupera la predisposició que havia permès que Abel continués habitant al món (pàg. 190).

Demetrio, D. (2005) *Filosofia del camminare. Esercizi di meditazione mediterranea*. Milano, Raffaello Cortina Editore.

En aquest llibre, el professor de la Università degli Studi di Milano Bicocca, que no té la pretensió d'ensenyar com s'inicia un pelegrinatge ni elaborar un manual per a aspirants a filòsofs, es dirigeix a tots aquells caminadors solitaris amb la intenció de proposar-los dues coses: d'una banda, un trajecte per tal de reconèixer la companyia de tradicions (hebraïques, cristianes, islàmiques), religions panteístiques o autors filosòfics, i literaris i, de l'altra, una varietat de suggeriments que permeten esdevenir una mica més filòsofs tot caminant (pàgs. 36-37). Heus aquí, doncs, l'acte de caminar vist com una manera de reflexionar en soledat i, la meditació mediterrània, com un dels mètodes per aconseguir-ho, ja que cerca i mira al voltant per nodrir-se de les coses i així sentir-ne la pròpia presència (pàg. 187). Per aquest motiu, al final d'aquesta obra apareixen diferents exercicis de meditació (tocar, mirar, escoltar, assaborir, olerar o interpretar el paisatge) que suggereixen experiències ja viscudes en aquesta versió mediterrània del caminar.

Delgado, M. (2007) *Sociedades movedizas. Pasos hacia una antropología de las calles*. Barcelona, Anagrama.

Com és sabut, el professor Delgado sosté que hi ha dos tipus de cultura relacionades amb les pràctiques i l'experiència de la vida pública. És a dir: la cultura urbanística i la urbana. Quant a la primera, és aquella que neix de la il·lusió de l'arquitecte o urbanista que tot l'espai es pot planificar i, per descomptat, controlar. I, en el cas de l'altra opció, té més a veure amb una determinada manera de viure un territori urbanitzat atès que promou la idea que el carrer és el paradigma de l'espai públic perquè pot ser viscut i

percebut. Dit això i, situats en la perspectiva que pretén reivindicar la creació i la pràctica de l'espai urbà (allò urbà), trobem l'afirmació següent en l'epíleg de l'obra que estem esmentant: «Ninguno de ellos sabe lo que saben los niños y se nos vuelve a revelar algunas veces de mayores, cuando, caminando por cualquier calle de cualquier ciudad, nos descubrimos atravesando paisajes secretos, entendiendo de pronto que los cuerpos y las cosas se pasan el tiempo tocándose y que nada, nada está nunca a lo lejos» (pàg. 268). En definitiva: una de les maneres de vivificar les ciutats és reinfantilitzant-les per mitjà del joc i, per extensió, la seva forma de caminar que, segons un suggeridor text de Romina Pérez¹⁸, és una experiència que dona pas a un esdeveniment singular, formador i transformador.

Morey, M. (2007) «KANTSPROMENADE. Invitación a la lectura de Walter Benjamin» a: *Pequeñas doctrinas de la soledad*. México DF, Sexto piso Editorial, pàgs. 341-354. Disponible a: <https://www.lacentral.com/pdf?op=articulo&id=4&idm=1> [data de consulta: 23/01/2013].

Per a Miguel Morey, el passeig —la forma més pobra i modesta de viatjar— implica les potències del record, l'atenció i la imaginació (pàg. 341). I, per això, esmenta, en un primer moment, les dues polítiques existents de l'experiència: per una banda, l'arquitectònica, que posa l'accent en el resultat (Kant) i, d'una altra, la transeünt, que emfasitza el procés (Nietzsche). Fruit d'aquest esquema, i amb la voluntat de restaurar la dignitat de l'experiència, aquest catedràtic de filosofia de la Universitat de Barcelona construeix el *método del paseante* a partir de citar les nou característiques que considera que ha de tenir. En poques paraules: «es quien atiende, ante todo, al pasar de lo que pasa; de quien está y se sabe de paso» (pàg. 342).

Gros, F. (2009) *Marcher, une philosophie*. París, Carnets nord.

Frédéric Gros té les idees molt clares: l'acte de caminar no és un esport (pàg. 8) perquè només necessita un cos, un espai i temps i, a més, té una sèrie de beneficis ben importants: apaivagament, llibertat, lentitud, silenci, comunió amb la naturalesa, solitud, benestar (plaer, alegria, felicitat i serenitat) o plenitud. Per aquesta raó, aquest professor

¹⁸ Pérez, R. (2009) «La manera infantil de caminar». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 36, pàgs. 299-301.

de la Universitat París-XII defensa la tesi que anar a peu és un acte clarament filosòfic i una experiència espiritual posant els exemples de Nietzsche, Rimbaud, Rousseau, Thoreau, Nerval o Gandhi. En qualsevol cas, s'ha de dir que ens trobem davant d'un llibre molt ben explicat.

En un altre ordre de coses, citem dues conferències celebrades recentment a casa nostra amb la intenció de demostrar que aquesta reflexió és ben vigent en les investigacions de les ciències humanes i socials.

Institut d'Humanitats de Barcelona - CCCB (2010) *Caminar. Divagacions, accions pedestres*. [Curs dirigit per Eliseu T. Climent].

Qüestionant els processos actuals de la nostra societat (la controvertida sedentarització de la condició humana actual, el context d'alta velocitat, la fe en la tecnociència i la devoció a la comoditat), el filòleg i periodista Eliseu T. Climent (València, 1968) — conjuntament amb l'Institut d'Humanitats del Centre de Cultura Contemporània— va elaborar un programa que pretenia mostrar la figura del caminant establint un altre tipus de relació amb el que l'envolta. En són una bona prova les sessions que va programar, ja que pretenien demostrar que el desplaçament humà ha anat cobrant valors afegits com ara errància, espiritualitat, literari, exploratori, estètic, reivindicatiu, lúdic... No podríem pas acabar el comentari d'aquesta activitat sense esmentar la sessió que va obrir aquesta activitat. Va ser realitzada pel professor d'antropologia de la Universitat d'Estrasburg David Le Breton que, d'una manera molt amena, va fer una síntesi de les idees principals de l'obra que anteriorment hem presentat, *Eloge de la marche* (2000).

Universitat Pompeu Fabra (2010) *El viatge com a forma simbòlica*. 2a edició.

Cicle de conferències que la Universitat Pompeu Fabra va realitzar conjuntament amb la Fundació Joan Maragall. Tot i que aquesta activitat va estar constituïda per sis conferències que van abordar el viatge des de diferents perspectives, aquí tan sols voldríem destacar la que va fer el director d'aquestes jornades, ja que és més escaient per a l'objecte d'aquesta tesi doctoral. El professor d'història de l'art de la Universitat Pompeu Fabra Eduard Cairó va presentar una dissertació titulada *A peu: passejar i ramblejar (de Rousseau a Benjamin)* el 27 d'octubre de 2010. Tal com menciona

l'epígraf, l'autor va presentar —de la mà de diferents autors— dos tipus de caminar ben comuns al llarg de la nostra història més recent. Són els següents: passejar (Rousseau, Thoreau i Walser) i ramblejar (Baudelaire, Hessel i Benjamin).

2.2- La contribució antropològica, psicològica i mèdica a l'estudi del moviment humà

Obrim aquest apartat amb una obvietat que cal tenir present en tot moment: la ciència, una de les branques principals del coneixement humà, concentra una rica tradició en l'estudi de la qüestió del *caminar*. Diem això perquè és evident que existeix una abundant producció bibliogràfica de disciplines com l'antropologia biològica, la psicologia evolutiva o les ciències de la salut que ens confirma el que estem comentant i, de la mateixa manera, que estem davant d'un objecte d'estudi clarament complex, gens lineal i amb diferents teories que sovint es contradiuen. Per aquesta raó, tot seguit deixarem constància que des de fa molts anys existeixen diferents punts de vista científics que estudien una activitat tan important com és el fet d'anar a peu i, així mateix, completarem aquesta aproximació amb una lectura pedagògica de cada una de les disciplines esmentades per mitjà de la biologia de l'educació, la psicomotricitat o l'educació social respectivament.

L'hominització vista des de la locomoció bípeda (antropologia física)

Abans d'entrar en matèria, convé recordar que el bipedisme no és un comportament exclusiu de l'home ja que també és present en alguns mamífers primats com el gibó o el ximpanzé comú. De totes maneres, no hi ha dubte que els humans, a més de tenir unes mans manipulatives i una visió tridimensional, som els únics que tenim la capacitat de caminar alçats durant tota l'estona i, per descomptat, de romandre dempeus totalment immòbils. Dit això, ara és el moment d'abordar la gènesi del nostre bipedisme més enllà d'aquella coneguda il·lustració¹⁹ en què apareixen un seguit de criatures que representen l'evolució humana. Per aquest motiu, comencem aquest capítol encaminant-nos cap a

¹⁹ Recordem: en l'extrem esquerre hi ha un ancestre comú simi i, en l'altre, un *Homo sapiens* nu amb una llança que ja té un aspecte més humà tal com l'entenem avui dia.

l'antropologia física o biològica, atès que és la disciplina científica que estudia, entre altres objectes d'investigació, el desenvolupament del bipedisme humà.

Així, doncs, ara és el moment de traslladar-nos al període del paleolític i comentar breument la cronofilogènia de la família Hominidae, la qual està formada per *Ardipithecus* (4,4-5,8 milions d'anys), *Orrorin* (6 milions d'anys), *Australopithecus* (4-2,5 milions d'anys), *Paranthropus* (3,5-1,7 milions d'anys), *Kenyanthropus* (3,5-2,5 milions d'anys) i *Homo* (2,5-0,2 milions d'anys), perquè en un dels seus gèneres — l'*Australopithecus afarensis*— trobem el nostre primer avantpassat clarament bípede²⁰. Com és àmpliament conegut, hi ha dues troballes que corroboren aquest esdeveniment tan significatiu per a la nostra espècie. Heus aquí l'esquelet de la coneguda Lucy, que va ser descoberta per un equip franco-nord-americà dirigit pels paleoantropòlegs Maurice Taieb i Donald Johanson l'any 1974 a Hadar (Etiòpia)²¹, i les petjades solidificades arran del fang volcànic de Laetoli (Tanzània), que van ser trobades per l'arqueòloga Mary Leakey el 1978.

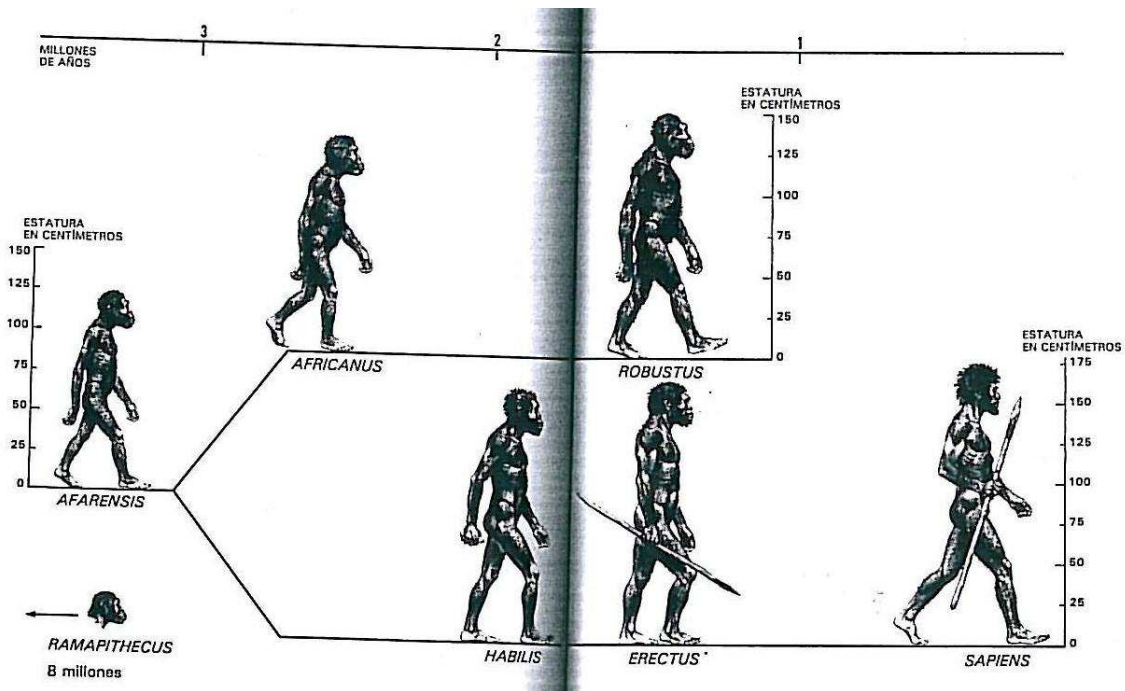
Tot fent un pas més en la nostra explicació, recordem altres temes cabdals que es desprenen des d'aquesta perspectiva biològica: la seva evolució mecànica i les diferents hipòtesis que pretenen explicar les causes principals que van originar la nostra forma de caminar.

Pel que fa el primer aspecte, direm que la marxa humana ha esdevingut tal com la coneixem avui dia gràcies a una sèrie d'adaptacions morfomecàniques que han succeït al llarg de milions d'anys. Malgrat que la figura que ve a continuació ho mostra de manera excel·lent, és l'hora de destacar quines han estat les principals modificacions que van reorganitzar el nostre esquelet perquè estigués dissenyat per realitzar l'activitat esmentada: «La cabeza tiene que estar equilibrada sobre la columna vertebral en vez de echada hacia delante; la columna ha desarrollado curvas que aguantan la tensión y funcionan como un muelle; la cadera se ha abierto y ha rodeado los lados del cuerpo para ofrecer un mejor anclaje a los músculos que nos mantienen en la postura erguida;

²⁰ No obstant això, és oportú recordar que un equip internacional d'investigadors ha descobert recentment vuit ossos d'un peu fossilitzat més antic de la Lucy que no respon als homínids que vivien a l'Àfrica en aquella època, els *Australopithecus afarensis*. Per a més informació: <<http://www.nature.com/nature/journal/v483/n7391/full/nature10922.html>> [data de consulta: 23/01/2013].

²¹ Tot i que més endavant ho abordarem de manera més concisa, no ens podem estar de mencionar que el poeta francès Rimbaud va ser un dels primers europeus que va transitar per aquelles terres africanes conegudes com el «bressol de la Humanitat».

las piernas se han hecho más largas y se han inclinado hacia dentro para mantener el centro de gravedad en la línea del cuerpo, y los pies han desarrollado arcos, y el pulgar ha rotado para alienarse con el resto del pie con el fin de proporcionar apoyo adicional»²². Tanmateix, val a dir que aquesta adaptació esquelètica ha estat incompleta ja que freqüentment es donen casos d'artrosi a la columna vertebral o a les zones més mòbils, ptosi visceral, varius i diferents patologies a les zones del peu.

Imatge 2.1. Les adaptacions morfomecàniques segons l'arbre genealògic²³.

Quant a les explicacions proposades sobre per què ens vam convertir en bípedes, ens fem ressò de la classificació que van elaborar Tuttle i els seus col·laboradors durant una conferència sobre aquest tema que es va fer a París el 1991²⁴. Es tracta, doncs, de la hipòtesi «*schlepp*», que explica el fet de caminar com una adaptació per carregar menjar, criatures i unes quantes altres coses; la hipòtesi «*peek-a-boo*», que implica aixecar-se per mirar per damunt l'herba de la sabana; la hipòtesi de la «*trench coat*», que connecta el bipedisme amb la mostra del penis per impressionar les femelles; la hipòtesi «*tagalong*», que comporta seguir grans grups de migració que travessaven la popularíssima sabana; la hipòtesi «*hot to trot*», que exposa que el bipedisme va limitar

²² Stringer, C. i Andrews, P. (2005) *La evolución humana*. Madrid, Akal, pàg. 185.

²³ Vegeu Johanson, D i Edey, M. (1990) *El primer antepasado del hombre. Lucy: el esqueleto del homínido más antiguo conocido hasta hoy*. Barcelona, Editorial Planeta SA, pàgs. 252-253.

²⁴ Solnit, R. (2002) *Wanderlust. A History of Walking*. Londres, Verso, pàg. 40.

l'exposició solar en el sol del migdia tropical i va empènyer l'espècie a moure's cap a un hàbitat càlid i obert i, en darrer lloc, la hipòtesi «*two feet are better than four*», que proposa que el bipedisme era més eficient energèticament que el quadrupedisme, almenys per als primats que s'havien de convertir en humans.

Per acabar d'arrodonir la nostra feina, direm que aquest estudi sobre les característiques físiques de l'home també ha tingut el seu ressò en la pedagogia. Seguint les tesis darwinianes, existeix una important línia de pensament que sosté que un dels punts de partida principals del procés evolutiu pel qual el primat homínid va adquirir els trets pròpiament humans (creixement cerebral, aparició del llenguatge i de la cultura amb els seus components intel·lectuals i manuals) fou el moment en què l'home es va incorporar i va caminar erecte sobre els seus dos membres inferiors. Vet aquí, doncs, la biologia de l'educació que analitza diferents dades bioantropològiques amb dues clares orientacions pràctiques: l'explicació de les nostres conductes tenint en compte els seus factors corresponents (el genètic, el que l'organisme objectiva i el que sorgeix de l'ambient natural i social) i l'aprenentatge d'aquestes. Per tant, l'educació, des d'aquesta perspectiva, és un procés humanitzador que ha d'afavorir la nostra capacitat adaptativa²⁵ perquè conclou que tenim la necessitat d'adquirir comportaments com aquests a causa de la nostra immaduresa biològica durant els primers anys de vida.

L'evolució física i motora (psicologia del desenvolupament)

Bé, doncs, ara és el torn d'abordar la qüestió sobre de quina manera i quan aprenem a caminar, la qual no hi ha dubte que és una de les primeres accions que un nadó desitja fer ja que representa la materialització de tot allò que està fora del seu abast i, per descomptat, la declaració —més senzilla, però més gloriosa— de la seva independència humana. Resulta lògic, per tant, que comencem fent referència a la psicologia evolutiva ja que és la disciplina que estudia els canvis que tenen lloc al llarg de la vida humana a partir d'una sèrie de teories com ara la perspectiva psicoanalítica (la teoria psicosexual de Sigmund Freud o la teoria psicosocial d'Erik Erikson); la teoria de l'aprenentatge (el conductisme representat per Watson i Skinner); el punt de vista del desenvolupament

²⁵ Asensio, J. M^a (1997) *Biología y educación*. Barcelona, Editorial Ariel SA, pàgs. 41-48.

cognitiu (Jean Piaget o la teoria sociocultural de Lev Vygotsky) o, en darrer terme, els enfocaments evolutius i ecològics (Urie Bronfenbrenner).

Amb aquest plantejament, començarem dient que el desenvolupament motor és un dels esdeveniments més importants d'una persona i, concretament, durant el seu primer any de vida. Amb la intenció que sigui més entenedora la nostra explicació sobre aquest procés evolutiu, adjuntem una figura que ho especifica perfectament:

CUADRO 5.1 Normas de edad (en meses) de desarrollos motores importantes (basado en niños anglosajones, latinos y afroamericanos de Estados Unidos)

Habilidad	Mes cuando 50% de los bebés ha dominado la habilidad	Mes cuando 90% de los bebés ha dominado la habilidad
Levanta la cabeza 90° mientras está acostado sobre su estómago	2.2	3.2
Rueda	2.8	4.7
Se sienta apoyado	2.9	4.2
Se sienta sin apoyo	5.5	7.8
Se para sostenido	5.8	10.0
Gatea	7.0	9.0
Camina sostenido	9.2	12.7
Juega a las palmaditas	9.3	15.0
Se para solo en forma momentánea	9.8	13.0
Se para solo correctamente	11.5	13.9
Camina bien	12.1	14.3
Construye torres de dos cubos	13.8	19.0
Sube escaleras	17.0	22.0
Patea una pelota hacia delante	20.0	24.0

FUENTES: Bayley, 1969; Frankenberg y Dodds, 1967.

Imatge 2.2. Seqüències del desenvolupament motor infantil segons diferents estudis²⁶.

Tenint en compte aquesta seqüència motora, destaquem que hi ha tres maneres d'explicar aquest procés²⁷. Per un costat, trobem l'explicació que defensa la tesi que tot això és el desplegament d'una seqüència d'accions programades genèticament²⁸ en les

²⁶ Schaffer, David R. (2000) *Psicología del desarrollo. Infancia y adolescencia*. México DF, International Thomson Editores SA, pàgs. 160-163.

²⁷ *Id.*, *ibid.*, pàgs. 160-163.

²⁸ Tot i que el desenvolupament es fa en un camí que no és pas rectilini, podem afirmar que el desenvolupament de la locomoció humana segueix les etapes següents: el *caminar automàtic* (és un dels reflexos més importants que es produeixen durant els primers dies de vida i consisteix en què saben fer tots els moviments que calen per caminar sense encara tenir el sentit de l'equilibri ni força a les cames); aixecar la barbata i el pit (1-2 mesos); fer puntades de peu estereotipades (2-5 mesos); seure sol (6

quals els nervis i els músculs maduren seguint les direccions *cefalocaudal* (del cap als peus) i *proximodistal* (de la medul·la espinal cap enfora). En segon lloc, és el torn dels psicòlegs que defensen que la pràctica de cada una de les habilitats motores és cabdal per a la seva adquisició. I, per acabar, la teoria dels sistemes dinàmics, que sosté que les noves habilitats motores sorgeixen a mesura que la curiositat del nadó reorganitza les seves capacitats existents amb l'objectiu de cercar formes més eficaces per explorar l'entorn. És a dir: l'acció del nen o de la nena té sempre la finalitat de transformar l'altre i, quan ja pot exercir un cert control sobre el seu cos, és el moment d'alterar l'entorn a partir de la seva acció sobre ell.

Sigui com sigui, el cas és que l'educació psicomotriu o la psicomotricitat va venir donada per aquesta preocupació per l'evolució de les diferents capacitats humanes durant tot el cicle vital i, per descomptat, de l'adquisició d'aquest jo motriu per part de l'infant. Com és de tots sabut, aquesta pràctica, que sempre ha mantingut una relació equidistant tant amb l'educació com amb la teràpia, va néixer a França a principis del segle XX a redós de la influència neurològica i psiquiàtrica²⁹, perquè la motricitat sempre s'ha considerat que és el medi idoni per expressar sensacions, emocions, percepcions, etc. Resumint molt concisament: la psicomotricitat, que és l'estudi dels diferents elements que requereixen dades perceptivo-motrius, està dividida en les àrees següents: grossa (domini corporal dinàmic i estàtic), fina (coordinació visuomanual, motricitat facial o gestual) i esquema corporal (coneixement de les parts del cos o lateralització).

Dit això, fóra bo recordar l'obra de la Dra. Emmi Pikler (Viena, 1902-Budapest, 1984) a l'Institut Nacional de Metodologia dels Centres d'Acollida de Nens de 0 a 3 anys — conegut habitualment amb el nom d'Institut Lóczy de Budapest³⁰ — durant els anys

mesos); gatejar i començar a posar-se dret (6-9 mesos); caminar amb l'ajuda d'un adult (9-12 mesos) i, finalment, el desplaçament autònom (13 mesos).

²⁹ Arnaiz, P. (1987) *Evolución y contexto de la práctica psicomotriz*. Murcia, Facultad de Filosofía, Psicología y Ciencias de la Educación (Universidad de Murcia), pàgs. 11-36.

³⁰ Per la seva importància, reproduïm els quatre principis fonamentals d'aquest centre educatiu per a infants orfes i abandonats: «Valor de la activitat autònoma, valor de una relació afectiva privilegiada e importància de la forma particular que conviene darle en un marco institucional; necesidad de favorecer en el niño la toma de conciencia de sí mismo y de su entorno; importancia de un buen estado de salud física, que sirve de base a la buena aplicación de los principios precedentes, pero que es también su resultado» [David i Appell, 2010: 23]. Dit això, val a dir que aquest institut va sobreviure sortosament la mort de l'autora esmentada gràcies a la tasca ben feta de la Dra. Judit Falk (1978-1991) i a la psicòloga Anna Tardos, actualment.

1946 i el 1979 perquè va posar sobre la taula un tema molt important des d'un punt de vista educatiu: tenint en compte que és tant instrumental (voluntat de conèixer objectes) com relacional (desig d'establir relacions amb altres persones), la motricitat s'ha d'ensenyar als més petits o no? Segons el parer d'aquesta pediatra austríaca, els nadons poden assolir tots els comportaments motrius (moure les cames, girar-se, seure, aixecar-se i, fins i tot, caminar) sense la intervenció activa dels adults ja que posseeixen un impuls de desenvolupament innat. Així, doncs, la pedagogia pikleriana, que sens dubte té poc a veure amb les pràctiques preescolars més habituals i convencionals, respecta i garanteix la llibertat psicomotriu i, per descomptat, el procés biològic de desenvolupament i aprenentatge³¹ dels nens i nenes amb la finalitat que la seva evolució cognitiva estableixi unes bases sòlides.

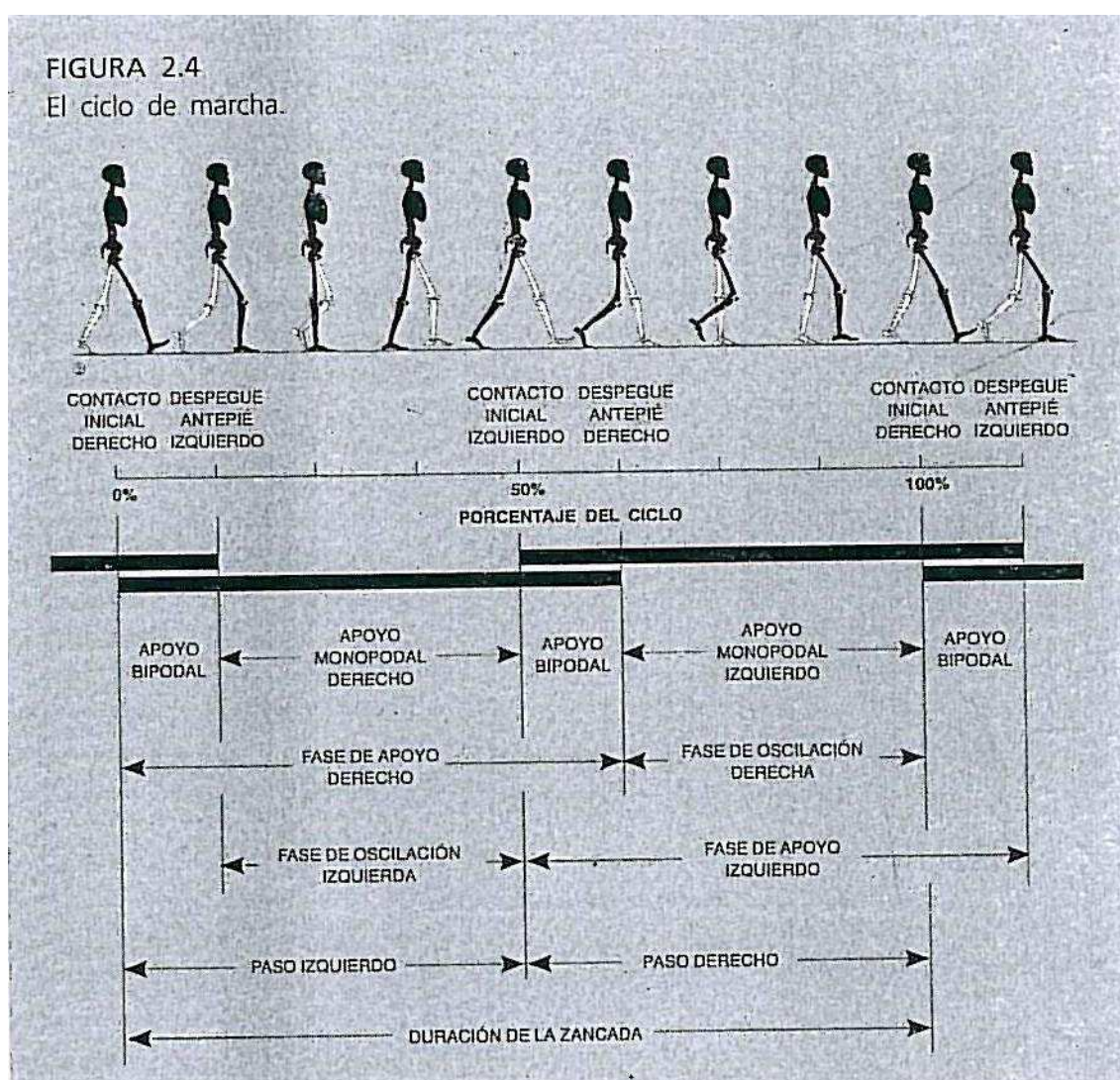
L'anàlisi de la marxa normal i patològica (ciències de la salut)

En darrer terme, heus aquí l'acte de caminar —o la *marxa bípeda*— vist des d'una perspectiva biomèdica (fisiologia, podologia, fisioteràpia i, per descomptat, la biomecànica). És a dir: com una activitat de l'aparell motor controlada pel sistema nerviós que es desenvolupa a partir de paràmetres específics de l'espècie humana com són els components esquelètics (columna vertebral, pelvis, malucs, genoll, tibia, turmell, peu) i les accions musculars (quàdriceps, tibial anterior, gluti mitjà, tensor de la fàscia lata). Per aquest motiu, no ens pot estranyar el fet que aquestes disciplines científiques utilitzin mètodes com ara els cinemàtics (inspecció, fotografia, cinematografia, vídeo, cinerradiologia, acceleròmetres i d'altres) o cinètics (plataforma de forces, captors fixos al peu i baropodòmetres) i, òbviament, totes aquelles tècniques que estudien quantitativament i qualitativament el nostre cos per tal de mesurar diferents paràmetres que constitueixen la nostra forma de desplaçar-nos i estudiar l'anatomia del peu mentre camina.

Seguint aquest plantejament científic, destaquem que una de les seves principals aportacions és que el cicle de l'activitat esmentada en condicions normals està desglossat en dues fases ben definides: la de suport i la de balanceig. Pel que fa a la

³¹ Cal recordar quines eren les condicions primordials per aconseguir aquesta fita: indumentària que obstaculitzi els desplaçaments tan poc com sigui possible, espai adequat, qualitat de superfície i joguines adequades [Pikler, 1985: 59-62].

primera, direm que és «el intervalo transcurrido entre el apoyo de talón de un pie y el despliegue digital del mismo pie»³². Paga la pena esmentar que representa el 60% de la marcha i està dividit en tres períodes: contacte de taló, recolzament monopodal i, per acabar, propulsió. Quant a l'altre estadi que representa la resta d'aquest moviment, especificarem —altra vegada per mitjà del professor de la Universidad Alfonso X El Sabio— que és «el intervalo transcurrido entre el despegue digital una vez finalizado y el inicio del choque de talón del mismo pie»³³. Sigui com sigui, fixem-nos en la figura següent sobre el cicle d'una marcha humana.

Imatge 2.3. El cicle de la marcha³⁴.

³² Moreno de la Fuente, J. L. (2003) *Podología general y biomecánica*. Barcelona, Masson SA, pàg. 269.

³³ *Id.*, *ibid.*, pàg. 270.

³⁴ Prat, J. (Coord.) *Biomecánica de la Marcha Humana Normal y Patológica*. València, Institut de Biomecànica de València, 1993, pàg. 25.

Un altre detall que no hem de negligir: la descripció de la marxa normal també té la finalitat secundària d'estudiar la marxa anomenada *patològica* des del punt de vista de la clínica. Més ben dit: aquell aparell locomotor que presenta deficiències lleus o severes com poden ser lesions i malformacions articulars o esquelètiques. En tot cas, cal recordar que aquestes imperfeccions corporals habitualment són tractades més aviat per la cirurgia ortopèdica i la traumatologia, atès que tenen la tasca primordial de suprimir el dolor i la incapacitat funcional procurant possibilitats per restaurar la funció motora perduda. Evidentment, ens estem referint a les ajudes per a una deambulació millor, pròtesis, fixacions externes, ajuts mecànics o amputacions³⁵. D'aquí sorgeix la marxa humana després d'una reparació³⁶.

En un altre ordre de les coses, és escaient fer un breu comentari sobre alguna de les implicacions que ha tingut, en l'educació social, aquest discurs que considera un tipus de marxa humana «normal» i una altra com a «patològica», que s'ha de corregir seguint el creixement i la posició recta d'un arbre. Cal assenyalar que hem escollit aquesta praxi educativa perquè, com ja sabem, les persones amb disfunció de la marxa són un dels possibles subjectes d'aquestes pràctiques i, específicament, en el context de la dependència i de l'acompanyament a l'autonomia.

Sigui com sigui, podem dir sintèticament que les pràctiques proposades des d'aquesta lectura —més aviat psicorehabilitadora— han tingut clares incidències en el subjecte i, per aquest motiu, han condemnat la persona amb discapacitat a la submissió de l'autoritat adulta seguint l'itinerari següent: etiologia, patologia, manifestació i cura, cosa que no ens pot sorprendre perquè és el mateix model que la ICIHD (International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps) ha utilitzat per classificar les diferents discapacitats conegudes³⁷. Així s'explica que, segons l'OMS, les persones a

³⁵ Arribats en aquest punt, també volem destacar totes aquelles descobertes científiques recents (l'exoesquelet o el doble trasplantament de cames) que pretenen demostrar que cada cop és més possible que una persona amb una lesió a la medulla espinal torni a caminar i, com a conseqüència d'això, recuperi la seva autonomia. A més, no ens podem oblidar de la important tasca de l'Institut Guttmann a casa nostra com són els sistemes tecnològics Gait-Training® o el Lokomat®, que ajuden a la rehabilitació intensiva de la marxa. Vegeu: <<http://www.guttmann.com>> [data de consulta: 31/03/2013].

³⁶ Prat, J. (Coord.) *Biomecànica de la Marcha Humana Normal y Patològica*. València, 1993, Institut de Biomecànica de València, pàgs. 193-320.

³⁷ Planella, J. (2006) *Los hijos de Zotikos. Una antropología de la Educación Social*. València, Nau llibres – Edicions Culturals Valencianes SA, pàgs. 33-34.

qui ens estem referint tenen una deficiència a les extremitats, una discapacitat per poder caminar i una impossibilitat d'accés.

Per acabar, volem completar l'esquema esmentant una nova concepció del treball d'acompanyament social que critica el discurs oficial i paternalista que acabem d'esmentar perquè manté la submissió de l'autoritat adulta i, com a conseqüència d'això, reclama un protagonisme més gran de les persones amb discapacitat posant de manifest les seves diferents dimensions (corporal, intel·lectual, emotiva, social i espiritual)³⁸. Certament ens estem referint a alguns dels estudis del professor Jordi Planella i, per descomptat, del Colectivo Zotikos, que elaboren una construcció històrica, social, antropològica i corporal ben suggeridora de la discapacitat. Fet i fet, no és inoportú recordar que aquesta voluntat de trencar la dicotomia *normal/anormal* i alterar la discapacitat ens brinda la possibilitat d'introduir categories tan àmplies i respectuoses com la de la *diversitat funcional*³⁹.

2.3- A tall de cloenda: quines característiques invariables donen forma a l'essència de *caminar*?

Tal com es pot deduir d'una recerca fenomenològica, ara és el torn de descobrir l'*eidós* del fenomen de *caminar* sense el condicionament de cap factum espai-temporal o històric. Com a conseqüència d'això i, tenint en compte que existeixen moltes maneres de caminar un mateix recorregut (traslladar-se, moure's, avançar, camejar, pernejar, fer cames, passejar, circular, errar, anar, camadejar, viatjar, vagarejar, sortir a fer un volt, gambadejar, explorar, trascar, rodar, amblar, anquejar, peonar), en aquest apartat volem destacar –per mitjà de sis punts– les característiques invariables del nostre tema de recerca col·locant entre parèntesi qualsevol experiència empírica pròpia o plantejament teòric o científic que recentment acabem de presentar.

³⁸ Planella, J. (2004b) *Subjectivitat, dissidència i dis-k@pacitat. Pràctiques d'acompanyament social*. Barcelona, Fundació Pere Tarrés, pàgs. 133-139.

³⁹ Colectivo Zotikos (2010) *Alterando la discapacidad. Manifiesto a favor de las personas*. Barcelona, Editorial UOC, pàg. 156.

- *Caminar* és quelcom més que desplaçar-se d'un lloc a un altre o una situació primària que ens acompanya tota la vida.
- *Caminar* es pot interpretar com una *Koiné* universal de tots els éssers humans ja que ens permet tenir més informació sobre el caràcter d'una persona i, valgui la redundància, conèixer de quin peu coixeja. No hi ha dubte que el ritme (lent, ràpid), la postura (altiva, reposada), l'aparença (manera de vestir-se, tipus de calçat) i el tipus de pas són aspectes ben reveladors malgrat que la nostra distància entre un peu i un altre acostuma ser de 70 centímetres i avancem a una velocitat de 4'5 Km/h.
- *Caminar* ens recorda que el nostre peu no té arrels i està fet perquè ens puguem moure per tal de reduir la immensitat del món a les proporcions del nostre cos.
- *Caminar* ens permet construir el nostre temps ja que podem accelerar o aflluixar el pas en funció dels nostres desitjos i, a més, el nostre temps a partir d'allò que observem.
- *Caminar* significa sentir cada pedra i gaudir cada paisatge intensament.
- *Caminar* és una experiència genuïnament humana que reconcilia la vida contemplativa i la d'acció perquè dóna peu a la interpel·lació; al pensament; a la conversa; al gaudiment del temps i de l'aire lliure; a l'aprenentatge del que s'observa; a la comprensió de l'altre; al diàleg amb textos i autors; a l'alliberament del pes de les obligacions i de les preocupacions.

TERCERA PART:

Tenir bona cama

CAPÍTOL III. L'HOMO VIATOR VIST COM UN TIPUS D'ESTRUCTURA INDIVIDUAL

3.1- La qüestió de la *Weltanschauung*

És àmpliament conegut que el concepte *Weltanschauung* prové de l'alemany i està constituït per dues paraules: *Welt*, que significa 'món', i *Anschauung*, que es pot traduir per 'visió' o 'concepció'. Per tant: els termes *cosmovisió* i *concepcions del món* serien les expressions més adients en català per referir-se a la idea que manifesta aquest terme filosòfic. De totes maneres, val a dir que nosaltres sempre emprarem aquesta paraula en la seva versió original ja que entenem que és molt més fidel a la seva definició i a la filosofia alemanya a la qual fa referència.

En aquest sentit, caldria prestar atenció a l'esquema elaborat pel professor Vilanou ja que sistematitza perfectament els dos aspectes principals que distingeixen la idea de la *Weltanschauung*:

1) *Una determinada visió o imatge del mundo*

Las cosmovisiones constituyen imágenes de la totalidad del mundo y, por consiguiente, de su sentido último. De alguna manera, la idea de la imagen del mundo ha venido a substituir, en parte, a la metafísica basada en la ontología del ser, para recordarnos la temporalidad del ser, es decir, para recordarnos la mundanidad del ser. Ahora bien, frente a quienes exaltaron la finitud de esta mundanidad del ser (primer Heidegger, Sartre), las ciencias del espíritu (Dilthey, Spranger) han procurado rehabilitar una nueva metafísica a partir de la teleología de la historia, es decir, del sentido que se otorga a la evolución humana, porque la cosmovisión comprende las últimas convicciones sobre la totalidad del mundo. Una filosofía de las concepciones del mundo supone que el mundo tiene sentido, partiendo de una decisión individual —a través de la vivencia personal— que puede ser compartida por muchas personas.

2) *Una tendencia para formar la vida humana según esta imagen que afecta no sólo a la razón, sino también al sentimiento y a la voluntad*

El poseer una cosmovisión no significa tan sólo una visión del mundo, la aprehensión de su sentido total, sino que en esta visión palpita un ideal para la vida, constituyendo un verdadero proyecto para la formación humana. El hombre tiene que optar por uno de estos modelos en una decisión que abarcará todas las actividades de su actividad vital que se vive —cuando la vida es auténtica— como un imperativo que nos obliga a formarnos según este ideal. El hacer educativo encuentra su último fundamento en la posición del educador respecto del mundo y de la vida. Ahora bien, de la misma manera que no hay una concepción del mundo con validez absoluta tampoco hay un número infinito de posibilidades de ver el mundo ya que el hombre se mueve entre un número limitado de direcciones.

[Vilanova, 2003b: 187]

Dit això, volem afegir, finalment, que la tradició cosmovisional és molt rica i respon a grans concepcions antropològiques que en generen d'altres tan importants com són les psicològiques o les pedagògiques. Pel que fa la primera perspectiva, sostenim que és ben important citar l'obra *Psicología de las concepciones del mundo* (Psychologie der Weltanschauungen, 1919), de Karl Jaspers (Oldenburg, 1883-Basilea, 1969), perquè explica que és a partir d'una de les tres actituds existents (l'objectiva, l'autorreflexiva i l'entusiàstica) que cada individu elabora la seva pròpia *Weltanschauung*.

Quant a la pedagògica, trobem autors tan importants com Wilhelm Dilthey (Wiesbaden-Biebrich, 1833-Seis am Schlern, 1911), que va intentar ordenar la pluralitat de concepcions del món per mitjà d'una teoria amb base històrica (el naturalisme de base empirista i projecció materialista, l'idealisme de la llibertat i l'idealisme objectiu) i, per descomptat, un dels seus deixebles, Eduard Spranger (Berlín, 1882-Tübingen, 1963), ja que en un dels seus llibres —*Formas de vida. Psicología y ética de la personalidad* (Lebensformen. Geisteswissenschaftliche Psychologie und Ethik der Persönlichkeit, 1914)— aquest filòsof, psicòleg i pedagog alemany indica que cada tipus d'estructura psicològica-espiritual individual està relacionada amb una cosmovisió. Així, doncs, podem concloure dient que la divisió tipològica (*Homo theoreticus*, *Homo æconomicus*,

Homo αἰσθητικός, *Homo sociālis*, *Homo politīcus* i *Homo religiōsus*) que veurem tot seguit és una prova més de la necessitat d'establir un esquema general d'entesa de la conducta humana i del fet que no es pot prescindir de la relació entre el subjecte i la seva particular visió del món.

3.2- La divisió tipològica de l'ésser humà segons Eduard Spranger

Tal com hem dit anteriorment, passem a comentar la classificació d'Eduard Spranger que atén els principals valors o actituds valoratives que caracteritzen i dirigeixen la conducta personal dels individus. Comencem per l'*Homo theoreticus*, que és aquell individu en qui, en la seva existència, predomina de manera notòria l'interès per un coneixement que no té en compte la seva dimensió pràctica ni subjectiva. Per aquest motiu, els aspectes característics d'aquest individu són els següents: domini sobre allò instintiu i conducta subordinada a la norma i a la veracitat⁴⁰. No hi ha dubte que l'*Homo sceptīcus* representa l'antítesi d'aquesta figura perquè s'oposa al pensament d'una ciència racional, objectiva i neutral.

Sobre l'*Homo æconomicus*, podem destacar que els seus valors principals són els de l'interès, de la utilitat i de l'aplicació pràctica perquè, des d'aquesta perspectiva humana, tot és vist com un instrument de conversació de la vida i de la lluita natural per l'existència⁴¹. Com a conseqüència d'això, no ens pot estranyar que sigui una figura que defensi a ultrança la propietat privada com a fonament essencial de l'ordre social i l'associació de poder amb les idees de riquesa i prestigi perquè només li importa la seva vida i negoci (egoisme).

En canvi, l'actitud vital de l'*Homo αἰσθητικός* (Homo estètic) és tot el contrari perquè és desinteressada per definició i gira al voltant de la vivència espiritual. En altres paraules: «transforma todas sus impresiones en expresiones»⁴². Poc després, Spranger ens explica que existeixen tres tipus d'homes que se centrin en l'aspecte estètic de la

⁴⁰ Spranger, E. (1961) *Formas de vida. Psicología y ética de la personalidad*. Madrid, Revista de Occidente, pàg. 144.

⁴¹ *Id.*, *ibid.*, pàg. 154.

⁴² *Id.*, *ibid.*, pàg. 173.

vida: el virtuós de la vida, l'artista que crea externament i aquell que busca l'equilibri entre l'experiència objectiva i subjectiva basant-se en la seva força interior. Tanmateix, en el cas de darrer individu el nostre autor solament presta atenció a la seva aversió per tot allò que és abstracte i conceptual (*Homo theoreticus*) i la percepció de la naturalesa des d'idees totalment mitològiques.

Pel que fa l'*Homo sociālis*, en destaquem que la seva missió vital representa una clara afirmació d'amor vers l'ànima dels altres, i per la qual cosa manifesta una clara tendència a adoptar punts de vista altruistes i filantròpics. En definitiva: «la vida ajena como posible vehículo de valores». D'aquesta manera, és ben lògic que la seva forma de vida estableix una relació antagònica amb l'*Homo œconomicus* i l'*Homo politīcus*, perquè no li interessin ni la utilitat ni el poder.

Quant a l'*Homo politīcus*, subratllem que els criteris fonamentals de la seva actuació són el poder i l'autoritat, entesos com un fenomen social que té la voluntat d'imposar als altres la pròpia orientació valorativa⁴³. En aquest sentit, Spranger descarta l'home polític pur perquè considera que el poder sempre apareix de forma col·lectiva (Estat) i, per aquest motiu, sosté que l'*Homo politīcus* és una figura que posseeix forts sentiments d'afirmació vers l'essència pròpia (superació, competitivitat) i el seu comportament sempre es caracteritza per l'anhel d'influenciar els altres. Per tant: des d'aquest ideal de la humanitat, l'ésser humà solament és vist com un mitjà per al seu propi bé.

Per acabar, és el torn de l'*Homo religiōsus*, l'actitud central del qual és la vivència religiosa, és a dir, aquella sensació de sentir-se salvat⁴⁴ que dóna un sentit total de la vida. El pensador alemany afirma que existeixen tres formes de manifestar aquesta religiositat: la del místic immanent (tots els valors positius originen allò que és diví), la del místic transcendent (solament s'explica allò que és diví a través de les revelacions) i la relació mixta de les dues primeres (la fe és l'única manera d'explicar els actes humans). En fi: la motivació general d'aquest individu rau en la consciència de transcendència, és a dir, en la recerca d'objectes que superen les regles del coneixement.

⁴³ *Id., ibid.*, pàg. 216.

⁴⁴ *Id., ibid.*, pàg. 241.

3.3- Trets distintius de l'*Homo viātor*

A redós d'aquesta filosofia cosmovisional i, especialment, de la recerca fenomenològica ja que ens ensenya que cada tipus d'objecte correspon a una determinada "actitud", vet aquí el subjecte antropològic d'aquesta tesi que, tal com indica el terme *viātor*, és aquella persona que està en moviment, és a dir, caminant. Pel que fa la paraula esmentada, cal dir que prové de la forma llatina *via*, *viae*⁴⁵, i la seva forma lingüística actual més comuna és *vianant*, perquè *viader* fou més usat durant els temps de Cerverí o Verdaguer. Sigui com sigui, és evident que *via* també és una paraula ben important per a aquesta tesi, ja que és sinonímica amb *camí* i *caminar* (*Viam facere*) i, a partir d'ella, se'n desprenen d'altres ben interessants relacionades amb el desplaçament, com són *viatge* o *viatger*.

Continuant amb la nostra anàlisi al voltant de la figura de l'*Homo viātor*, també volem deixar constància que Gabriel Marcel (París, 1889-1973) fou una de les primeres persones que van plantejar aquesta actitud com un dels possibles organitzadors de la vida espiritual. Sostenia que el subjecte en moviment era una manera totalment adequada de viure i de fer filosofia perquè ajuda a qüestionar-se els problemes vitals més fonamentals. En aquest sentit, convé recordar la seva obra que es titula precisament *Homo viator* (1965) perquè, des d'aquesta perspectiva, aquest filòsof francès va reflexionar al voltant de l'esperança, la família, la immortalitat, els valors, la salvació, la dimensió espiritual i diferents reflexions d'aquell moment com són les de Sartre o Proust.

Cal dir, també, que en el llibre *Las virtudes fundamentales*, de Josef Pieper (Elte, 1904-Münster, 1997), hi trobem una altra referència⁴⁶ que té ressonàncies medievals. En aquesta ocasió, l'autor esmentat destaca que en la teologia existeixen dos conceptes antagònics: l'*status viatoris* (l'ésser que està en camí) i l'*status comprehensoris* (l'ésser que ja ho captat). Pel que fa a la noció que ens interessa, aquest pensador alemany posa de manifest que té un aspecte negatiu (la manca de plenitud) i un de positiu (l'encaminament cap a la plenitud desitjada). Per aquest motiu, conclou que l'ésser

⁴⁵ Coromines, J. (1992) *Diccionari etimològic i complementari de la Llengua Catalana*. Vol. IX. *Op. Cit.*, pàgs. 260-269.

⁴⁶ Pieper, J. (1980) *Las virtudes fundamentales*. Madrid, Ediciones Rialp SA, pàgs. 369-375.

humà sempre està buscant una resposta —al seu parer, només existeix la de l'esperança perquè és l'única que entén l'home com una criatura de Déu— per no caure en l'abisme que representa el no-res.

En un altre ordre de les coses, és ben important recordar que un dels autors cabdals d'aquesta tesi —Otto Friedrich Bollnow— també va reflexionar al voltant de la idea de l'*Homo viātor*. Segons el seu parer, aquest assumpte reuneix dos aspectes principals. Per una banda, posa de manifest que l'acte de caminar significa una antítesi entre les qüestions «davant» i «darrere». És a dir: «delante es lo que se extiende ante nosotros en el futuro como un tramo de vida por recorrer aún; detras es el trecho recorrido del camino de la vida, el pasado»⁴⁷. Altrament, sosté que aquesta figura que camina ha de ser percebuda com un *Wandern* perquè la seva activitat no té cap mena de propòsit i vol fugir del seu món quotidià per tal d'alliberar-se dels esforços i preocupacions diàries⁴⁸.

Així, doncs, no hi ha dubte que estem davant d'una vertebració antropològica de l'ésser humà a partir de l'acte de caminar. Per aquest motiu, finalitzem aquest capítol abordant l'*ethos* de l'*Homo viātor* per mitjà d'una sèrie d'enumeracions que considerem imprescindibles i necessàries per entendre aquesta individualitat.

- L'*Homo viātor* és un individu que no viu en una competició per caminar molts quilòmetres ni tampoc té la pretensió d'arribar al més aviat possible al seu destí.
- L'*Homo viātor* és una manera d'estar al món que té l'anhel de fugir de la immobilitat per tal de gaudir de l'aire lliure. Per tant: la seva actitud principal davant de la vida és la d'estar en moviment de manera permanent.
- L'*Homo viātor* és un subjecte que presta atenció a la manera com camina (sol o acompanyat) i per on ho fa (excursions pel camp o traginant per les voreres d'una gran ciutat), cosa que possibilita que el desplaçament esdevingui una experiència de primer ordre per a ell.

⁴⁷ Bollnow, O. F. (1969) *Hombre y espacio. Op. Cit.*, pàg. 56.

⁴⁸ *Id.*, *ibid.*, pàgs. 105-115.

- L'*Homo viātor* també és una manera de ser: vulnerabilitat, curiositat per allò diferent i obertura vers els altres.
- L'*Homo viātor* camina perquè entén aquest moviment com una manera d'intentar gratar el cel, perseguir la plenitud, formular-se preguntes, dialogar amb grans autors i afegir valor a la vida. En definitiva: demostra que és ben cert allò de «solvitur ambulando».

CAPÍTOL IV. PERSPECTIVA HISTÒRICA DE L'HOME QUE FA VIA CAMINANT PER AQUEST MÓN

Europa sempre s'ha pogut fer, i es pot fer, *a peu*. Això és primordial. La cartografia d'Europa sorgeix de les capacitats, dels horitzons que percep el peu humà. Els homes i les dones europeus han recorregut caminant els seus mapes, d'un poblet a un altre, de vila en vila, de ciutat en ciutat. En bona part, les distàncies són d'escala humana, el viatger les pot fer a peu, sigui el pelegrí que va a Compostel·la, sigui el *promeneur*, solitari o gregari. Hi ha extensions de terreny àrides i inhòspites; hi ha pantans i pics. Però no hi ha res que sigui un obstacle insalvable.

[Steiner, 2004: 20]

4.1- Introducció

Seguint el fil de la cita de George Steiner (París, 1929), en les pàgines següents volem deixar constància de la rica tradició (política, literària, artística, recreacional i espiritual) que reuneix el caminar. Així s'explica que ara plantegem una mena de col·lecció⁴⁹ d'aquesta pràctica esmentant les experiències més rellevants que han tingut lloc al llarg de la història del món occidental: des de les figures arquetípiques de la nostra civilització fins a les formes actuals de caminar; passant pels filòsofs de la Grècia clàssica, els pelegrins (del llatí *per agrere*, és a dir, anar pel camp) cristians i d'altres religions, l'excursionista amb consciència estètica i religiosa, el passeig com a descans de l'intel·lecte, disciplina romàntica o desobediència civil, els batallons escolars, l'exiliat, el fugitiu, el caminant imaginari, el turista, el narrador que camina, observa, reacciona i es relaciona o l'escriptor de viatges (*Viarum itinerum scriptor*).

⁴⁹ Arribats aquest punt, paga la pena recordar que, a partir del segle XIX, va sorgir l'art de col·leccionar passeigs convertint aquest acte en un art en si mateix. Malgrat que les col·leccions són tan heterogènies com els seus autors, no hi ha dubte que la figura d'Otto Waltser (Lugano, 1897-Marly-les-Valenciennes, 1985) ressalta sobre les altres ja que va ser el responsable d'una de les col·leccions de passeigs més extraordinàries que existeixen. Per aquest motiu, destaquem la següent exposició que es va realitzar del 10 de setembre al 6 de novembre de 2011 al museu Empordà: «Waltser Collection, una col·lecció de passejos».

Abans d'endinsar-nos en aquest relat, considerem convenient fer dos apunts previs. Per una banda i, seguint la filosofia de la història que defensa el professor Fullat⁵⁰, direm que hem dividit la nostra explicació en un esquema triàdic (premodernitat, modernitat i postmodernitat). Val a dir que aquest esquema també ens serveix per anunciar que, en un primer moment, l'activitat de caminar fou motivada per raons agrícoles, ramaderes i silvícoles i realitzada per gent situada al marge de la societat (pidolaires, caçadors furtius o lladres); després, per motius militars (conquestes o expedicions finançades per diferents estats amb la finalitat de buscar la seva expansió territorial), diplomàtiques (per refermar les relacions entre estats), religioses (que hem vist anteriorment) i comercials (venedors ambulants) i, en darrer terme, trobem tant una gran diversitat de formes de traslladar-se com la seva mancança perquè ja no és una necessitat a causa de les revolucions mecàniques i tecnològiques.

Hi ha, d'altra banda, la presentació de dues obres ben importants d'un gènere literari — amb una certa tradició en els països anglosaxons⁵¹ — com és el que constitueixen tots aquells assaigs que estudien la història del caminar de manera genèrica.

Minshull, D. (ed.) *The Vintage Book of Walking. An anthology*. London, Random House, 2000.

Vet aquí una antologia, la qual presenta una destacada diversitat de formes que pot tenir l'activitat de caminar (atlètica, solitària, en companyia, poètica, pastoral, empresarial i, fins i tot, musical), que té els desitjos d'encoratjar els caminants a continuar amb els seus recorreguts i de persuadir els anticaminadors⁵² perquè, segons Richard Holmes, passejar és la declaració més senzilla però més gloriosa de la independència humana. Així, doncs, no hi ha dubte que podem interpretar la tasca de l'editor d'aquesta obra

⁵⁰ Fullat, O. (2000) «Europa com a feina i com a tasca». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 23, pàgs. 335-393. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/viewFile/126181/262370>> [data de consulta: 26/03/2013].

⁵¹ A tall d'exemple, esmentem els títols següents: Mitchell, E. V. (Ed.) *The Pleasures of Walking*. New York, Vanguard Press, 1948; Gilbert, R., Robinson, J. i Wallace, A. (Ed.) *The Walker's Literary Companion*. New York, Breakaway Books, 2000; Solnit, R. (2002) *Wanderlust. A History of Walking*. London, Verso; Amato, J. A. (2004) *On foot. A History of Walking*. New York and London, New York University Press; Robinson, J. C. (2006) *The walk. Notes on a romantic image*. London, Dalkey Archive Press.

⁵² Minshull, D. (ed.) *The Vintage Book of Walking. An anthology*. London, Random House, 2000, pàg. xviii.

com aquella que pretén teixir una història de la literatura pedestre a partir de més cent cites. Això sí: tot plegat està organitzat de manera que va responnent qüestions sobre per què es camina o com i a on s'ha de fer.

Nicholson, G. (2008) *The lost art of walking. The History, Science, Philosophy and Literature Pedestrianism*. New York, Riverhead Books.

Cal dir que Geoff Nicholson, després de caure i trencar-se el radi i el cúbit en un carrer de Los Angeles, decideix escriure un llibre sobre l'acció de caminar perquè sosté que és una de les fonts més importants de felicitat, imaginació i aprenentatge⁵³. Davant d'això i, després de recuperar-se de la lesió, aquest escriptor va aprofitar les seves habituals caminades per reflexionar sobre totes aquelles maneres de fer via que han aparegut al llarg de la història amb la idea de descobrir si existeix el passeig perfecte o no. Resumint molt concisament, direm que aquest text fa referència a la dels caminadors anònims californians o londinencs, a la dels excèntrics (Werner Herzog), a la dels espiritualistes, a la dels imaginaris, a la dels expedicionaris, a la dels infants, a la de la psicogeografia i, en darrer lloc, a les que apareixen a les músiques, pel·lícules o fotografies pedestres. Al final del llibre, conclou expressant que, per a molts de nosaltres, la caminada perfecta pot ser senzillament aquella de la qual tornem d'una peça però, per als escriptors, aquella de la qual pugui escriure⁵⁴.

⁵³ Nicholson, G. (2008) *The lost art of walking. The History, Science, Philosophy and Literature Pedestrianism*. New York, Riverhead Books, pàg. 32.

⁵⁴ *Id.*, *ibid.*, pàg. 257.

4.2- Premodernitat

Precristianisme (segle X aC-325): les figures arquetípiques i els filòsofs grecs

Doncs bé, iniciem aquest recorregut històric amb les tres figures arquetípiques per antonomàsia perquè, parafrasejant el professor Octavi Fullat⁵⁵, la història europea —i per extensió, l'occidental— està configurada per tres nuclis originaris (Jerusalem, Atenes i Roma) representats per Abram, Ulisses i Enees, respectivament. O dit d'una altra manera: l'essència europea s'ha afaïçonat de les aportacions històriques del profetisme jueu amb el principi de la dignitat humana (*Ruah*, esperit), la racionalitat grega (*Logos*) i la tecnologia romana (*Ratio*). Una prova del que acabem d'afirmar és que aquestes narracions mítiques han tingut la capacitat de travessar totes les èpoques (clàssica, medieval, renaixentista, romàntica i moderna) suscitant nombroses interpretacions i, per descomptat, també han esdevingut una veritable escola de formació per a la humanitat fins que va ser suplantada per la raó físicomatemàtica (segle XVII)⁵⁶.

En correspondència amb aquesta manera de pensar, no ens sembla cap temeritat dir que Abram, Enees i Ulisses van originar diferents temps antropològics per mitjà de la mateixa *Weltanschauung*: l'*Homo viator*. Per tant: és el moment de conèixer les seves històries perquè no hi ha dubte que estem davant dels primers caminants de la nostra història.

Seguint les paraules de la narració de la «Gènesi», manifestem que el patriarca Abram (Gn 12-24; Gn 25:10-11) fou un vertader aventurer que, a l'edat de 75 anys i convocat per Déu (arkhe)⁵⁷, s'allunyà de la seguretat de casa seva (l'Ur dels caldeus, Mesopotàmia) fent via vers allò desconegut. Com que la seva expedició no tenia un destí clar, emplenà el temps esperant l'esdevenir d'una nova terra i, d'aquesta manera, incorporà les dimensions de la inseguretat, la imaginació i l'esperança en la travessia que més tard van esdevenir valors cabdals per al judaisme. Així, doncs, el seu estatut de

⁵⁵ Fullat, O. (2005a) *Valores y narrativa. Axiología educativa de Occidente*. Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.

⁵⁶ Vilanou, C. (2007) «Quan la memòria esdevé “a priori” pedagògic. Europa i Occident en la Filosofia de l'Educació del professor Octavi Fullat». *Ars Brevis* (Barcelona, Anuari de la càtedra Ramon Llull Blanquerna), 13, pàg. 166.

⁵⁷ «El senyor va dir a Abram: -Vés-te'n del teu país, de la teva família i de la casa del teu pare, cap al país que jo t'indicaré. (...) Abram se n'anà tal com el Senyor li havia dit» [«Gènesi», XII, 1].

caminant és el del nòmada que viu en una desolació permanent perquè el seu itinerari no fineix mai i ofereix una obertura il·limitada.

Pel que fa al recorregut d'Ulisses pel Mediterrani, podem comentar que es va iniciar tot just després de la Guerra de Troia (1250 aC.) i va haver de superar tota mena d'obstacles (els lotòfags, el ciclop Polifem, la bruixa Circe, el descens a l'Hades, els monstres Escil·la i Caribdis i, per acabar, el cant de les sirenes i els encants terribles de Calipso). Com sap tothom, la força del representant de Grècia rau en el desig de tornar a la seva enyorada casa (el regne d'Ítaca) i, per extensió, poder-se reunir novament amb el seu fill Telèmac, el seu pare Laertes i la seva estimada Penèlope. Per aquest motiu i, tal com exposen els gairebé tretze mil versos i vint-i-quatre cants de *l'Odissea* del poeta grec Homer (segle VIII aC?), la seva pàtria il·lumina el seu camí fent evident la visió cíclica del temps d'aquesta singladura, atès que el començament i el final s'ajunten a la localitat d'Ítaca. En definitiva: el destí d'Ulisses no mira cap al futur, sinó vers un passat que es presenta com allò necessari per tenir identitat i, a més, la normalitat d'allò que és estable.

Per acabar, és el torn de *l'Eneida*, un mite ancestral al qual Virgili, el poeta romà més conegut, va posar text escrit⁵⁸. En qualsevol cas, Enees —fill d'Afrodita— va escapar-se de la moribunda Troia a causa de la invasió dels grecs amb la finalitat de fer realitat la seva missió política: fundar la civilització definitiva a la riba del riu Tíber. Un cop establert a Roma, es va casar amb la filla del rei Llatí (Lavínia), que sens dubte significà l'origen del poble llatí. Per tant, no podem bandejar que el viatge del prototip de les virtuts romanes (allò públic, la disciplina, la reflexió, el seny, el respecte a les tradicions) és progressiu perquè té un destí clar i apunta a un present sensible i tangible, tal com mostra la constitució d'aquesta ciutat nova i perfecta. Dit d'una altra manera: el temps només es pot pensar des de la presència.

I encara una altra cosa d'aquesta seqüència també ben important: el naixement de la filosofia. A banda de la llegenda que narra que Tales —el veritable fundador de la filosofia grega— va caure un dia en un pou perquè caminava entotsolat guaitant els

⁵⁸ Fullat, O. (1998) «El nostre valor romà de «presència-gaudi». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 20, pàg. 256.

astres per tal de descobrir la grandària del Sol i de la Lluna⁵⁹, destaquem els passeigs formatius que van donar diferents mestres amb el seu deixeble mentre els seus cossos ragueren en moviment. És a dir: els tombs de Sòcrates per dins i fora dels murs, els itineraris dels estoics per camins situats en els pòrtics d'Atenes anomenats *stoa*, que finalment serviren per identificar-los o, amb especial atenció, els viatges a peu de *polis* a *polis* dels peripatètics tot practicant una docència totalment itinerant.

Cristianisme (325-segle XV): la gènesi de la «vita peregrinatio»

Tenint en compte les tres cosmovisions que acabem de veure, ara és el moment de conèixer l'element unificador i vivificador que va originar el discurs fundacional de la civilització occidental: l'humanisme cristià. Fent cas el professor Fullat⁶⁰ de nou, podem dir que aquest ideal que propugna «una vida viscuda amorosament» va venir motivat pel Concili de Nicea (325) perquè aplegà el judaisme i el paganisme grecorromà i, a més, pel fet que l'organització social i política d'aquella època es va comprometre amb aquesta causa construint diferents establiments religiosos. Per consegüent, la major part del continent europeu va esdevenir cristià al cap de poc temps (1000).

Dintre d'aquest marc, descobrim que la *vita peregrinatio* és tan antiga com el cristianisme⁶¹. No obstant això, cal especificar que aquesta antropologia teocèntrica es manifesta de dues maneres ben distintes: per una banda, l'home vist com un estranger expulsat de casa seva (el paradís) que camina cap a la salvació, la qual succeeix després de la mort⁶² ja que la vida terrenal solament és una breu obertura a la persistència eterna de l'ànima i, per una altra, trobem aquella figura pedestre que va fer possible la unió de l'acte de caminar amb l'espiritualitat viatjant voluntàriament cap a diferents *locus sanctus* escampats per la geografia europea (Roma, Palestina o Santiago de Compostel·la).

⁵⁹ Ferrer, J. (2011) *De Tales a Demòcrit. El pensament presocràtic. Fragments i testimonis*. Girona, edicions de la ela geminada, pàg. 145.

⁶⁰ Fullat, O. (1998) «El nostre valor romà de «presència-gaudi». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 20, pàg. 354-364.

⁶¹ Bauman, Z. (2003) «De peregrino a turista, o una breu historia de la identidad», a: Hall, S. i du Gay, P. (Comps.) *Cuestiones de identidad cultural*. Buenos Aires, Amorrortu, 2003, pàg. 42.

⁶² Entre els defensors d'aquesta posició podem destacar el pare caputxí Jordi Llimona. Vegeu Llimona, J. (1970) *Sempre nòmades*. Barcelona, Edicions 62.

Arribats en aquest punt, fem una pausa per dir quelcom del Camí de Sant Jaume (Patrimoni de la Humanitat de la Unesco, 1993) atesa la proximitat i tradició existent a casa nostra⁶³. Segons la tradició cristiana, la raó principal d'aquesta ruta diu que Pelai —un eremita de la zona— va veure llums miraculoses semblants a una pluja d'estels que atribuï al sepulcre de l'apòstol sant Jaume, ja que segles enrere havia predicat per aquella zona abans de ser decapitat a Jerusalem (44 dC). Sigui com sigui, des del segle X es té constància de diferents pelegrinatges, com és el cas del del bisbe de Le Puy-en-Velay Godescalc (951) o el del monjo francès Aimeric Picaud (1130), que va escriure la coneguda obra *Liber Peregrinationis* i, per la qual cosa, cap al segle XIII va viure el seu màxim apogeu, tal com està passant avui dia des de finals del segle passat.

Dit això, completem el nostre comentari fent esment de tres religions més perquè, malgrat les evidents i lògiques diferències, també han donat sentit a la seva vida religiosa per mitjà d'un esperit itinerant ben definit. El taoisme, per exemple, fa servir diverses caminades de meditació que funcionen com a pràctica espiritual i, fins i tot, d'art marcial. El més conegut és el *baguazhang*, en què es tracta de caminar fent cercles. La tècnica té quatre mil anys d'antiguitat i es basa en el principi taoista de cercar la quietud en el moviment. Després, destaquem el budisme, que porta a terme diferents *meditacions en acció*. Com és conegut, l'acte de caminar és una de les quatre postures en què es mostra Buda. Consideren que estar-en-moviment obliga a concentrar-se ja que el cos, la respiració, el sol, l'aire passen a esdevenir manifestacions completament conscients. I, en darrer lloc, l'islam, que és l'única religió que demana als seus fidels que facin, com a mínim, un viatge sagrat (*hadj*) a la Meca durant la seva vida. Segons els seus dogmes religiosos, sostenen que és la manera perquè s'esdevingui la igualtat de tots els homes davant d'Al·là. Val a dir que en el final d'aquest recorregut han de fer set tombes a la Kaaba, un santuari en forma de cub que és al bell mig de la Gran Mesquita de la Meca.

⁶³ Tanmateix, no ens podem oblidar d'altres viatges que han tingut l'interès de conèixer *in situ* els llocs bíblics (Alexandria, Jerusalem, el Sinaí, Síria, les regions de l'Eufrates i el Tigris) per fer possible una lectura més profunda del llibre sagrat. D'aquests viatges anomenats *Peregrinatio penitencialis* des del segle X, en la qual la Bíblia és el guió i la guia, en destaquem les recents publicacions: Ubach, B. (2011) *El Sinaí. Viatge per l'Àrabia pètria cercant les petjades d'Israel*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i, seguint els itineraris del monjo de Montserrat que acabem d'esmentar, Cervera, J. i Lufrani, R. (2012) *El camí d'Ubach*. Barcelona, Editorial Mediterrània.

4.3- Modernitat

Renaixement (1486-1700) i «l'Ascensió al Mont Ventoux», de Petrarca

Tenint en compte que els savis humanistes del Renaixement (Erasme, Vives, Budé, Rabelais i d'altres) van rehabilitar la tradició físico-corporal hel·lènica⁶⁴ i l'aforisme de Juvenal (*Mens sana in corpore sano*), tot seguit abordarem un dels millors textos de la literatura pedestre d'aquella època: la coneguda epístola *Ascensió al Mont Ventoux* (De Ascensu montis Ventosi, 1356), de Francesco Petrarca (Arezzo, 1304-Arquà, 1374), que anava dirigida a Dionigi da Borgo Sansepolcro. Malgrat romandre fora dels límits cronològics d'aquest moment històric, val a dir que l'autor del *Canzoniere* és considerat unànimement un dels fundadors de l'humanisme modern i contemporani⁶⁵ perquè va retornar als clàssics trencant amb el món medieval i, endemés, el prototip del primer peregrí laic.

Tot i que alguns especialistes postulen que aquesta caminada fou més aviat una invenció literària, podem dir que l'any 1337 i, des de la vila de Vaucluse, Petrarca va dur a terme —juntament amb el seu germà (Gherardo)— la famosa ascensió al Mont Ventoux (2.000 metres i situat a la falda dels Alps francesos) inspirant-se en un passatge de la *Història de Roma* de Livi⁶⁶. D'aquesta faisó, aquest autor va tenir la possibilitat de gaudir d'una experiència tant exterior com interior. Pel que fa a la primera, és lògic que ens referim al plaer de pujar la muntanya esmentada i, al mateix moment, de gaudir de la seva vista panoràmica (el Roine o les muntanyes que envolten la ciutat de Lió, Aigües-Mortes i el Golf de Marsella). I, quant a l'altra, direm que és l'itinerari propi d'una persona que busca la seva veritat per mitjà d'un viatge espiritual. N'és una bona prova el to del relat i tot el que succeeix quan arriben al cim, que confirma la seva profunda religiositat. És a dir: fa examen de consciència, repassa tots els pecats passats, enumera les aspiracions futures i llegeix una cita de les *Confessions* de sant Agustí, que va portar a sobre durant tot el trajecte⁶⁷.

⁶⁴ Betancor, M. A. i Vilanou, C. (1995-96) «Fiesta, Gimnasia y República: Lectura Espartana de tres modelos estatistas de Educación Física (Platón, Rousseau y el Jacobinismo revolucionario)». *Historia de la Educación* (Salamanca, Universidad de Salamanca), 14-15, pàg. 83.

⁶⁵ Llovet, J. (2011a) «Introducció a *De vita solitaria*, de Petrarca», a: Petrarca, F. *Elogi de la vida solitària*. Barcelona, Angle Editorial, pàg. 11.

⁶⁶ Petrarca, F. (2011) *Subida al Monte Ventoso*. Palma, José J. de Olañeta, pàg. 35.

⁶⁷ *Id. Ibid.*, pàgs. 46-59.

Del Romanticisme com a contrapunt del projecte il·lustrat a la desobediència civil de Thoreau (1700-1900)

Com a prèvia del que comentarem tot seguit, destaquem que la Il·lustració va significar la victòria de la raó per damunt de la metafísica i, a pesar que en algunes ocasions ha estat estudiada d'una manera un xic simplista, no hi ha dubte que la biografia d'Immanuel Kant (Königsberg, 1724-1804) és un exemple ben escaient dels valors (moderació, racionalisme mecanicista i classicisme) que propugnava aquest moviment. Entre altres raons, cal dir que hem fet la darrera afirmació perquè, tal com és conegut per tothom, sortia a passejar cada tarda a la mateixa hora, fet pel qual els habitants de Königsberg aprofitaven per posar el rellotge a l'hora. Per tant, és oportú aclarir que estem davant d'una forma de caminar mecànica i rutinària que pot ser percebuda com una activitat per descansar o reposar dels assumptes més feixucs de la vida adulta perquè tan sols podien ser pensats entre les quatre parets que formaven el seu despatx.

Per contra d'aquest esperit trobem el Romanticisme, que va exercir la seva màxima influència durant el primer terç del segle XIX a països com França, Anglaterra i, per descomptat, Alemanya⁶⁸. Aquesta actitud de l'esperit, que va revolucionar els cànons artístics i literaris de l'època per mitjà del subjectivisme, la naturalesa espiritual o el paper rellevant del poeta, també va bastir una figura pedestre, tal com podem llegir en un dels millors llibres que estudia el món conceptual d'aquesta estètica, *El héroe y el Único*, de Rafael Argullol. Certament estem parlant del nòmada o, tal com es diu en alemany amb tanta bellesa i precisió, «der wanderer»: aquell subjecte apassionat per l'aventura que viatja cap a llocs remots a la recerca de si mateix⁶⁹.

En aquest sentit, ve a tomb citar alguns dels autors més importants que van establir les bases del caminar com a disciplina romàntica. És a dir: cultivant la sensibilitat, exaltant l'ànima davant l'encant dels paisatges o sentint l'emoció de l'aventura. Així, doncs, destaquem tant el viatge a peu que va fer de Nürtingen a Bordeus (1801-1802)⁷⁰ com el

⁶⁸ Paga la pena recordar que la història del Romanticisme alemany, que començà a l'any 1769 quan Herder va viatjar de Riga a França per mitjà d'un vaixell, ens condueix a autors tan importants com Schiller, Schlegel, Fichte, Novalis, Schleiermacher, Hölderlin i d'altres. Vegeu el llibre meravellós de Rüdiger Safranski: *Romanticismo. Una odisea del espíritu alemán*. Barcelona, Tusquets Editores, 2009b.

⁶⁹ Argullol, R. (2008b) *El héroe y el Único. El espíritu trágico del Romanticismo*. Barcelona, Acantilado, pàg. 440.

⁷⁰ Pau, A. (2008) *Hölderlin. El rayo envuelto en canción*. Madrid, Editorial Trotta SA, pàgs. 283-285.

poema *La passejada* (Der Spaziergang, 1797)⁷¹, de Friedrich Hölderlin (Württemberg, 1770-Tübingen, 1843); les famoses excursions de William Wordsworth (Cockermouth, 1770-Rydal Mount, 1850) per Lake District amb la seva germana Dorothy i, en darrer lloc, l'obra *De París a Jerusalem* (Itinéraire de Paris à Jerusalem, 1811), de François-René de Chateaubriand (Saint-Malo, 1768-París, 1848), perquè narra el viatge romàntic per excel·lència ja que el seu protagonista és un home solitari i experimentador d'emocions davant els fenòmens naturals.

En un altre ordre de les coses, acabem citant el nom d'un dels promotors de la desobediència civil —Henry David Thoreau (Concord, 1817-1862)— perquè va escriure l'obra que és considerada un himne d'aquesta pràctica: *Caminar* (Walking or the Wild, 1862). Val a dir que l'opuscle esmentat està dividit en tres parts: per un costat, trobem una brillant exposició dels plaers que ofereix l'acte de transitar per mitjà de la paraula *sauntering*, la qual explica que prové de l'edat mitjana i fa referència a aquelles persones ocioses que vagaven pels camps demanat almoïna. Després, fa una apologia d'allò salvatge entès com una mena de retorn a la naturalesa i, en darrer terme, aprofita la seva condició de caminant (de tres a cinc hores per dia) per realitzar una miscel·lània autobiogràfica, un xic desordenada, de passatges i anècdotes.

4.4- Postmodernitat

Efectes i conseqüències dels dos conflictes bèl·lics mundials en la forma de transitar

Atès que la primera meitat del segle XX va estar lamentablement sotmesa a dues Guerres Mundials (1914-1918 i 1939-1945) i una de civil a casa nostra (1936-1939), ara és el torn de presentar diferents formes de caminar relacionades amb aquests conflictes bèl·lics tan cruels. Ens referim, doncs, als batallons escolars, als camps de concentració, als exiliats o als fugitius com Slavomir Rawicz (Pinsk, 1915-Nottingham, 2004) i el caminant imaginari com és el cas d'Albert Speer (Mannheim, 1905-Londres, 1981).

⁷¹ Vegeu Hölderlin, F. (1996) *Poemes de l'entenebriment*. Barcelona, Quaderns Crema, pàgs. 56-57.

En primer lloc, destaquem els batallons escolars, que varen ser una iniciativa educativa de clara orientació premilitar i patriòtica que tenien la finalitat de disciplinar la infància i l'adolescència per mitjà d'una gimnàstica procliu als exercicis violents. Tot i que estem parlant d'un moviment que es va consolidar internacionalment durant el segle XX, val a dir que tot plegat va començar a França i una mica abans d'aquesta seqüència temporal, tal com indiquen els següents fets: l'Assemblea Nacional francesa va declarar obligatori el servei militar per als joves menors de 18 anys (1795) i va legalitzar un batalló de nens gràcies a una circular de Jules Ferry (1882)⁷². En definitiva: estem davant d'una forma de caminar com a pràctica d'exploració i orientació militar.

Després, posem de manifest la riuada de republicans, socialistes i anarquistes que van fugir del feixisme espanyol. Es calcula que, en només quinze dies de cru hivern compresos entre el 27 de gener i el 10 de febrer de 1939, van creuar la frontera més de mig milió de refugiats. Com és conegut per tothom, d'ençà un temps la tomba d'Antonio Machado (Sevilla, 1875-Cotlliure, 1939) ha esdevingut un dels llocs més significatius per recordar la memòria de tots aquells exiliats. Dit això, és avinent mencionar que aquest poeta andalús va morir vint-i-sis dies després de creuar caminant la marca francocatalana juntament amb una destacada expedició d'intel·lectuals (Joaquim Xirau, Carles Riba i altres).

Una mica més tard i, en direcció contrària, vegem l'exili de Walter Benjamin (Berlín, 1892-Portbou, 1940). Recordem que, arran de l'ascensió del nacionalsocialisme al poder (1933), aquest gran crític literari alemany se'n va anar d'Alemanya i es va instal·lar a París. Quan va esclatar la guerra (1939), Benjamin va ser tancat en un camp de concentració francès però va ser alliberat al cap d'uns mesos malgrat el règim col·laboracionista i antisemita de Vichy. No obstant això, la persecució alemanya el va portar a fugir cap al sud i, precisament a Marsella, gràcies als bon oficis de Max Horkheimer (Stuttgart, 1895-Nuremberg, 1973), va aconseguir un visat per traslladar-se als Estats Units i fugir de la Gestapo. Com a conseqüència d'això, l'autor de les famoses *Tesis sobre la filosofia de la història* va passar a Banyuls-sur-Mer el mes de setembre de 1940 amb la intenció de travessar els Pirineus clandestinament per l'anomenada ruta

⁷² Otero, E. (1998) *Batallones escolares, sentimientos patrióticos y educación en el siglo XIX*, a: DDAA *Educación Popular. Tomo II*. Santa Cruz de Tenerife, Servicio de Publicaciones Universidad de la Laguna, pàgs. 361-376.

Líster⁷³. Un cop a Portbou i, després d'assabentar-se que no tenia cap mena d'escapatòria perquè tota persona que passés a Espanya sense un visat de sortida de França seria deportada immediatament, el dia 26 de setembre es va llevar la vida prenent la morfina que duia.

Per concloure, subratllarem els altres dos exemples. Per un costat, la història de Slavomir Rawick, que es va escapar l'any 1941 d'un gulag soviètic juntament amb altres presoners de diferents procedències, formacions i aspiracions. Un any més tard i, després de superar adversitats com el desert del Gobi i l'Himàlaia (6.500 quilòmetres), van arribar a l'Índia, que va esdevenir, per a ell, la llibertat. I, per un altre, trobem la història de l'arquitecte del Tercer Reich que, entre altres coses, van construir les escales de camps d'extermini com Auschwitz que lamentablement va suposar la mort de moltes persones innocents. Hem qualificat els seus itineraris amb el terme "imaginari" perquè va netejar la seva bruta consciència donant voltes al perímetre del pati de la presó durant l'hora d'esbarjo per després calcular els seus quilòmetres fets a partir d'un mètode ben sofisticat. Segons els seus càlculs, va caminar uns 31.936 quilòmetres durant els vint anys (1946-1966) que va estar reclus⁷⁴.

El fenomen del turisme massiu i la creació literària pedestre (passeigs literaris i viatges a peu)

Durant el segle passat, també es van fer evidents dos subjectes totalment antagònics en relació amb el viatge, tal com recull la ja clàssica distinció de Paul Bowles: l'*Homo turisticus* i els escriptors-caminadors que enregistren la seva travessia. Aquest autor afirma: «mientras que el turista suele apresurarse por volver a casa al cabo de pocas semanas o de pocos meses, el viajero, sin pertenecer más a un lugar que al siguiente, se desplaza despacio y durante un período de años de una parte de la tierra a otra»⁷⁵. És a dir: mentre que el primer vol tornar a casa al més aviat possible per explicar les seves vivències, l'altre pretén arribar al lloc de les seves aspiracions sense saber quan tornarà.

⁷³ Paga la pena recordar que el document més fiable d'aquesta travessia per un corriol de contrabandistes és aquest: Fittko, L. (1988) *Mi travesía de los Pirineos. Evocaciones 1940-1941*. Barcelona, pàgs. 133-148, el qual forma part d'aquella llista d'autors (Canetti, Zweig o altres) que van narrar el seu exili a causa del règim nacionalsocialista alemany (*exilliteratur*).

⁷⁴ Speer, A. (1976) *Diario de Spandau*. Barcelona, Mundo Actual de Ediciones SA, pàg. 444.

⁷⁵ Bowles, P. (2010) *El cielo protector*. Barcelona, Editorial Seix Barral SA, pàg. 17.

Així, doncs, la primera cosa que podem dir és que no és el mateix viatjar que fer turisme o *faire un tour*.

Quant a les excursions organitzades per una agència de viatges al mar o a la muntanya, cal dir que van aparèixer als països industrialitzats durant el segle XVIII gràcies a la introducció de nous i millors transports com ara el ferrocarril, però no va ser fins a l'any 1950 que es van consolidar definitivament i van transformar la mesura i el ritme de la velocitat terrestre. Tenint en compte que el món del turista està preparat i domesticat, és obvi que el principal motiu de la seva existència és tant la recerca superficial d'experiències noves i diferents com un cert estat de benestar que difícilment pot donar la vida quotidiana. Per aquest motiu, també ens podem referir a aquesta figura amb l'epígraf de «l'estiuejant».

Pel que fa a l'altra actitud mental i espiritual, que té les singularitats d'estar disposada a conviure amb els habitants de les ciutats que visita, conèixer la realitat tal com és per tal de construir un coneixement crític o buscar allò diferent amb una atenta mirada a l'altre, convé precisar que existeixen dos tipus de narrativa. És a dir: els passeigs literaris i els viatges a peu.

Encara que més endavant serà exposat de manera més precisa i exhaustiva, ja que un dels nostres caminants és el pioner d'aquest gènere literari (Baudelaire), paga la pena esmentar, en primer lloc, els passeigs literaris. A grans trets, podem dir que les seves principals característiques són les següents: el narrador és un passejant urbà —sense rumb preestablert— que prefereix degustar allò conegut (el seu carrer, la seva ciutat) amb una mirada curiosa en comptes de descobrir coses insòlites. I, com a conseqüència d'això, l'estructura d'aquestes obres és una successió de passeigs.

Per il·lustrar millor el que acabem de dir, fem esment d'un dels escriptors⁷⁶ que millor ha conreat aquesta mena de relat: Robert Walser (Biel, 1878-Herisau, 1956) i, per descomptat, la seva obra ja emblemàtica *El passeig* (*Der Spaziergang*, 1917) que, sense fer cap mena de distinció entre allò real i la ficció, narra la història d'un poeta que surt a

⁷⁶ Ara bé, cal constatar que hi ha molts més escriptors que han conreat l'acte de caminar com un gènere literari. Entre d'altres, destaquem José Ortega y Gasset, Rainer Maria Rilke, Marcel Proust, Charles Dickens, William Shakespeare, Hermann Hesse, Thomas Mann, Franz Kafka, Matsuo Bashō o Winfried Georg Sebald.

fer un passeig suau i delicat un dia feiner —amb l'única norma de no parar-se mai (pàg. 9)— per tal d'observar tant les coses més menudes de la vida quotidiana com les convencions més absurdes de la societat suïssa. N'és una prova eloqüent la seva contemplació de la naturalesa i els encontres amb vells professors, llibreters, empleats de banca i joves cantants o velles actrius. En fi, deixem parlar el mateix autor per tal d'expressar-ho millor:

«Pasear me es imprescindible, para animarme y para mantener el contacto con el mundo vivo, sin cuyas sensaciones no podría escribir media letra más ni producir el más leve poema en verso o prosa. (...) Un paseo me estimula profesionalmente y a la vez me da gusto y alegría en el terreno personal; me recrea y consuela y alegra, es para mí un placer y al mismo tiempo tiene la cualidad de que me excita y acicatea a seguir creando, en tanto que me ofrece como material numerosos objetos pequeños y grandes que después, en casa, elaboro con celo y diligencia».

[Walser, 2006: 52]

D'altra banda, no descobrirem res si afirmem que els relats sobre itineraris fets a peu constitueixen un capítol important en la literatura de viatges, ja que l'acte de caminar també pot esdevenir una manera de viatjar que posi a prova l'atzar. Al seu torn, podem dir que els viatges a peu són un subgènere literari que reuneix una pluralitat heterogènia de textos des d'un punt de vista de forma (cròniques, diaris, cartes, informes, etc.) amb el principal propòsit que un subjecte (conqueridor, missioner, mariner, científic o errant senzillament) narri una experiència viscuda en terres llunyanes.

I, amb el que acabem de dir, passem a exposar les obres que hem escollit per presentar aquest apartat. Per una banda, hem escollit tres grans escriptors europeus de viatges de no-ficció del segle XX com són Patrick Leigh Fermor (Londres, 1915-Worcestershire, 2011) —o Paddy, com fou conegut entre els seus amics—, Bruce Chatwin (Dronfield, 1942-Niça, 1989) i Werner Herzog (Munic, 1942). Moltes vegades s'ha dit i repetit que formaven un triangle d'amistat. La qüestió és que tots tres es coneixien i varen compartir alguna de les seves vivències pedestres. Que quedi ben entès: Paddy va rebre

diverses visites de Bruce Chatwin en el seu refugi grec de Kardamyli, i aquest últim sempre viatjava amb uns binocles que li havia donat Werner Herzog⁷⁷.

Parlant en general, i tenint en compte que van percebre l'acte de caminar com una oportunitat per viure una important transformació subjectiva i per ampliar els seus coneixements històrics, geogràfics, lingüístics o antropològics, considerem que l'aparició d'aquests tres autors és apropiada en aquesta tesi perquè la vivència de cada un representa una possible manera d'estar-en-moviment. Com demostrarem tot seguit, ens estem referint a tres tipus diferents de fer camí: iniciàtic, perquè l'autor no sap a on va; com a lliçó de solitud davant d'una mala notícia i, en darrer lloc, per apaivagar una curiositat.

Leigh Fermor, P. (2001) *El tiempo de los regalos. A pie hacia Constantinopla*. Barcelona, Ediciones Península. — (2004) *Entre los bosques y el agua. A pie hacia Constantinopla: Desde el curso medio del Danubio hasta las Puertas de Hierro*. Barcelona, Ediciones Península SL.

Com és sabut, Patrick Leigh Fermor, que va publicar vuit llibres que han esdevingut una inexcusable referència en la literatura de viatge i de la prosa anglesa, va ser un gran viatger a peu i un erudit seduït per la cultura en general i la grega en particular. No ens ha d'estranyar, per tant, que nosaltres ara focalitzem l'atenció en el relat que va fer de la seva caminada fins a Constantinoble (Istanbul) quan solament tenia 18 anys. Val a dir que *El tiempo de los regalos* (A time of gifts, 1977) i *Entre los bosques y el agua* (Between the Woods and the Water, 1986) foren escrites molt més tard de l'experiència i, endemés, que el relat d'aquest itinerari iniciàtic pausat (1933-1935) va ser concebut per ser una trilogia, però lamentablement, el tercer volum, que aborda el tram final — que anava des de les antigues muralles bizantines fins a la mítica Constantinoble—, va quedar inconclús ja que l'autor va morir recentment.

Així, doncs, cansat de la vida de bohèmia londinenca, cal dir que en Paddy va abandonar la comoditat del seu país natal i va desembarcar a la costa holandesa (Hoek van Holland) per començar una singladura que el va portar —seguint, primer, el curs del

⁷⁷ Podem saber d'aquesta efemèride gràcies al següent llibre: Clapp, S. (1997) *Con Chatwin. Retrato de un escritor*. Barcelona, Muchnik Editores SA, pàg. 15.

riu Rin i, després, el del Danubi— fins a Constantinoble en qualitat d'estudiant, tal com va escriure en el seu passaport⁷⁸. Atès que eren els anys anteriors a la barbàrie nacionalsocialista alemanya i l'esclat de la Segona Guerra Mundial, l'autor anglès — carregat amb poca roba i diners; un bastó que va perdre ben aviat; un quadern per fer les seves anotacions i dos llibres (*Oxford book of English verse* i un volum de les odes d'Horaci)— va tenir l'oportunitat de conèixer una Europa culta i vital que lamentablement estava a punt de desaparèixer.

Tot i que el seu objectiu inicial era el de conèixer què significava una vida nòmada i relacionar-se amb altres vagabunds⁷⁹ dormint en bordes de camperols i fondes de mala mort, el desenvolupament mateix del viatge va fer-lo allunyar un xic d'aquesta intenció primera. La qüestió és que va esdevenir molt més còmode d'allò esperat quan va acomiadar-se de la seva mare. Va dormir diverses nits en cases de camp de l'aristocràcia que, al mateix moment, li lliuraven cartes de presentació per a posteriors etapes del viatge. Realment, aquesta estratègia va ser un èxit ja que, a mesura que transcorria el seu viatge, les nits que va reposar al ras o en refugis de pastors van anar disminuint de manera important. Fos com fos, aquest canvi d'orientació no va pertorbar el seu procés autoformatiu. El seu recorregut pedestre sempre va ser d'una gran riquesa d'informació històrica, geogràfica, lingüística, artística i antropològica considerable i, per la qual cosa, la seva figura també podria estar relacionada amb la del savi itinerant. No sorprèn, conseqüentment, que cantés o recités poesia de memòria mentre caminava.

Per tot això, la seva forma d'estar-en-moviment va ser iniciàtica. En Paddy va marxar de casa seva amb el propòsit de deixar enrere un tipus de vida i descobrir-ne una altra lluny del seu hàbitat, que afortunadament va trobar. Els millors exemples de tot plegat és que més tard va establir el seu domicili en una petita localitat grega i, posteriorment, va ser nomenat Cavaller de l'Ordre del Fènix (2007) arran del seu enorme coneixement de la cultura clàssica.

⁷⁸ Leigh Fermor, P. (2001) *El tiempo de los regalos*. Barcelona, Ediciones Península, pàg. 38.

⁷⁹ Leigh Fermor, P. (2004) *Entre los bosques y el agua*. Barcelona, Ediciones Península, pàg. 15.

En resum: l'acte de caminar va possibilitar-li cercar el sentit de la seva vida que el va fer posar-se en camí, tal com mostren les següents paraules del mateix autor:

Mi estado de ánimo, que ya era bueno, no hacía más que mejorar a medida que caminaba. Apenas podía creer que estaba allí de veras, solo y en marcha, adentrándome en Europa, rodeado por el vacío y el cambio, con un millar de maravillas esperándome. Tal vez por ello mis acciones durante los días siguientes emergen del resplandor general de una manera inconexa y azarosa.

[Fermor, 2001: 36]

Herzog, W. (2003) *Del caminar sobre hielo*. Barcelona, Ediciones la Tempestad.

Ens trobem, doncs, davant d'una obra (*Vom Gehen im Eis*, 1995) en què Werner Herzog narra el seu viatge a peu entre Munic i París després de rebre la notícia que a l'actriu alemanya Lotte Eisner li quedava poc temps de vida. Durant tres setmanes (del 23 de novembre al 13 de desembre de 1974), el director de *Fitzcarraldo* (1982) va travessar tot tipus de camps i boscos guiat únicament per la seva brúixola. En definitiva: fou una travessia que es va realitzar en unes pèssimes condicions climatològiques (fred extrem) i, tal com anuncia el seu títol, per damunt del gel. Sens dubte, aquesta caminada va venir originada per dues qüestions principals. Per un costat, destacaríem el convenciment de l'autor que d'aquesta manera la seva amiga sobreviuria. Com és sabut, la gran actriu cinematogràfica europea va morir nou anys després, als 87 anys. Per un altre, també són ben plausibles «las ganas de estar a solas conmigo mismo» (pàg. 9). En aquest sentit, aquest llibre també és una reflexió sobre la solitud itinerant.

Ara bé, és evident que l'acte de caminar és una experiència que mostra totes les seves potencialitats en el moment en què s'està portant a terme. Per aquest motiu, el fet que aquesta publicació sigui un dietari n'és un dels mèrits, perquè ajuda a entendre al lector que la desmesura de l'impuls inicial d'aquest caminant acabi amb unes paraules tan sentides com les que va pronunciar Herzog a l'habitació on era Eisner. És a dir: «abra la ventana, desde hace unos días puedo volar» (pàg. 107).

Chatwin, B. (2005) *Los viajes: En Patagonia, Los trazos de la canción, ¿Qué hago yo aquí?* Barcelona, Ediciones Península⁸⁰.

Per començar, convé explicar que el nostre comentari aborda els dos primers llibres d'aquesta obra que es considerada de culte. És a dir: *En Patagonia* (In patagonia, 1977) i *Los trazos de la canción* (The songlines, 1987). Després d'haver llegit l'obra sencera, hem considerat escollir els dos primers textos perquè pensem que parlen d'una mateixa manera d'estar-en-moviment que, en aquest apartat, és ben necessària destacar.

En aquesta línia, cal esmentar que una de les dèries intel·lectuals més rellevants de Bruce Chatwin —que va estudiar arqueologia i va treballar a Sotheby's com a expert en art abans que comencés a viatjar— fou l'estudi del nomadisme. Una bona prova d'això és una altra de les seves obres, *Anatomía de la inquietud* (Anatomy of Restlessness, 1996), ja que estudia aquest fenomen humà des de diferents disciplines i autors. No sorprèn, consegüentment, que anteriorment haguem mencionat que el seu caminar era una manera d'apaivagar una curiositat com és la que acabem d'esmentar. Tot i així, abans d'entrar en matèria, caldria matissar que aquest estudi general es concreta de manera distinta en cadascuna de les obres escollides, les quals, com és lògic, són clars referents en la literatura de viatges.

En el llibre *En Patagonia*, que va convertir-lo en un escriptor de prestigi, podem veure com Chatwin va iniciar un viatge arran d'una història familiar relacionada amb un animal prehistòric i, també, per la seva passió per la geografia. D'aquesta manera, va descobrir que els habitants de la Patagònia no eren part d'una nació, sinó una col·lecció d'expatriats i exiliats multinacionals. Per la qual cosa, atès que apareixen molts encontres amb diferents personatges poc corrents, podríem manifestar que aquest llibre tracta el tema de l'exili i el que significa expatriar-se.

En darrer terme, pel que fa a *Los trazos de la canción*, que és la seva obra més coneguda, el motiu del viatge va raure en la voluntat de descobrir la bellesa d'un mite aborigen de creació que és propi d'un lloc remot com és Austràlia. En poques paraules, es pot sintetitzar que els *trazos de la canción* (walkabout) són deambulacions musicals

⁸⁰ Paga la pena mencionar que recentment ha sortit la versió catalana d'un d'aquests llibres: Chatwin, B. (2012) *A la Patagònia*. Barcelona, Còmplices Editorial.

que recorren els llocs i mites amb el propòsit de cartografiar el seu continent. La majoria d'especialistes que han estudiat Bruce Chatwin afirmen que aquesta obra també es pot interpretar com la seva biografia espiritual. Representa el *walkabout* del mateix autor ja que, quan va acabar-lo, pensava que era a punt de morir. És ben gràfic el seu passatge final.

En síntesi, doncs, podríem destacar dos aspectes de la seva forma de transitar. Primer: tot i les seves diferències històriques o culturals, les dues primeres obres representen clars exemples del principal objecte d'estudi de l'autor (el nomadisme). Segon: *En Patagonia* i *Los trazos de la canción* podrien ser percebudes com una novel·la-assaig, ja que combinen magistralment ficció i erudició (moltes cites d'autors tan importants com Pascal, Baudelaire, Rimbaud, Kierkegaard, Buda...).

I, lluny d'aquest triangle que hem bastit, convé esmentar un altre llibre —*Camminando; Incontri di un viandante*, de Pino Cacucci (1997)—, perquè representa una altra manera de desplaçar-se. En aquesta ocasió, l'acte de caminar és presentat com la plataforma idònia per conèixer altres persones i establir diàlegs ben interessants⁸¹. Al llarg d'aquesta obra, que narra divuit històries diferents que succeeixen per terres mexicanes, espanyoles i alemanyes, la qüestió és que aquest escriptor es deixa acompanyar tant per individus ben coneguts pel públic (Paco Taibo I o Maruja Torres) com per anònims. No obstant això, la finalitat sempre és la mateixa: entendre els contextos bèl·lics, revolucionaris o de resistència que visita a partir dels seus testimonis.

⁸¹ En aquest sentit, no podem oblidar-nos d'un dels escriptors vius més importants de la nostra literatura. És el cas de Josep Maria Espinàs (Barcelona, 1927), que coneix perfectament Catalunya i altres territoris de la península ibèrica gràcies als seus coneguts passeigs literaris, que són una vertadera invitació a la curiositat. En definitiva: ens estem referint a la seva interessant col·lecció —fins al moment, està constituïda per una vintena d'obres— que presenta els seus emblemàtics viatges a peu, fets sobre la marxa i en el terreny mateix.

4.5- Els sentits actuals d'anar a peu

Ahora han irrumpido tantos elementos nuevos que se ha desplazado enteramente la experiencia misma del paseo. Los Tiempos Modernos se quieren prácticos, activos, comprometidos en una empresa de transformación ilimitada de lo real. Son tiempos ahora de multitudes urbanas y velocidad, poco dados en principio a forma alguna de contemplación.

[Morey, 2007: 369]

D'entrada, cal constatar dues evidències: malgrat que actualment encara perdura una bona part de les formes històriques abordades en aquest capítol, la qüestió és que en general caminem molt menys que abans i tenim menys resistència física individual. Per aquest motiu, una de les qüestions principals és si ara hi ha una forma de caminar més descafeïnada o no. No obstant això, seguidament esmentarem les tres maneres més habituals dels nostres temps.

En primer lloc, destaquem el fet que avui dia sembla que l'acte de caminar hagi esdevingut un mitjà instrumental que possibilita l'assoliment d'una sèrie de finalitats bàsicament instrumentals. D'aquí, la clara supeditació a discursos com el mèdic (un exercici més per baixar pes, reafirmar els músculs, elevar la freqüència cardíaca o millorar la tolerància a la glucosa); el del creixement personal (donar un pas darrere l'altre es converteix en una teràpia més per aprendre a tenir el control de la teva vida, reduir ansietats, millorar el nostre estat depressiu o la fatiga emocional) o el de les activitats de lleure (el senderisme o el *Nordic walking*, que ajuden a cremar calories i posar-se en forma) que s'han postulat molt més rellevants que l'acció mateixa en qüestió.

A causa de les revolucions successives del transport en els darrers dos segles (primer el cavall i els carruatges; més tard, les bicicletes i, finalment, els cotxes, els autobusos i els avions), que han acabat transformant el cos en alguna cosa supèrflua i, la condició humana, reduïda en una que roman assegurada quan es disposa a desplaçar-se, és el torn d'evocar una altra forma de caminar que, per mitjà de l'associacionisme, pretén defensar els drets dels vianants a la ciutat i reivindicar el seu paper com si es tractés d'una mena de refugi davant dels valors dominants de la deriva actual. Com és conegut, el moviment internacional «Walk 21» —«Catalunya camina», a casa nostra— és el

vehicle escollit per portar a terme aquesta afirmació política elaborant documents tan necessaris com la *Carta Internacional pel caminar*.⁸²

Finalitzem recordant tots aquells itineraris que tenen finalitats summament culturals: presentar un indret i les seves rodalies en l'aspecte històric o antropològic; donar a conèixer el llegat d'un escriptor posant en relació la literatura i el seu paisatge (rutes literàries) o descobrir l'empremta d'un autor en una localitat. En definitiva: són experiències que permeten ensenyar un lloc o una temàtica lluny de formats predissenyats com poden ser un museu o una aula.

⁸² Vegeu <<http://www.catalunyacamina.org/carta.php>> [data de consulta: 23/01/2013].

QUARTA PART:
Topar amb sis
grans caminants

CAPÍTOL V. ESTUDI DE SIS AUTORS DE LA MODERNITAT DELS SEGLES XVIII I XIX

5.1- La triple tria: període històric, autors i textos

Com acabem de veure, el professor Fullat estableix una autèntica filosofia de la història que implica una nova divisió en tres etapes ben definides. Partint d'aquest esquema, podem dir que nosaltres hem escollit la modernitat dels segles XVIII i XIX que fou quan es va desplaçar la figura de Crist com a referència total a favor de l'ésser humà i de la raó (Il·lustració) i, a més, va ocórrer la veneració per la naturalesa (Romanticisme).

Un altre motiu que ens ha convençut a l'hora de seleccionar aquestes dues centúries han estat els autors que hi hem trobat. Tot i que som conscients que n' existeixen molts més, no hi ha dubte que Jean-Jacques Rousseau, Johann Wolfgang von Goethe, Alexander von Humboldt, Charles Baudelaire, Friedrich Nietzsche i Arthur Rimbaud tenen la virtut de proporcionar-nos un coneixement més profund i reflexiu sobre la noció de caminar. Tant és així que Rousseau és considerat el primer d'una llarga llista de pensadors que han argumentat i experimentat l'acte de caminar com una eina bàsica i constant de coneixement i, també segons Octavi Fullat, la mort de Nietzsche (1900) és un punt simbòlic de l'inici de la decadència progressiva de la modernitat.

Sigui com sigui, cal destacar que, a pesar de les seves grans i evidents diferències, aquesta mitja dotzena de bons caminants ha estat triada bàsicament per tres motius: d'una banda, perquè són referents principals del pensament contemporani europeu que aguanten perfectament el pas del temps; després, perquè volen ser una mostra de matrius culturals tan importants a l'Europa moderna com són Alemanya i França i, d'una altra, perquè plantegen respostes ben singulars a la qüestió de què significa anar a peu.

Això establert, no és debades acabar mencionant l'esquema que seguirem per estudiar aquestes sis figures que es van fer seva aquella frase llatina tan clarivident, «Ego sum

homo viator». Per tant: en primer lloc, abordarem la relació d'aquesta activitat amb la trajectòria biogràfica i intel·lectual de cada autor mitjançant la seva mateixa obra i les principals biografies publicades; després, descriurem la forma de transitar de cadascun que ens brindarà l'oportunitat de realitzar el desplegament de sis personalitats de la modernitat i, per acabar, observarem la seva connexió amb el context històric a través de diferents fonts secundàries.

5.2- JEAN-JACQUES ROUSSEAU (1712-1778): el passejant solitari que rememora i herboritza

Només he viatjat a peu en els meus bons dies, i sempre ha estat una delícia. Ben aviat els deures, els negocis, un equipatge m'han obligat a fer el senyor i a viatjar en cotxe; les preocupacions que et roseguen, les noses, les molèsties hi han pujat al mateix temps que jo i, d'aleshores ençà, en lloc de sentir com abans el plaer d'anar, només he sentit el d'arribar.

[Rousseau, 1985: 57]

Apunts biogràfics

Encetem el nostre estudi sobre sis caminants singulars de la modernitat dels segles XVIII i XIX abordant la vida de Jean-Jacques Rousseau. Cal advertir, abans d'entrar en matèria, que hem dividit la nostra explicació en les dues etapes que fa referència la cita que obre aquest capítol més una altra, possiblement la més important per al nostre treball, ja que fou quan va aparèixer la seva forma de transitar i, consegüentment, el seu retorn a la natura per mitjà de l'herborització. Per tant: període formatiu i tutela de Madame de Warens (1712-1742); relació amb els enciclopedistes i altres intel·lectuals a la ciutat de París (1742-1762) i, en darrer lloc, els anys botànics i introspectius (1762-1778).

Període formatiu i tutela de Madame de Warens (1712-1742)

Doncs bé, Rousseau va néixer l'any 1712⁸³ a la Ginebra calvinista de començaments del segle XVIII. Fill d'un rellotger, Isaac Rousseau (1672-1747), i de Suzanne Bernard (1673-1712), que va morir en néixer ell per culpa d'una febre puerperal. Per la qual cosa, la tia i el pare es van responsabilitzar de l'educació del petit Rousseau. Pel que fa a la tasca del seu progenitor, que va intentar transmetre-li el seu esperit lliure i republicà sense portar a terme cap educació sistemàtica, fóra bo subratllar que la majoria de vespres sempre llegien alguna de les novel·les sentimentals de l'època i de Plutarque de Queronea (45-120dC), que no ens pot estranyar si tenim en compte les paraules de Bernardin de Saint Pierre (*La Haia*, 1737-Eragny, 1814)⁸⁴, que ens deia que «en tiempos de su padre no había en Ginebra un solo ciudadano bien educado que no supiera Plutarco de memoria»⁸⁵.

Deu anys més tard del seu naixement, i arran del fet que el seu pare ha de marxar forçosament de la ciutat suïssa per culpa d'una forta discussió amb un antic cap dels exèrcits de l'electe de Saxònia, la tutela de Rousseau va passar a mans del seu oncle. Gabriel Bernand prengué decisions —com la de situar-lo d'aprenent de gravador al costat d'un mestre tirànic que es deia Abel Ducommun— que, segons el punt de vista del filòsof ginebrí, varen suposar la fi de la serenitat de la seva vida infantil. És a dir, quan va començar a mentir i a robar. Tot i així, l'any 1728 va deixar de patir la brutalitat del seu mestre ja que, després de trobar-se les portes de la ciutat tancades quan tornava de fer una excursió amb uns amics, Rousseau va decidir allunyar-se del seu país i família per començar una nova vida igual de miserable que independent. D'aquesta manera varen començar els seus coneguts viatges pedestres pel continent europeu⁸⁶ que,

⁸³ Paga la pena recordar que just l'any passat es van commemorar els 300 anys del seu naixement arreu del món amb l'organització de diferents activitats i monografies. Un exemple: «Per un patrimoni conceptual de J.-J. Rousseau», a: *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació* (Barcelona, Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana), 19, pàgs. 9-152.

⁸⁴ Val a dir que aquest escriptor va publicar una novel·la —*Pablo y Virginia* (Paul et Virginie (1787)— que està constituïda per molts elements netament rousseauians: introducció de l'exotisme del paisatge en la literatura moderna; repulsió de la civilització, la ciència i la societat culta i, també, defensa d'un sentimentalisme contra l'excés del racionalisme d'aquella època.

⁸⁵ Rousseau, J. J. (2008) *Las ensoñaciones del paseante solitario*. Madrid, Alianza Editorial, pàg. 217.

⁸⁶ Per ordre cronològic, esmentem tots els viatges a peu que va fer entre 1712 i 1742 amb el propòsit de demostrar el fet que va ser un gran caminant i viatger. Són els següents: Ginebra-Confignon (6 km); Confignon-Annecy (39 km); Annecy-Torí-Annecy (416 km); Annecy-Lió-Annecy (268 km); Annecy-Ginebra-Nyon-Freiburg-Lausanne-Neuchâtel (160 km); Boudry-Berna (57 km); Berna-Soulere (700 km);

molt més tard, eren motiu d'interessants valoracions com aquestes: «Allò que més lamento en els detalls de la meua vida, la memòria dels quals he perdut, és no haver fet diaris dels meus viatges. Mai no he pensat tant, existit tant, viscut tant, estat tant jo mateix, si goso dir-ho, que durant els viatges que he fet sol i a peu»⁸⁷.

Fruit d'aquesta errància, que tenia el clar propòsit de cercar una vida millor i més plàcida, Rousseau va conèixer bastants nobles i preceptors, però la figura de Françoise-Louise de la Tour (Tour de Pil, 1699-Anancy, 1762) —altrament coneguda com Mme. de Warens— fou la que va tenir més incidència en la seva trajectòria vital. N'és una bona prova que el record d'ella sempre va perdurar en la seva vida. Per tant, no hi ha dubte que en la seva manera de ser i fer rauen els principals motius perquè el pensador suís sempre manifestés que tenia molt bon record de la seva infància i joventut. Així, doncs, entre 1728 i 1741, la vida del nostre autor va estar marcada per la forta influència de Mme. de Warens, més endavant coneguda com l'estimada *Maman*. El va tutelar i li va proporcionar una educació acurada, alhora que l'iniciava en el catolicisme⁸⁸ i l'ajudava en la seva afició per la música⁸⁹.

Des d'aquesta òptica, convé fer una pausa i destacar la seva estada —al costat de Mme. de Warens— en una petita i acollidora casa de Les Charmettes. Entre 1738 i 1740, Rousseau, que va tornar a gaudir de la vida sedentària després d'una colla d'anys d'errància contínua, va idear-se per a ell mateix un pla de vida que li va permetre llegir i instruir-se com a autodidacta. No hi ha dubte que durant aquells anys va tenir un progrés intel·lectual ben considerable. Fixem-nos en el seu pla de vida per tal d'entendre i corroborar aquesta darrera afirmació feta: abans d'esmorzar, feia un tomb i deia les seves oracions; després, llegia una estona algun clàssic (Locke, Descartes, Leibntz...) i, al cap d'una estona, estudiava alguna d'aquestes matèries: geometria, llatí, fisiologia o astronomia. Dinava i, més tard, inspeccionava les flors i estudiava o llegia amb menys esforços que com ho feia durant la jornada matutina. Seguint les paraules del mateix autor, no seria gens agosarat afirmar que foren temps de «meditació en el

Soulere-París (700 km); París-Lió (400 km) i, per acabar, Lió-Chambéry-Les Charmettes (100 km). Val a dir que la majoria dels seus desplaçaments venien motivats per les lliçons de música que impartia.

⁸⁷ Rousseau, J. J. (1985) *Les Confessions*. Barcelona, Edicions 62, pàg. 134.

⁸⁸ D'acord amb el segon llibre de l'obra *Les confessions*, la seva conversió es va efectuar a l'església metropolitana de Sant Joan de Torí l'any 1728.

⁸⁹ No és estrany, doncs, que més tard s'estrenessin diferents òperes de les quals ell era l'autor. Entre d'altres, en destaquem les següents: *Les muses galants* (Les Muses galantes, 1745) o *L'endeví en el llogaret* (Devin de village, 1752).

recés, l'estudi de la natura, la contemplació de l'univers, forcen un solitari a enlairar-se contínuament cap a l'autor de les coses i a buscar amb una dolça inquietud la fi de tot el que veu i la causa de tot el que sent»⁹⁰.

Més tard, decideix trencar definitivament amb el món de la seva estimada *Maman* i marxa cap a París per presentar un nou sistema de notació musical⁹¹ a l'Acadèmia, que lamentablement va ser rebutjat i, com veurem a continuació, va representar-li la immersió al *torrent del món*⁹².

Intent fallit amb els enciclopedistes i altres intel·lectuals (1742-1762)

Rousseau es va introduir en els entorns dels il·lustrats en qualitat de copista de música i, d'aquesta manera, va començar a establir relacions amb Denis Diderot (Langres, 1713-París, 1784) i Jean d'Alembert (París, 1717-París, 1783). Tot i que ben aviat va rebre l'encàrrec d'escriure alguns articles sobre música a l'*Encyclopédie*, els seus primers anys a la capital de l'Hexàgon no van ser gens fàcils des del punt de vista material, per la qual cosa es va veure obligat a acceptar la feina de secretari de l'ambaixador francès a la capital de l'òpera italiana, Venècia. Tal com expressa la cita que encapçala aquest apartat, no podem passar per alt que el seu desplaçament en carrossa de cavalls cap a la ciutat italiana possiblement seria el millor exemple d'aquesta segona etapa que s'acabava d'obrir en la vida del filòsof ginebrí, etapa en què buscava fama i posició social. No obstant això, al cap de divuit mesos va tornar a París per desavinences amb el cònsol. Va ser quan conegué Thérèse Levasseur (Orléans, 1721-Le Plessis, 1801) que, al cap d'un temps, es va convertir en mare dels seus cinc fills i, molt més tard, en la seva esposa.

Sigui com sigui, la detenció de Diderot a causa de la publicació de la *Carta sobre els cecs per a ús dels que hi veuen* (Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient, per a les encara autoritats de l'*Ancien Régime*, 1749) va coincidir amb el moment en què el nostre autor es trobava més lligat a les idees dels il·lustrats francesos. Tant és així, que Rousseau va visitar-lo gairebé cada dia quan va estar empresonat al Château de

⁹⁰ Rousseau, J.-J. (1996) *Els somieigs del passejant solitari*. Barcelona, Edicions Proa SA, pàg. 49.

⁹¹ En poques paraules: substituir el llenguatge musical xifrat per un de números.

⁹² Expressió manllevada de l'obra *Els somieigs del passejant solitari* (pàg. 49).

Vincennes. Heus ací quan, en un dels seus desplaçaments pedestres fets entre París i Vincennes (10 km), l'autor suís va tenir una visió sobtada —és coneguda com la *illumination de Vincennes*⁹³— sobre les contradiccions del sistema social, tal com va demostrar en el *Discurs sobre les Ciències i les arts* (Discours sur les sciences et les arts, 1750), en què afirma que les ciències i arts no han fet progressar la felicitat humana. Com és sabut, va guanyar el premi de l'Académie Dijon d'aquell any.

Convé recordar que uns anys després ho va tornar a intentar amb un text que es titulava *Discurs sobre el fonament de la desigualtat entre els homes* (Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes, 1755)⁹⁴. En aquella ocasió, en què va trobar la inspiració en un viatge que va fer amb la seva muller a Saint-Germain de set o vuit dies, no va tenir tanta sort, perquè la institució docta esmentada no va atorgar-li el premi. Tot i així, més endavant va tornar a assaborir l'èxit i les bones crítiques amb la seva primera novel·la, *Júlia, o la nova Heloïsa* (Julie, ou, la nouvelle Héloïse, 1761).

Aviat, però, es va fer palès que Rousseau no estava fet per a aquell món de tantes pompes i ornaments. Així, doncs, cal recordar que hi ha unanimitat entre els estudiosos de la seva obra i vida en el fet que, per als enciclopedistes, la ruptura oficial foren les idees defensades en les seves dues grans obres com van ser *Emili o De l'educació* (L'Émile ou de l'éducation, 1762) i *Del Contracte Social* (Du contrat social, 1762) i, per al nostre autor, va ser en la *Carta a D'Alembert sobre el teatre* (Letter to D'Alembert on the Theatre, 1758)⁹⁵. En definitiva: les seves idees van escandalitzar els il·lustrats perquè van veure Rousseau com un traïdor que posava en dubte la necessitat d'un projecte que volia elevar la humanitat a la majoria d'edat.

⁹³ Dit això, paga la pena recordar la següent obra: Marí, A. (1996) *El camí de Vincennes*. Barcelona, Cercle de Lectors.

⁹⁴ Convé recordar que aquest text és considerat el primer en què el nostre autor aborda el problema del dret natural i de la desigualtat política. Fruit de tot plegat, Voltaire va escriure-li una carta amb aquestes sentències: «libro contra el género humano que da ganas de caminar a cuatro patas cuando se lee» (Rousseau: 1987, 240).

⁹⁵ En aquesta obra epistolar, realitzà una crítica sense embuts contra el teatre burgès que, com és sabut, fou llavors quan en va sorgir la gènesi. Davant d'aquesta manifestació artística, aquest autor preromàntic era més partidari de festes de caràcter lúdic a l'aire lliure, atès que promovien la inclusió de tots els ciutadans i, a més, els bons costums, en comptes del deteriorament de les virtuts.

Els anys botànics i introspectius (1762-1778)

Com és àmpliament conegut, Rousseau va arribar a la maduresa amb els seus dos grans llibres (*Emili o De l'educació* i *Del Contracte Social*) condemnats i prohibits pels poders civils i eclesiàstics de París i de Ginebra, per la qual cosa, aquest període vital va estar caracteritzat per les conseqüències d'aquest fet. A més, també es va veure obligat a abandonar precipitadament la ciutat de Les Llums —o, tal com deia ell mateix, *el terbolí de l'alta societat*— perquè les autoritats corresponents van emetre'n una ordre de cerca i captura. Per tot plegat, fou llavors que el primer gran teòric de la pedagogia moderna va tornar a vagar pel continent europeu buscant asil i, d'aquesta manera, es va convertir en un *fugitiu en aquest món*⁹⁶. Els llocs escollits, que van ser Yberdon⁹⁷, Môtiers-Travers (Principat de Neuchâtel)⁹⁸, Île Saint-Pierre, París, Londres, París i, finalment, Ermenonville, on va morir (1778), ens demostren el seu convenciment per la idea que la vida rural sempre li havia brindat més instants d'alegria i felicitat que no pas la urbana o l'ànim d'assolir glòria i reconeixement.

Altrament, ve a tomb reportar que la vida de Rousseau durant aquella època també va estar summament condicionada per les crítiques constants que rebia d'aquell món que havia rebutjat (els *philosophes*) quan va decidir marxar de París. Però la cosa va anar molt més enllà arran d'una publicació de Voltaire (París, 1694-París, 1778) que denunciava el seu major pecat com a pedagog de la modernitat: l'enviament de tots els seus fills a un hospici anomenat Maison d'Enfants Trouvés⁹⁹. A partir de llavors, tal com diu ell mateix, Rousseau va passar de ser una persona incòmoda en l'entramat intel·lectual de l'època a esdevenir l'horror de la raça humana¹⁰⁰. Tenint en compte aquests supòsits, el nostre autor, enlloc d'escriure una carta per contestar-li com havia fet tantes vegades anteriorment, va decidir començar una nova empresa: l'obra

⁹⁶ Expressió manllevada de l'obra *Les Confessions* (pàg. 472).

⁹⁷ No podem oblidar que, anys més tard (1805-1825), aquesta localitat suïssa es va convertir en el centre del pestalozzisme perquè va organitzar una escola d'ensenyament primari i secundari per a nens, una escola per a nenes, una escola normal per a mestres i un centre de formació professional. Com és sabut, l'obra de Johann Heinrich Pestalozzi (Zuric, 1746-Brugg, 1827) va estar molt influenciada per l'obra *Emili o De l'educació*.

⁹⁸ Tal com explica a *Les Confessions* (pàg. 477), fou llavors quan va abandonar la indumentària típica del món il·lustrat i va adoptar el vestit armeni. Val a dir que, gràcies al pintor Allan Ramsay (Edimburg, 1713-Dover, 1784), tenim un retrat que ho demostra (National Gallery Scotland, 1766).

⁹⁹ Ens estem referint a l'opuscle *El sentiment dels ciutadans* (Le sentiment des Citoyens, 1764). En aquest sentit, també és interessant l'obra següent: Boswell, J. (1997) *Encuentro con Rousseau y Voltaire*. Barcelona, Mondadori.

¹⁰⁰ Rousseau, J. J. (1996) *Els somieigs del passejant solitari*. Op. cit., pàg. 18.

autobiogràfica. Val a dir que, malgrat que està constituïda per *Les confessions* (1782-1789), *Diàlegs de Rousseau jutge de Jean-Jacques* (Dialogues de Rousseau juge de Jean-Jacques, 1782) i *Els somieigs del passejant solitari* (Les Rêveries du promeneur solitaire, 1782), nosaltres aquí només ens referirem a la primera i la darrera, perquè l'altra mai va gaudir de tanta transcendència literària com les altres, que més tard van esdevenir referents del gènere de l'autobiografia moderna.

Situats en aquest punt, potser ara seria l'hora de presentar breument *Les confessions* i *Els somieigs del passejant solitari*, que tenen dos propòsits ben diferents i, com hem pogut comprovar, són obres bàsiques per conèixer la passió que tenia Rousseau pel fet de caminar. Quant a la primera obra, podríem destacar-ne diferents aspectes. Tal com va fer sant Agustí (354-430) quan s'enfonsava l'Imperi Romà, el pedagog modern va recuperar l'art de confessar-se públicament amb l'objectiu de salvaguardar la seva figura. Sostenia que l'única manera de defensar-se dels atacs severs que rebia era mostrant la seva vertadera naturalesa. Així, aquest llibre —dividit en dues parts, i cadascuna d'aquestes, en sis capítols— comprèn tots els esdeveniments que van succeir des que va néixer fins a l'any 1765 i, sens dubte, podria ser concebut com un retrat un xic intencionat en força ocasions perquè, entre d'altres, va intentar construir mites com el de la infància perduda aprofitant els seus records.

Pel que fa a l'altra obra autobiogràfica que va ser publicada pòstumament, ara tan sols en farem un comentari, atès que, en la presentació de la seva forma de transitar que tot seguit abordarem, tindrà molta presència perquè és el llibre que mostra més explícitament el nostre objecte d'estudi. Així, doncs, Rousseau, en els inacabats *Els somieigs del passejant solitari*, que estan dividits en deu passeigs enlloc de capítols, ja no té cap pretensió d'establir un diàleg amb els lectors. Ans al contrari: és un text que va fer per a ell mateix i va ser pensat per a la seva evasió cap a un ordre més natural i menys contaminat per la societat.

Els passeigs rousseaunians: solitud, herborització i els somieigs

Havent format, doncs, el projecte de descriure l'estat habitual de la meva ànima en la més estranya posició on pugui trobar-se mai un mortal, no he vist cap manera més simple i més segura d'executar aquesta empresa que portant un registre fidel dels meus passeigs solitaris i dels somieigs que els omplen quan deixo que el cap vagi completament lliure i que les meves idees segueixin el seu pendent sense resistència i sense destorb. Aquestes hores de solitud i de meditació són les úniques del dia en què sóc plenament jo i per a mi sense distracció, sense obstacle, i les úniques en què puc veritablement dir que sóc el que la natura ha volgut.

[Rousseau, 1996: 29]

Veiem, doncs, que a l'obra *Els somieigs del passejant solitari* es confirma el que hem anat dient en aquestes darreres pàgines: Jean-Jacques Rousseau sempre va ser un gran caminant. Per molts, és considerat un dels primers que va practicar aquest exercici (*deambulatio per amoena loca*) durant la seva època, ja que els seus contemporanis — els il·lustrats— quasi sempre preferien circular amb carrosses de cavalls durant els seus desplaçaments. Deixem parlar, per expressar-ho millor i confirmar la tesi dita, el mateix autor: «Caminar anima i aviva les meves idees, gairebé no puc pensar quan estic quiet; cal que el meu cos estigui en moviment perquè el meu cap treballi»¹⁰¹.

Així, per tant, és en aquesta última obra autobiogràfica que podem percebre perfectament la figura d'aquest filòsof ginebrí en moviment per la naturalesa i, sobretot, el mètode que va emprar durant aquells anys (1776-1778), tal com ens mostra la cita que obre aquest apartat. Tot i així, no podem oblidar que just en aquella època el nostre autor era una persona turmentada per les disputes i les acusacions fetes pels enciclopedistes i, per aquest motiu, precisament decidí fugir de l'ambient del París de l'època il·lustrada i fer petits passeigs per tal de recordar el seu passat i complaure el seu jo dolgut i trist. És a dir: tenia el convenciment que els afers de Diderot i Voltaire havien motivat que comencés aquest exercici tot preguntant-se «què sóc jo mateix?»¹⁰².

¹⁰¹ Rousseau, J. J. (1985) *Les Confessions. Op. cit.*, pàg. 134.

¹⁰² Rousseau, J. J. (1996) *Els somieigs del passejant solitari. Op. cit.*, pàg. 17.

Dit això, tot seguit assenyalarem una sèrie de particularitats que constitueixen aquests passeigs rousseaunians, ja que no podem oblidar que la principal finalitat de totes les seves obres autobiogràfiques fou la de descobrir —en la seva pròpia pell— aquell tipus d'home que no ha estat desfigurats per la cultura, l'educació o les arts.

Per començar, en podem destacar que acostumava a caminar per senders solitàriament. Tot i així, val a dir que la solitud rousseauniana, que en aquella època es va convertir en un dels seus principals ideals, va viure diferents etapes en la seva vida, tal com ens planteja Tzvetan Todorov. Ens estem referint, doncs, a aquella solitud que volia recuperar la societat o la que desaprojava totalment tot allò social¹⁰³. Per contra, en *Els somieigs del passejant solitari* fou quan va aparèixer una solitud feliç en què va percebre la seva situació com una oportunitat per donar vida i sentit al gravat del Temple de Delfos, «gnosi seauton». En aquest sentit, convé recordar escriptors i caminants tan importants com William Hazlitt (Maidstone, 1778-Soho, 1830) o Robert Louis Stevenson (Edimburg, 1850-Upolu, 1894), ja que van caminar d'una manera molt semblant, tal com ens expressa la cita següent: «Una excursión a pie, para disfrutarla debidamente, debe hacerse a solas. Si se va en grupo, o incluso en pareja, ya sólo de nombre no es una excursión; es algo distinto, más bien de la índole de un picnic»¹⁰⁴.

Després, com és obvi, la naturalesa també va jugar un paper molt rellevant. Podríem dir que els arbres i els animals foren els seus únics acompanyants mentre transitava. Ho demostren les seves grans descripcions paisatgístiques¹⁰⁵ i els seus herbaris (*Hortus siccus*, jardí de plantes seques). És evident que el goig de descobrir i recol·lectar plantes fou molt important per a Rousseau durant els seus últims anys de vida (1764-1778)¹⁰⁶, perquè li va permetre oblidar «els seus enemics» (Diderot, D'Alembert) i, com a

¹⁰³ Todorov, T. (1987) *Frágil felicidad. Un ensayo sobre Rousseau*. Barcelona, Gedisa, pàgs. 53-58.

¹⁰⁴ Hazlitt, W. i Stevenson, R. L. (2003) *El arte de caminar*. Mèxic DF, UNAM, pàg. 38.

¹⁰⁵ En el cinquè passeig de la seva obra *Els somieigs del passejant solitari* (pàgs. 93-109), el pensador suís fa un retrat bucòlic de l'illa de Saint Pierre (el llac de Bièvre, Suïssa). Arribats en aquest punt, ve a tómb recordar que la pintura, uns anys més tard, va produir una bona obra de muntanyes, postes de sol, valls, el mar o, el que és el mateix, sobre la relació de l'home amb la naturalesa. Com sabem, un dels millors paisatgistes pictòrics de l'època fou Caspar David Friedrich (Greifswald, 1779-Dresde, 1840). D'aquest autor, en volia destacar *El atardecer* (Schweinfurt, 1821), atès que hi apareixen dos caminants —amb semblances més que evidents amb el nostre autor— contemplant la naturalesa al bell mig d'un bosc estèticament ben suggeridor.

¹⁰⁶ Per ordre cronològic, esmentem alguns dels indrets on va realitzar l'activitat d'herboritzar: serralada del Jura, Val-de-Travers, illa de Saint Pierre, Estrasburg, Derbyshire, Lió, Grenoble, Bourgoin, Monquin i els afores de París (boscos de Boulogne, Fontainebleau, Ermenonville i Montmorency). A més, en el llibre *Cartas sobre Botánica* (2007), es pot veure una estàtua (pàg. 6) i un gravat (pàg. 12) que donen fe de la seva afició.

conseqüència d'això, somniar la purificació de la seva vida¹⁰⁷ que, al cap i a la fi, era el seu objectiu final durant aquella època.

Al seu torn, paga la pena destacar que la botànica és una ciència que es va veure afavorida per aquella voluntat preromàntica de voler conviure harmoniosament amb la natura tan típica de la societat de final del segle XVIII. Així, doncs, no ens podem estar d'assenyalar autors tan importants per a la disciplina esmentada com ara Adanson, Jussieu o Buffon. De totes maneres, és ben possible que el més important de tots fos el naturalista i metge Carl von Linné (Rashult, 1707-Uppsala, 1778) que, amb la seva obra *Systema naturae* (1735), va fundar la taxonomia moderna (nomenclatura binària i sistema de classificació sexual de les plantes).

Tot i així, no podem oblidar que Rousseau, si el comparem amb l'important botànic suec, va donar un sentit ben diferent a la feina de fer plecs d'herbaris recol·lectats durant les seves campanyes botàniques. Es tractava, doncs, d'un estudi ociós¹⁰⁸ fet per un solitari sexagenari que estimava la naturalesa sense propòsits instrumentals (no va admetre que la botànica es pogués dividir en teòrica i pràctica) i, per aquest motiu, va presentar-la com una *scientia amabilis* per a totes aquelles persones sensibles i curioses per la varietat i complexitat del món vegetal¹⁰⁹. Segons aquest filòsof, el més important d'aquesta disciplina era saber observar la naturalesa i apreciar-ne la bellesa en comptes d'aprendre's tots el noms del regne vegetal de memòria. Són una bona prova d'aquesta darrera idea les *Cartas sobre Botànica* perquè, amb un esperit de divulgació científica indiscutible, va presentar diferents famílies del regne vegetal (liliàcies, brassicàcies, lleguminoses, lamiàcies o umbel·líferes) a la *petite Madelon*, Marguerite-Madeleine Delessert (1767-1839), i també el *Diccionario de términos de uso en Botánica* (Fragments pour un dictionnaire des termes d'usage en botanique, 1781), que té un total de 184 entrades.

Per acabar, convé recordar que l'acte de somiejar (les *Rêveries*) també va esdevenir una de les singularitats rellevants de l'univers del Rousseau en moviment. Per a l'autor de *Del contracte social*, el somieig *sub divo*, que li permetia entretenir-se i descansar a

¹⁰⁷ Rousseau, J. J. (1996) *Els somieigs del passejant solitari*. *Op. cit.*, pàg. 146.

¹⁰⁸ Rousseau, J. J. (1985) *Les Confessions*. *Op. cit.*, pàg. 508.

¹⁰⁹ Calvo, F. (2007) «Clasificar, ordenar, nombrar. La Botànica según Rousseau» a: *Daimon. Revista de Filosofía* (Universidad de Murcia), 41, pàg. 181.

diferència de la reflexió¹¹⁰, fou l'activitat més natural per a ell durant aquells dies. Fos com fos, no hi ha cap dubte que, malgrat la situació en què es trobava, passejar va permetre-li poder pensar, recordar, posar ordre a totes les seves vivències i treure les seves particulars conclusions a partir d'idees lleugeres, dolces i que no agitessin gaire el fons de l'ànima¹¹¹. Finalment, podem afegir que aquesta activitat imaginativa era passiva perquè les idees se succeïen sense obstacles (sensibilitat física) però, al mateix moment, tot el contrari, perquè era la guia de les seves meditacions¹¹².

En síntesi, acabem afirmant que els passeigs solitaris de Rousseau van consistir en un somieig o una evasió per allò imaginari i una descoberta constant de plantes de les rodalies de París o les de l'illa de Saint Pierre. N'és una bona prova el passatge següent, que no hem pogut evitar de reproduir íntegrament:

Mai no he pogut fer res amb la ploma a la mà, davant del paper: és tot passejant, enmig de roquissars o de boscos, a la nit, al llit, durant els meus insomnis quan escric en el meu cervell; hom pot judicar amb quina lentitud, sobretot en un home absolutament desproveït de memòria verbal, i que en tota la seva vida només ha pogut recordar de memòria sis versos.

[Rousseau, 1985: 98]

¹¹⁰ Rousseau, J. J. (1996) *Els somieigs del passejant solitari*. Op. cit., pàgs. 127-128.

¹¹¹ *Id.*, *ibid.*, pàg. 105.

¹¹² López, J. (1989) *La Ley del Corazón (Un estudio sobre J.-J. Rousseau)* Murcia, Universidad de Murcia, pàg. 161.

5.3- JOHANN WOLFGANG VON GOETHE (1749-1834): l'humanista refinat que viatja a Itàlia per arrodonir la seva cultura

M'acostumaven a anomenar *el confident*, però també *el caminant*, perquè vagarejava per la regió. Aquesta manera de tranquil·litzar-me l'esperit, efectiva només a l'aire lliure, a les valls, als cims, als camps, i als boscos [...]. Em vaig acostumar a viure pels camins i a avançar amunt i avall com un missatger, entre la plana i la muntanya. Molts cops anava per la meua ciutat natal sol o acompanyat, com si fos un foraster, menjava en un dels grans hotels del carreró Fahr, i després de l'àpat continuava el meu camí. El cel obert i la natura lliure m'atreien més que abans.

[Goethe, 2003: 454]

Trajectòria vital

Tot i que no hi ha cap dubte que estem davant d'un personatge fascinant que, arran d'un fet insòlit en la seva època com fou la seva longevitat, visqué una gran quantitat d'experiències úniques i conreà diferents estils literaris amb excel·lència i, a més, que tant la seva obra com la seva vida no han cessat d'ésser estudiades a fons, diem, abans de tot, que ens hem pres la llicència d'abordar la biografia del poeta per antonomàsia d'Alemanya per mitjà de dos epígrafs: *Infància i joventut (1749-1775)* i *Les dues etapes al petit ducat de Weimar (1775-1786 i 1788-1834)*. Com podem observar, els dos anys que va emprar per descobrir els encants italians, que sens dubte és un dels fets cabdals de la vida de Goethe, no consten en aquesta ocasió perquè ja podem avançar que seran tractats de manera específica més endavant atesa la temàtica d'aquesta tesi.

Infància i joventut (1749-1775)

Johann Wolfgang von Goethe, un dels pensadors i literats més importants de tots els temps, va néixer, en el si d'una família patricia, el 1749 a Frankfurt, una de les ciutats alemanyes més cosmopolites del segle divuitè (comerç i banca) i on el nostre autor

lògicament va efectuar els seus primers passeigs¹¹³. Fill de Johann Caspar Goethe (1710-1782) i Katharina Elisabeth Textor (1731-1808). Quant a l'educació rebuda, direm que el seu pare, magistrat i conseller imperial de la cort de Carles VII, va cercar els millors professors particulars que estaven al seu abast per tal d'oferir-li una bona educació en literatura (coneixement dels grans poetes), música (piano), arts, esports (esgrima i equitació) i llengües, tant clàssiques (llatí i grec) com modernes (francès, anglès i d'altres).

En aquest sentit, Goethe va ser enviat ben aviat, pel seu pare, a la Universitat de Leipzig per estudiar dret. Tot i així, el patriarca de les lletres alemanyes contemporànies, que estava un xic desmotivats per la carrera de les lleis i tenia un anhel impacient d'instrucció, va aprofitar tots aquells anys (1765-1768) per portar a terme altres coses, com ara l'escriptura de la seva primera obra dramàtica, que coneixem amb el títol d'*Eridon i Amina* (1767), i a prendre lliçons de dibuix amb el pintor Adam Friedrich Oeser (Pressburg, 1717-Leipzig, 1799). Set mesos més tard, va tornar malalt (tuberculosi pulmonar i limfàtica) i trist (feien mofa del seu fort accent de Frankfurt) a la seva casa familiar de Frankfurt. Durant la seva convalescència, va reelaborar diferents poesies i comèdies i, així mateix, va llegir llibres d'alquímia i mística que el van apropar al pietisme, és a dir, derivació de l'ortodòxia luterana que espera un contacte amb Déu sense intermediaris teològics (autoanàlisi).

Dos anys més tard, el seu pare —obstinat amb la idea que havia de tenir els mateixos estudis que ell— li va donar una segona oportunitat i el va enviar a la ciutat d'Estrasburg perquè es dedicués a la jurisprudència amb empena¹¹⁴. A banda dels seus llargs passeigs nocturns¹¹⁵ i diferents excursions per l'Alta Alsàcia, tampoc podem oblidar-nos de dues efemèrides ben importants per a la seva trajectòria intel·lectual que van succeir durant aquells anys: per un costat, el fet que en hores lliures va fer estudis de medicina i química (inici del seu interès per les ciències naturals) i, per un altre, la

¹¹³ En el llibre *Poesia i veritat*, podem llegir que els seus llocs predilectes sempre van ser el gran pont del Main, Schsenhausen, pels voltants de l'església de Sant Bartomeu o el Römer (pàgs. 19-22).

¹¹⁴ Val a dir que en aquesta ocasió sí que va finalitzar els seus estudis jurídics (1770) i, a més, va llegir una tesi doctoral (1771) que proposava una curiosa manera d'acabar amb les lluites religioses; és a dir, l'estat havia d'imposar un senzill culte oficial i deixar a tots els ciutadans la llibertat de creences. Al cap de poc temps, va tornar a Frankfurt i va començar a treballar com a advocat amb el seu pare sense oblidar-se de la seva tasca d'escriptor (*Goetz de Berlichingen*, 1773).

¹¹⁵ En un d'ells, va pujar fins al campanar més alt de la catedral d'Estrasburg amb el propòsit de superar el seu vertigen. Vegeu Goethe, J. W. (2003) *De la meua vida. Poesia i veritat*. Vol. I., pàgs. 311-313.

coneixença i els estrets llaços d'amistat posteriors amb Johann Gottfried Herder (Mohrungen, 1744-Weimar, 1803)¹¹⁶ perquè «nadie más en Alemania podía dar al Goethe de los veinte años una exposición tan completa, tan ponderada y ampliamente concebida»¹¹⁷.

Per acabar aquesta primera part, no és debades recordar que al començament de la dècada dels setanta del segle XVIII va sorgir un nou esperit que es coneix amb el nom de *Sturm und Drang*¹¹⁸ que més endavant va comportar l'esclat de la sensibilitat romàntica a Alemanya (segle XIX). Tenint en compte aquest context cultural, és lògic que no puguem oblidar-nos de *Les desventures del jove Werther* (Die Leiden des jungen Werthers, 1774), ja que aquesta publicació va esdevenir clau per al Romanticisme literari europeu i, com a conseqüència d'això, va convertir el nostre personatge en una celebritat quan solament tenia vint-i-cinc anys. Com sap tothom, aquesta novel·la epistolar —història d'un jove totalment desassossegat que s'enamora apassionadament d'una noia que està a punt de casar-se i, per la qual cosa, finalment es suïcida— manté una clara relació amb un episodi que va viure l'autor mateix a la ciutat de Wetzlar amb una noia que es deia Lotte Buff (1753-1828) i el seu promès, Johann Georg Kestner (1741-1800). Per tant: no hi ha dubte que és una de les primeres novel·les fetes a partir d'una experiència viscuda per l'autor mateix.

Les dues estades a la capital del ducat de Sachsen-Weimar-Eisenach i ciutat més il·lustre del territori germànic (1775-1786 i 1788-1834)

En vista del que enuncia l'epígraf, cal convenir que aquest apartat tracta de dos moments ben diferents, tot i que van passar a Weimar. Val a dir que Goethe va situar la seva residència i lloc de treball en aquesta ciutat alemanya des del 1775 fins a la seva

¹¹⁶ En el llibre desè de *Poesia i veritat*, Goethe recorda que el seu primer i casual encontre amb aquest filòsof va succeir a les portes d'una fonda que es deia A l'esperit. A partir de llavors, es van trobar cada matí i vespre fins que Herder va acabar la cura d'un sac lacrimal massa tancat i va marxar d'Estrasburg. Vet aquí les primeres impressions de Goethe: «Just al peu de l'escala vaig trobar un home que també estava a punt de pujar-la i que s'hauria pogut prendre per un eclesiàstic. Ho indicaven els cabells empolvorats arregussats amb un bucle arrodonit, també els vestits negres, però especialment el llarg abric de seda negra amb els extrems recollits i ficats a la butxaca» (pàg. 351).

¹¹⁷ Ludwig, E. (1983) *Goethe. Historia de un hombre*. Barcelona, Editorial Juventud SA, pàg. 45.

¹¹⁸ Cal recordar que aquest epígraf fou manllevat d'un drama de Friedrich von Klinger (Frankfurt, 1752-Dorpat, 1831) publicat el 1776. Ara bé, si avui és recordat és gairebé únicament per aquesta efemèride esmentada. Dit això, convé recordar que aquest moviment literari que reivindicava la força dels impulsos i de la subjectivitat va néixer en una època en què qualsevol fenomen humà s'havia de sotmetre a l'autoritat de la racionalitat.

mort (1834) i, des d'un punt de vista cronològic, solament va restar fora de la capital de l'antic ducat de Saxònia-Weimar-Eisenach el temps que va viatjar per terres italianes, experiència que va exercir en ell una franca influència.

Doncs bé, l'any 1775 Goethe va prendre una decisió ben important que va condicionar la resta de la seva vida: es va traslladar a Weimar¹¹⁹ per treballar al costat del duc Karl August von Sachsen-Weimar-Eisenach (Weimar, 1757-Graditz, 1828), que tenia el propòsit de promoure tota mena de progressos (la mina d'Ilmenau, la Universitat de Jena i moltes altres coses que també demanaven un noble sentit del bé comú) per tal de convertir la ciutat de Weimar en un centre de la civilització alemanya. D'aquí, doncs, podem manifestar que l'autor de *Werther* va esdevenir conseller àulic, primer ministre del ducat, director de la mina d'Ilmenau, president de la Cambra de Finances i, per descomptat, el preceptor del príncep Karl Friedrich von Sachsen-Weimar-Eisenach (Weimar, 1783-1853). En altres paraules: es va posar al servei d'un règim absolutista sense plantejar-se'n en cap moment la legitimitat.

Dit això, no fóra desassenyat esmentar breument la situació personal en què es trobava Goethe quan va acceptar la invitació dels aristòcrates emprenedors de l'antic ducat de Saxònia-Weimar-Eisenach. Després de viure a diferents ciutats alemanyes, la qüestió és que en aquells moments desitjava tenir una vida més sedentària i previsible en comptes d'anar a Itàlia a perfeccionar els coneixements en el terreny de les arts tal com desitjava el seu pare, que li havia traçat un bonic pla de viatge i proveït d'una petita biblioteca per guiar-se en cada localitat¹²⁰. També és veritat que a la nova ciutat li van prometre fama i reconeixement construint un cercle d'intel·lectuals i artistes al voltant de la seva figura¹²¹.

Sigui com sigui, és un fet cert que la superficialitat de la vida cortesana durant aquesta primera estada a Weimar no va arribar a fer malbé la millor part de l'esperit del nostre

¹¹⁹ Ve a tomb recordar que una de les residències de Goethe –situada a Ettersberg– va esdevenir lamentablement el camp de concentració de Buchenwald durant el període nazi.

¹²⁰ Goethe, J. W. (2003) *De la meva vida. Poesia i veritat*. Vol. II. Badalona, Montflorit Edicions i Assessoraments SL, pàg. 690. Paga la pena afegir que el pare de Goethe, que estava orgullós de la llibertat burgesa de Frankfurt, va intentar transmetre sense èxit la seva crítica a qualsevol forma aristòcrata.

¹²¹ L'autor de *Werther* va deixar constància d'aquest propòsit a l'obra següent: Goethe, J. W. (1985b) *Diarios y anales I (1749-1805)*. Barcelona, Aguilar SA de Ediciones, pàg. 15.

autor ja que es va poder dedicar als diversos camps que atreïen la seva àvida curiositat (teatre, geologia, arquitectura, anatomia, òptica, botànica i altres) però, en canvi, no podem dir el mateix quan parlem de l'acumulació de tasques públiques adquirides que hem mencionat abans perquè malauradament van encallar les seves investigacions científiques i l'acabament de moltes obres (*Egmont* i *Ifigenia*). Un altre exemple ben gràfic: durant els primers quatre anys només va escriure set o vuit poemes¹²². Per tot això, Goethe va decidir fer les maletes i marxar cap a Itàlia amb el propòsit de formar-se artísticament. No hi ha dubte que aquest viatge cultural va representar una contribució ben significativa a l'hora de donar sentit a una nova manera d'estar-en-moviment durant la modernitat.

Fent un pas més, és el moment de narrar la seva segona estada a Weimar —la qual es va concloure amb la seva mort, el 22 de març de 1834, a causa d'una congestió pulmonar— a partir de tres esdeveniments ben importants. Malgrat que la seva residència habitual va tornar a estar ubicada en aquell racó de Turíngia, cal dir, però, que en aquesta ocasió el príncep de Weimar el va alleugerir de tots els càrrecs que l'aclaparaven en un de sol: el d'inspector general de les institucions científiques i artístiques. És a dir: va dirigir el teatre de la cort de Weimar (1791-1817) i va intervenir en la universitat de la veïna Jena¹²³. I encara podem afegir una altra diferència relacionada amb la seva vida personal: es va casar amb una dona d'origen plebeu —Christiane Vulpius (1765-1816)— que va conèixer en un dels seus passeigs i, després de quatre embarassos fallits, van tenir un fill, de nom August (1789-1830).

En primer lloc, destaquem la rellevant amistat amb el poeta i filòsof Friedrich Schiller (Marbach, 1759-Weimar, 1805)¹²⁴. Com és conegut per tothom, la relació entre aquests dos genis (1794-1805), que inicialment van haver de superar alguns recels perquè no hi ha dubte que representaven dues naturaleses ben distintes¹²⁵, va representar un segon

¹²² Ludwig, E. (1983) *Goethe. Historia de un hombre. Op. Cit.*, pàg. 151.

¹²³ No és inoportú recordar que en el marc d'aquesta institució es va desenvolupar l'idealisme alemany (Fichte, Schelling, Hegel i els germans Schlegel), que va convertir les ciutats de Weimar i de Jena en el centre cultural de l'Alemanya del seu temps. N'és una bona prova la pintura mural *Weimar 1803*, d'Otto Knille.

¹²⁴ En la línia que apunta aquesta tesi, no hem d'oblidar que aquest autor també fou un gran amant del plaer de caminar, tal com va deixar constància en un poema anomenat *El passeig* (*Der Spaziergang*, 1789), que vol ser un homenatge a les *promenades* de Rousseau. Vegeu Formosa, F. (1984) *Poesia alemanya*. Barcelona, Edicions 62, pàgs. 148-152.

¹²⁵ Diem això perquè la primera trobada —organitzada per la promesa de Schiller, Charlotte von Lengefeld— va ser un fracàs (1788). Més tard, van coincidir novament en una sessió de la

classicisme en la literatura alemanya —i, de retruc, a l'occidental—, ja que els dos autors van saber reunir, de la manera més reeixida possible, els elements formals, lingüístics i temàtics més cabdals d'èpoques anteriors (Humanisme i Renaixement que, al cap i a la fi, es basaven en el classicisme llatí i grec) amb la finalitat d'intentar crear un art burgès autènticament gran¹²⁶. Tenint en compte això, no és inoportú recordar una de les seves empreses conjuntes: van fundar una brillant revista cultural mensual amb el nom de *Die Horen* (1795-1796), al voltant de la qual van aplegar els millors pensadors d'aquells temps (Herder, Hölderlin i, com veurem més endavant, els germans Humboldt) amb la intenció de fer una renovació germànica des de supòsits clarament hel·lènics (Weimarer Klassik).

Després, és el torn de fer referència a les seves dues obres cabdals —sense oblidar-nos d'altres com *Les afinitats electives* (*Die Wahlverwandtschaften*, 1809)—, que van esdevenir una obsessió recurrent des que Goethe era alumne dels estudis de dret de la Universitat d'Estrasburg: *Wilhelm Meister*¹²⁷ i *Faust* (1808-1832). Quant a la primera obra, podem dir que tracta l'experiència burgesa relatant l'evolució de la personalitat d'un protagonista que pretén alliberar-se del món dels negocis del seu pare mitjançant el contacte amb altres personatges del món del teatre (entre altres activitats, interpreta el paper de Hamlet) o d'una institució anomenada Societat de la Torre per després casar-se i establir una família. Tot i que més endavant abordarem aquest assumpte en un capítol específic ja que també és un dels valors fonamentals dels seus itineraris, cal constatar que aquesta novel·la, que va establir les pautes arquetípiques d'un nou model novel·lístic ben pròxim a la formació com és el cas de la Bildungsroman (novel·la de formació), va desenvolupar la idea de l'autoformació.

Pel que fa a *Faust*, que sense cap mena de dubte és un dels grans monuments de la cultura occidental, convé afirmar, lacònicament, que explica el destí d'un home

Naturforschenden Gesellschaft de Jena el 1794, però la profunda amistat i intensa col·laboració no es va establir fins al cap d'uns quants mesos de l'any en qüestió. Els motius principals foren que mantenien punts de vista divergents sobre la funció de la literatura i la relació amb la naturalesa. Recordem, també, que una carta que Schiller va enviar a Goethe el 23 d'agost de 1794 va ser definitiva, ja que hi mostra la seva admiració vers el nostre autor. Vegeu Safranski, R. (2011) *Goethe y Schiller: Historia de una amistad*. Tusquets Editores.

¹²⁶ Lukács, G. (1967) *Goethe i el seu temps*. Barcelona, Edicions 62, pàg. 86.

¹²⁷ Cal recordar que aquesta obra està constituïda per tres llibres: *La missió teatral de Wilhelm Meister* (*Wilhelm Meisters theatralische Sendung*, 1911), *Anys de pelegrinatge de Wilhelm Meister* (*Wilhelm Meister Wanderjahre*, 1837) i, en darrer lloc i el més conegut d'aquesta trilogia, *Anys d'aprenentatge de Wilhelm Meister* (*Wilhelm Meister Lehrjahre*, 1795-1796).

plantejant temes tan rellevants com l'enriquiment personal a partir d'experiències del bé i del mal o l'anhel d'englobar-ho tot sense acceptar cap tipus de límit. Com és conegut, el mite de *Faust* (figura d'un intel·lectual inconformista i un xic sospitós) prové d'una llegenda alemanya clàssica i ha estat una història explicada una vegada i una altra en totes les llengües i mitjans coneguts. Tanmateix, convé subratllar que aquesta obra teatral de Goethe, la qual consta de dos llibres i les escenes que hi apareixen foren escrites segons li anaven apareixent, va superar tots els seus antecedents —*Faustbuch*, de Johan Spiess (1587); *Tragical history of Doctor Faustus*, de Christopher Marlowe (1588), i d'altres— per la seva riquesa, profunditat històrica, imaginació moral, intel·ligència política, sensibilitat i percepció psicològica. En definitiva: el *Faust* de Goethe té la intenció de reunir, en una sola obra, diferents ressonàncies medievals amb una interessant actualització del sentiment clàssic.

En un altre nivell de rellevància, i tenint en compte que segons el parer de Stefan Zweig (Viena, 1881-Petrópolis, 1942) és un dels catorze «moments estel·lars de la humanitat»¹²⁸, solament anunciarem que el tercer fet d'aquesta etapa fou quan el conseller privat de l'arxiduc de Saxònia es va descobrir enamorat d'una noia de dinou anys (Ulrique von Levetzow) al balneari de Marienbad a l'edat de setanta-quatre anys. N'és una prova eloqüent l'*Elegia de Marienbad* (Marienbader Elegie, 1823), un dels poemes més cèlebres del segle XIX.

Finalitzem aquest primer capítol tot recordant aquells textos elaborats en els darrers anys de vida de l'autor dels *Anys d'aprenentatge de Wilhelm Meister*, en què l'escriptura i la vida conflueixen d'una manera totalment explícita. És a dir: *De la meua vida. Poesia i veritat* (Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit, 1811-1831), que explica tot allò que va succeir des del seu naixement fins al moment que emprèn el viatge cap a Weimar; *Viatge a Itàlia* (Italienische Reise, 1817 i 1829) i, així mateix, no ens podem oblidar d'un llibre meravellós com és el cas de *Converses amb Goethe en els darrers anys de la seva vida* (Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren eines Lebens, 1836-1848) perquè, a pesar que va ser redactat pel seu secretari, Johann Peter Eckermann (Winsen, 1792-Weimar, 1854), ha estat concebut com una espècie de biografia autoritzada dels seus darrers anys.

¹²⁸ Zweig, S. (2002) *Momentos estelares de la humanidad. Catorce miniaturas históricas*. Barcelona, Acantilado, pàgs. 157-167.

Ressenya històrica dels recorreguts que tenien Itàlia com a destí predilecte

Observem, doncs, que el fet de viatjar a la terra del classicisme amb propòsits pedagògics es va convertir en un costum cultural fascinant a partir del segle XVI i que es van originar dues maneres ben diferents de portar-lo a terme. En primer lloc, destaquem el *Grand Tour*¹²⁹, que eren aquells itineraris iniciàtics per diferents llocs de la geografia europea que feien els fills de moltes famílies influents d'Europa com ara aristòcrates i burgesos rics després d'acabar els estudis universitaris. Val a dir que aquest viatge perseguia objectius com el d'estudiar llengües estrangeres i adquirir una saviesa més elevada per a la vida (conèixer món), perquè d'aquesta manera, aquests viatgers (Kavalierstour) poguessin esdevenir brillants estadistes, diplomàtics, funcionaris, professionals, comerciants o banquers en el futur. En definitiva: no hi ha dubte que són clars antecedents del que després seria anomenat «viatges d'estudi» en matèria educativa.

Tanmateix, convé recordar que aquest enlluernament per viatjar a Itàlia no va ser solament patrimoni d'aquests adolescents de bona família, ja que la figura del *gentleman traveller*, és a dir, diferents científics, artistes o humanistes guiats per la curiositat de la descoberta, també van emprendre aquest camí per tal d'arrodonir la seva cultura artística i històrica. No podem oblidar que aquests viatges anomenats *culturals* van convertir Venècia en la ciutat preferida dels poetes decadents; Florència, en l'emblema de tota perfecció, i Roma, en el gruix de la potència creativa. Per tot això, i sense pretensions d'esgotar aquest tema, tot seguit al·ludirem una de les primeres obres que va narrar el plaer de viatjar a Itàlia a partir de petits detalls, observacions o reflexions: *Diari de viatge a Itàlia per Suïssa i Alemanya* (Journal du voyage de Michel de Montaigne en Italie par la Suisse & l'Allemagne en 1580 & 1581, 1774), de Michel de Montaigne (Saint Michel-de-Montaigne, 1533-1592). Sens dubte, és un clar precedent del llibre de Goethe.

¹²⁹ D'acord amb aquest plantejament, no és sobrer recordar un dels assaigs de Francis Bacon (Londres, 1561-Highgate, 1626) titulat *Dels viatges* (On travel, 1597), perquè defensa el valor pedagògic d'aquesta mena de viatges a partir d'una sèrie de consells (que tingui nocions del llenguatge; que porti mapa o llibre que descrigui el país per on viatjarà; que no s'allargui massa en una ciutat o en una vila, i d'altres). Vegeu Bacon, F. (1976) *Assaigs*. Barcelona, Curial, pàgs. 85-87.

Doncs bé, cal recordar que el creador de l'assaig va iniciar un viatge cultural a Itàlia a través de Suïssa i Alemanya el 22 de juny de 1580 que el mantingué allunyat del seu castell i de la seva família quasi un any i mig (15 de novembre de 1581), durant el qual va visitar les ciutats de Venècia, Pàdua, Florència o Roma. Ja se sap que Montaigne, que patia còlics nefrítics que l'obliguen a fer estades en aigües terapèutiques com les de Bagni della Villa, va emprendre aquest recorregut —en companyia del seu germà petit, un parent pròxim, uns quants criats més una sèrie de cavalls i burros amb la càrrega necessària— sense cap meta definida prèviament («*pour se dépayser*»), però amb la clara intenció de fugir del tedi derivat del costum i de la quotidianitat.

Vista aquesta tradició cultural, no creiem que sigui forassenyat acabar afirmant que Itàlia i, per descomptat, la seva capital estaven en el punt de mira de tota l'Europa més il·lustrada des del segle XVI fins al segle XVIII arran de la quantitat d'obres d'art que hi ha en aquesta península. Val a dir, i tal com veurem en l'apartat en què abordarem la figura del poeta francès Charles Baudelaire, que durant el segle XIX la situació es va capgirar a favor de la ciutat de París ja que, com és àmpliament conegut, llavors va esdevenir la capital cultural per excel·lència i el marc idoni per a una gran quantitat d'històries, fantasies i drames.

No obstant això, no podem acabar aquest apartat sense citar dos viatgers il·lustrats posteriors a l'etapa a què acabem de referir-nos perquè també es van desplaçar fins a aquella península i ciutat amb l'únic interès de gaudir tot observant les ruïnes de l'antiguitat clàssica.

Trobem, per un costat, Henri Beyle (Grenoble, 1783-París, 1842), conegut amb el pseudònim de Stendhal. Una prova eloqüent del seu captivament pel caràcter italià i els seus béns culturals heretats són, sens dubte, *Roma, Nápoles y Florencia* (Rome, Naples et Florence, 1817) i *Paseos por Roma* (Promenades dans Rome, 1829). Després, també ens referim a Josep Pla (Palafrugell, 1897-Llofriu, 1981), que va escriure *Cartes d'Itàlia* (1955) i *Escrits italians* (1980) influenciat per l'estil literari viu i espontani de Stendhal.

Vet aquí unes paraules d'aquest genial escriptor empordanès que il·lustren el sentiment que tenien els dos autors esmentats:

He viscut en aquell país gairebé sis anys de la meua vida. És un nombre irrisori d'anys. He fet el que he pogut. Si jo tingués una mica d'imaginació, tindria la il·lusió de creure que Itàlia és la meua segona pàtria. Ara, totes aquestes aspiracions són complexes. Potser valdria més de no fer-me il·lusions. Però el que és escrit és escrit.

[Pla, 1980: 9]

El viatge cultural goethià per terres italianes (1786-1788): quan es va limitar a veure i a descobrir l'entorn amb els seus propis ulls per formar-se artísticament i científicament

«A Roma», ha dit, «a Roma cal anar per esdevenir alguna cosa! Allò sí que és una ciutat! Allò sí que és viure! És tot un món! Tot el que és petit en nosaltres no pot ésser desarrelat mentre romanguem a Alemanya. Però tan bon punt arribem a Roma es produeix en nosaltres una transmutació, i ens sentim tan grans com tot el que ens envolta». «Per què no s'hi ha quedat més temps?», li he preguntat. «Se m'acabaven el permís i els diners», ha respost.

[Eckermann, 2000: 271]

Abans d'entrar en matèria, considerem convenient fer un parell de comentaris previs amb el propòsit de contextualitzar aquells dos anys dedicats a l'observació de la naturalesa, de la història o de l'art per terres italianes que, sens dubte, van representar un abans i un després en la vida del conseller de Weimar per donar forma a la figura que viatja amb molt bones maneres.

D'una banda, volem dir que aquest afany de viatjar per llocs desconeguts no ens ha d'estranyar ja que, per a Goethe, aquesta pràctica va ser ben habitual al llarg de la seva trajectòria biogràfica, tant a causa dels seus càrrecs polítics com per descans, però sempre amb el propòsit que li aportessin nous ensenyaments culturals, espirituals, socials i polítics. En són una bona prova les seves excursions a llocs com el Rin (1774),

Suïssa (1775, 1779, 1797)¹³⁰, Harz (1777, 1783 i 1784) o Karlsbad (1785, 1786 i 1794). I, d'altra banda, destaquem la seva forta atracció per Roma des d'edats ben primerenques, cosa que sens dubte va venir motivada per la influència del seu pare perquè també va visitar Itàlia (1740). Com és conegut, tenia decorada una de les avantcambres amb alguns dels records d'aquella experiència (una sèrie de panoràmiques de la ciutat de Roma, una reproducció d'una gòndola veneciana o una col·lecció de diferents tipus de marbres)¹³¹ i es va preocupar perquè els seus dos fills sabessin dominar la llengua italiana fluidament.

Dit això i, després que anul·lés la caminada cap a Itàlia en dues ocasions estant al Pas de Sant Gotard (1775 i 1779) perquè, segons el seu parer, encara no tenia els coneixements necessaris, el 3 de setembre de 1786 fou quan Goethe finalment va emprendre el viatge cap al país de la *Città Eterna* arran de la unió de dos interessos totalment personals: el desig de frenar la seva fatiga motivada per l'allau de responsabilitats acceptades com a funcionari de la cort de Weimar i, així mateix, la necessitat de temps i de llibertat per retrobar-se amb ell mateix i salvaguardar el seu esperit creatiu. Ara bé, cal constatar que aquesta nova època va començar com si es tractés d'una fugida, perquè va creuar la frontera italianosuïssa amb una identitat inventada: «Mr. Jean Philippe Möller, alemany i pintor».

En aquest sentit, ara no és sobrer recordar que Goethe va narrar aquest viatge al cap de trenta anys en una obra anomenada *Viatge a Itàlia*, la qual forma part d'aquell gènere literari anomenat literatura de viatges (Reiseliteratur) i té el propòsit, segons Josep Pla, de facilitar l'interès i la curiositat¹³². Breument, podem dir que aquest llibre té dues parts clarament diferenciades. En la primera, narra —seguint el format clàssic dels diaris de

¹³⁰ Atès que els Alps van esdevenir un dels llocs sagrats de llibertat i d'experiència idíl·lica de naturalesa durant el segle XVIII per a molts viatgers, destaquem les paraules següents, ja que resumeixen molt bé l'experiència del nostre autor per aquestes terres: «En el primer viatge de 1775 su experiencia de la naturaleza es fundamentalmente la de Rousseau y su época. Pero en los cuatro años que transcurren hasta el segundo viaje en 1779 tiene lugar un profundo cambio: Rousseau ya está recuperado y la experiencia de la naturaleza comienza a tomar características propias de Goethe. [...] El tercer viaje en 1797 es un viaje dedicado más al estudio científico que a la experiencia en sí de la naturaleza, pero resultando a la vez, involuntariamente, una fusión entre ésta y el arte: es en realidad un regreso de la naturaleza absoluta a lo humano, a todo lo relacionado con él; el regreso de la objetividad a la subjetividad, una subjetividad mucho mayor que la de Werther y Rousseau» (Hernández, 2001: 48).

¹³¹ Goethe, J. W. (2003) *De la meva vida. Poesia i veritat*. Vol. I. *Op. Cit.*, pàgs. 16-17.

¹³² Pla, J. (1980) *Itàlia i el Mediterrani. Obra completa (volum XXXVII)*. Barcelona, Edicions Destino, pàg. 380.

viatges— tots els fets que li van succeir en les diferents ciutats italianes¹³³ que va visitar fins al 3 de juny de 1787 i, en l'altra, tracta de la seva segona estada a Roma (des del 7 de juny de 1787 fins al 14 d'abril de 1788) per mitjà d'un diari i altres gèneres literaris (correspondència rebuda i informes que valoren el pas del temps). Així, per tant, seguidament adjuntem un mapa d'Itàlia que apareix en la versió castellana d'aquesta obra esmentada, i en el qual es veu reflectit clarament l'itinerari que va emprendre Goethe.

Figura 6.2- Recorregut del viatge italià de Goethe¹³⁴

Sigui com sigui, el que en tot cas és inqüestionable és que estem davant d'un viatge cultural que està completament entroncat en la tradició que hem presentat anteriorment. Diem això perquè és innegable que fou un recorregut ple de formació i investigació per un munt de coses ben diverses que nosaltres ordenem en tres blocs amb la intenció que

¹³³ Heus aquí les ciutats visitades durant aquests dos anys: Karlsbad, Zwota, Erger, Tirschenreuth, Ratisbona, Munic, Wolfrathshausen, Walchensee, Mittenwald, Brennero, Sterzingen, Brixen, Kollmann, Teutschen, Bolzano, Trento, Roveredo, Torbole, Malcesina, Verona, Vicenza, Pàdua, Venècia, Ferrara, Cento, Bolognia, Giredo, Perusa, Florència, Spoleto, Terni, Narni, Civita Castellana, Roma, Albamo, Genzano, Velletri, Fondi, Mola di Gaeta, Santa Àgata, Capua, Nàpols, Palerm, Alcamo, Segesta, Castelvetrano, Sciacca, Girgenti, Caltanisetta, Castrogiovanni, Catània, Taormina, Messina, Nàpols, Roma, Siena, Florència, Modèna, Parma, Piacenza i Milà. Atès que els grans trajectes sempre van ser efectuats en cotxes de cavalls o fins i tot en vaixell, convé aclarir que la faceta més pedestre de Goethe sempre l'hem de situar en les estades que va fer a les ciutats de Verona, Venècia, Ferrara, Bolognia, Nàpols, Palerm i, per descomptat, Roma.

¹³⁴ Goethe, J. W. (2009) *Viaje a Italia*. Barcelona, Ediciones B SA, pàg. 7.

la nostra explicació sigui molt més clara i entenedora. Així, doncs, podem dir que el desig insaciable per saber de Goethe es va focalitzar en la bellesa clàssica, les arts plàstiques i les ciències naturals durant aquells anys.

Per començar, destaquem que la capital d'Itàlia es va convertir en la porta de la tradició clàssica per al nostre autor (*Roma, caput mundi!*). Sens dubte, va venir motivat per l'obra d'Andrea Palladio (Pàdua, 1508-Maser, 1580), que va estudiar i visitar durant els seus passeigs venecians (el Convento della Carità, l'església del Redentore i d'altres)¹³⁵ i, així mateix, per la lectura de llibres tan importants com *Historia del arte de la antigüedad* (*Geschichte der Kunst des Alterthums*, 1764), de Johann Joachim Winckelmann (Stendal, 1717-Trieste, 1768), que fou un home apassionat per l'art hel·lènic. Per tant, podem dir que, arran de la repulsió vers la generació del *Sturm und Drang* i d'aquest periple italià, l'art antic —o sigui, l'art grec— va esdevenir l'únic que omplia el seu desig de claredat i serenitat, perquè tant el Renaixement¹³⁶ com el Barroc (Francesco Borromini) li van interessar ben poc. Com a conseqüència d'això, no cal fer gaires voltes per adonar-se que aquest fet va ser fonamental per a la definició dels seus ideals clàssics que, anys més tard i al costat del seu amic Schiller, es va convertir en el *Weimarer Klassik*.

Una altra qüestió important d'aquesta experiència va ser el seu anhel d'esdevenir un notable pintor, cosa que evidencia que durant aquells anys l'autor de *Werther* encara no havia descobert que el seu principal talent era l'escriptura en comptes del dibuix. No obstant això, Goethe es va concentrar en aquesta empresa durant aquells dos anys visitant diferents galeries artístiques (la San Giorgio i Gherardini de Verona, la Colona i la Borghese de Roma i d'altres), elaborant una gran quantitat d'aquarel·les que tenien la intenció de captar la bellesa artística dels llocs visitats (excursions pictòriques) i, endemés, discutint sobre qüestions d'art amb diferents artistes alemanys (Christian Heinrich Kniep, Karl Philipp Moritz, Johann Heinrich Tischbein, Angelika Kaufmann, Johann Heonrich Meyer, i d'altres) que estaven radicats a Itàlia seguint la sendera del sud clàssic.

¹³⁵ Goethe, J. W. (2000) *Viatge a Itàlia*. Barcelona, Columna, pàgs. 95-132.

¹³⁶ Una prova eloqüent d'aquesta voluntat és que la seva estada a Florència va tenir una durada de només tres hores el dia 25 d'octubre de 1786, enfront d'un total de catorze mesos, en dues etapes, a la ciutat de Roma. Vegeu Goethe, J. W. (2000) *Viatge a Itàlia*. *Op. Cit.*, pàgs. 146-154.

En la mateixa línia del darrer punt, podem dir que *El secret de Goethe* de Martí Domínguez és un llibre meravellós i fonamental per captar la relació que va mantenir amb un d'aquests pintors, Johann Heinrich Tischbein (Haina, 1751-Eutin, 1829) que, com sap tothom, és l'autor de la pintura *Goethe a la campanya romana* (Goethe in der Campagna, 1787), que barreja una naturalesa d'aspecte rude amb la cultura de les ruïnes. En aquesta obra podem llegir els dies feliços d'aquests dos autors mentre transitaven plegats per Roma (el Panteó, el Colosseu, el Caffè Greco o la Capella Sixtina), Nàpols o l'antitesi de la ciutat del Tíber (la Via Toledo, la capella del Tesoro de San Gennaro o el Passeig Reial de Chiaia) i, anys més tard, per Weimar. I heus ací en aquesta ciutat alemanya: la revelació d'un dels secrets més importants de Goethe. Llegim que, en una de les recepcions de Napoleó (el 2 d'octubre de 1808 a Erfurt), aquest li va explicar que l'obra de *Werther* sempre l'acompanyà en les seves campanyes perquè, en els moments de desconhort, li reconfortava l'ànima¹³⁷.

I, pel que fa la seva formació científica, podem dir que, captivat per la llum mediterrània, es va interessar per múltiples aspectes d'ordre natural. És a dir: la botànica (herborització, col·lecció de flors, visita del Jardí Botànic de Pàdua i descripció —per primera vegada— del possible desenvolupament d'una planta original o arquetípica —Urpflanze— que inclou les característiques de totes les altres quan era a Nàpols), malgrat que s'enfrontà a Linné perquè no li agradaven les taxonomies; la meteorologia (forma i formació de núvols, direcció dels vents, pluges); la biologia (fauna i flora marítima després de veure el mar per primer cop a Venècia) o la geologia (recollida de minerals, interès per la forma de les muntanyes i visita del volcà Vesuvi). Per tant, sostenim que aquesta experiència també va ser una de les més importants de la trajectòria vital de Goethe des d'aquesta perspectiva perquè va esdevenir ben inspiradora per a obres posteriors com ara *La Metamorfosis de las plantas* (Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären, 1790).

Concloem aquest capítol dient que, a banda d'aquest enriquiment clàssic, artístic i científic tant important per al creixement intel·lectual de Goethe, no podem oblidar-nos que, durant aquella singladura italiana, aquest viatger d'esperit obert també va tornar a escriure (retrobament amb la seva ànima més creativa) després de fer-ho solament de

¹³⁷ Domínguez, M. (1999) *El secret de Goethe*. Barcelona, Edicions 62, pàgs. 240-252.

manera fragmentària durant l'època que va coincidir amb la seva primera estada a Weimar (1775-1786). En conseqüència, remarcuem les obres de teatre i de poesia elaborades en aquells temps, que feien realitat aquella vella consigna neohumanista que proclamava el retorn als clàssics per tal de recompondre l'harmonia hel·lènica: *Ifigènia a Tàurida* (Iphigenie auf Tauris, 1787), *Egmont* (1788) o *Torquato Tasso* (1790) i *Elegies romanes* (Römische Elegien, 1795).

Així, doncs, aquest viatge cultural va representar per a Goethe un important canvi de rumb estètic amb la descoberta de l'esperit clàssic i, al mateix moment, una immensa sensació de felicitat a causa de la llibertat experimentada i l'aprenentatge tan profund aconseguit, que el va impulsar a continuar amb les seves aficions literàries i científiques. Ras i curt: aquest viatge cultural va exercir sobre Goethe un miraculós efecte rejuvenidor.

5.4- ALEXANDER VON HUMBOLDT (1769-1859): el científic encuriós per les terres exòtiques

Colón dio a Europa un Nuevo Mundo; Humboldt se lo hizo conocer en lo físico, en lo material, en lo intelectual y lo moral.

[José de la Luz y Caballero]¹³⁸

Esbós biogràfic

Heus aquí —pensem— la figura d'un gran *citoyen du monde* dels segles XVIII i XIX. El cas és que el naturalista alemany Alexander von Humboldt va fer molts viatges al llarg de la seva vida i, d'altra banda, sabia parlar fluidament diferents idiomes a més de la seva llengua materna (l'alemany). Com és sabut, dominava perfectament l'anglès, el llatí i el castellà. En definitiva: no hi ha dubte que estem davant d'un personatge que se sentia com a casa en qualsevol lloc del planeta Terra, perquè el seu objecte d'estudi naixia d'una preocupació universal com és el cosmos, tal com es titula la seva darrera obra.

Sense més preàmbuls, direm que aquest redescobridor científic d'Amèrica va néixer el 14 de setembre de 1769 en una casa de la Jägerstrasse 22 de Berlín. Els pares del nostre explorador van ser Alexander Georg von Humboldt (1720-1779) i Marie Elizabeth von Hollwege (1741-1797). Val a dir que el seu pare fou oficial de l'exèrcit de Friedrich II o Friedrich der Große (Berlín, 1712-Potsdam, 1786) i provenia d'una família amb un cert prestigi com a funcionaris de l'Estat. En canvi, pel costat matern, cal saber que van fer fortuna gràcies a una fàbrica de rellotges i provenien de la regió occitana del Llenguadoc. A tot això, convé afegir que era una família que pertanyia a la noblesa prussiana des de l'any 1765.

Així, doncs, no ens pot sorprendre que tant la infància del nostre autor com la del seu germà —el filòsof i un dels fundadors de la Universität de Berlín Wilhelm von Humboldt (Potsdam, 1767-Berlín, 1835)— van transcórrer al palau de Tegel i que la

¹³⁸ Frase citada a l'article següent: Maciques, E. (1999) «Alexander von Humboldt en Cuba (1769-1859)». *Revista Hispano Cubana* (Madrid, Fundación Hispano Cubana), 3, pàg. 91.

seva formació va estar en mans de brillants preceptors que van portar a terme una formació exigent i estricta¹³⁹. Entre d'altres, en destaquem els noms següents: Joachim Heinrich Campe (1746-1818), que defensava l'ideari pedagògic proposat per Rousseau, i, per descomptat, Gottlob Johann Christian Kunth (1757-1829), qui li va ensenyar francès i li va impartir les primeres lliçons de geografia¹⁴⁰. A més, fou la persona, juntament amb la seva mare, que va idear la seva educació acadèmica.

Fent un pas més endavant, direm que l'any 1788 fou quan els germans Humboldt van marxar cap a Frankfurt de l'Oder per tal d'iniciar els seus estudis universitaris. Alexander, com és sabut, va començar la carrera de *Kameralistik* (administració, finances i economia). Emperò, l'experiència va tenir una durada més aviat curta: Wilhelm es va traslladar a Göttingen perquè en aquella ciutat alemanya hi havia la principal universitat d'aquells temps, i Alexander, afectat per contínues malalties, va tornar a Berlín per recuperar-se i reprendre la seva formació domèstica i individualitzada (grec, filosofia, matemàtiques, dibuix). En aquest sentit convé no oblidar que en aquella època va conèixer Karl Ludwig Willdenow (Berlín, 1765-Berlín, 1812), i com a conseqüència d'aquest encontre va tenir el seu primer contacte amb la botànica i va fer els seus primers projectes científicoliteraris.

Fos com fos, el 10 d'abril de 1789, tal com havia fet el seu germà anteriorment, va començar el seu primer viatge, en direcció a la Universitat de Göttingen¹⁴¹, per estudiar, en el seu cas, filologia històrica, ciències polítiques i ciències naturals durant dos semestres. Pel que fa a aquesta darrera disciplina, no podem deixar de banda la important empremta que el professor Johann Friedrich Blumenbach (Gotha, 1752-Göttingen, 1840) va deixar en el nostre autor. Sota el seu mestratge va realitzar les primeres excursions botàniques i, per descomptat, va conèixer les grans virtuts de la geografia exploradora mitjançant l'exemple del segon viatge de James Cook (Marton, 1728-Badia de Kealakekua, 1779), del qual tenia informacions precises gràcies a l'amistat que tenia amb Georg Forster (Mokry Dwór, 1754-París, 1794).

¹³⁹ Hein, W-H. (1987) «Alexander von Humboldt. Una biografia il·lustrada», a Hein, W-H. (editor) *Alexander von Humboldt. La vida y la obra*. Frankfurt, C. H. Boehringer Sohn–Ingelheim am Rhein, pàg. 16.

¹⁴⁰ Beck, H. (1971) *Alexander von Humboldt*. México DF, Fondo de Cultura Económica, pàg. 23.

¹⁴¹ De camí, va tenir l'oportunitat de conèixer diferents científics a les ciutats de Magdeburg, Helmstedt o Braunschweig.

Tant fou així que el 24 de setembre de 1789, i juntament amb el seu amic Steven Jan van Geuns, Humboldt va viatjar cap a Magúncia amb el propòsit de visitar les mines de mercuri de Pfalz-Zweibrücken i els jaciments de basalt a Unkel i Linz. Però la raó essencial va ser una altra: conèixer Foster. Sobre aquest darrer aspecte, cal dir que l'encontre va ser un èxit rotund, perquè el primer alemany que va portar a terme una circumnavegació va demanar-li una descripció mineralògica del basalt d'Unkel per als seus opuscles¹⁴² i, a més, va proposar-li de fer una exploració plegats seguint el curs del riu Rin (1790)¹⁴³. Fruit d'aquesta única experiència, en què Humboldt va aprendre que les teories científiques sempre han de ser corroborades en sòlides observacions, Foster va esdevenir un model per a Humboldt, i la seva obra —constituïda tant per relats del Pacífic i de l'oceà Glacial Antàrtic com per reflexions polítiques molt ben bastides—, un exemple que sempre va tenir molt present al llarg de la seva biografia.

Abans que s'inscrivís, com a estudiant número 357, a l'Acadèmia Minera de Freiberg (1791)¹⁴⁴ arran de la popularitat del professor Abraham Gottlob Werner (Wehrau, 1749-Dresden, 1817) i conclogués, d'aquesta manera, la voluntat de la seva mare que es dedicués a l'estudi diplomàtic, Humboldt es va desplaçar a Hamburg per continuar amb els seus estudis d'economia política i mètodes financers a l'Acadèmia Comercial de Johann Georg Büsch (Lüneburg, 1728-Hamburg, 1800). Es pot intuir, doncs, que el nostre autor, en un primer moment, va optar per aquest ofici, que li va permetre assolir les fites següents en el marc de l'administració pública: assessor *cum voto* del departament de mineria i siderúrgia (1792), inspector de diferents jaciments (1792-1793 i 1794) i, per acabar, cap de les mines de Francònia¹⁴⁵. Arribats en aquest punt, val la pena recuperar les paraules de Helmut de Terra, en les quals valora la seva tasca: «Con todo, no había inspector de minas tan consciente y enérgico como él. Bajo su administración, los ingresos anuales de la minería en el distrito aumentaron muy

¹⁴² Ens estem referint, doncs, a l'obra *Observacions mineralògiques sobre alguns basalts del Rin* (Mineralogische Beobachtungen über einige Basalte am Rhein, 1790).

¹⁴³ El recorregut va ser el següent: navegaren per les aigües del Rin fins a Düsseldorf, i des d'allà van arribar a Anglaterra passant per Brabant i Flandes. Abans de tornar a Magúncia, van visitar París, que estava celebrant un gran festival nacional en motiu de la revolució recent (1789).

¹⁴⁴ Amb la finalitat de completar la nostra explicació, recordem els detalls següents: que el curs corresponent relacionava diferents estudis sobre la natura (geologia i botànica) amb els coneixements tècnics de la mineria i, per altra banda, que Humboldt va finalitzar-lo molt abans del que estava planificat.

¹⁴⁵ Tal com podem llegir a l'obra d'Hanno Beck (1971), es pot afegir que Humboldt —aprofitant el seu càrrec— va organitzar diferents cursos amb el propòsit d'elevat el nivell cultural dels miners (pàgs. 69 i 70). Com és ben lògic, aquestes iniciatives filantròpiques, que van acabar esdevenint escoles (Steben o Arzberg), no eren gaire habituals en aquella època, en què no existia l'ensenyament obligatori.

considerablemente. En un año, la producción del mineral de oro aumentó casi tanto como la extracción total en los ocho años anteriores»¹⁴⁶.

Per contra, i després de rebutjar la proposta del ministre Von Heintz d'ocupar la direcció de la mineria silesiana, a finals de l'any 1796 el nostre autor es va retirar de l'administració prussiana amb la idea de materialitzar el seu objectiu: conèixer i explorar terres exòtiques. Tanmateix, paga la pena recordar que durant aquells anys al capdavant de la mineria alemanya el nostre savi va aprofitar el temps ideant diferents invents per millorar les condicions de vida dels miners (com ara una làmpada de seguretat), dibuixant moltes espècies del regne vegetal i, a més, escrivint l'obra *Florae Fribergensis specimen* (1793), que és considerada una de les obres més completes del jove Humboldt.

Parlant en general, cal assenyalar que aquesta decisió va culminar en la realització d'un viatge científic a l'Amèrica equinoccial (1799-1804) al costat del botànic francès Aimé Bonpland (La Rochelle, 1773-Paso de los Libres, 1858). Tot i així, no interessa ara dilucidar aquest passatge tan important en la vida de Humboldt perquè serà abordat a bastament més endavant en un epígraf específic.

Dit això, reprenem l'anàlisi que ens ocupa en aquests moments. Tenint en compte que l'aventura esmentada va representar un vertader punt d'inflexió en l'existència del nostre savi alemany, no creiem que es pugui negar que ara ens endinsarem en una nova etapa vital de l'aventurer alemany. En primer lloc, subratllem el fet que una bona part d'aquells anys va transcórrer a París (1804-1827). Humboldt ho va justificar dient que era el millor lloc per redactar les seves obres perquè en aquella època era el centre editorial més gran d'Europa i la capital mundial de les ciències naturals¹⁴⁷. Fruit d'aquesta voluntat, va poder viure *in situ* la França napoleònica (1804-1814) i l'entrada de les tropes aliades de russos, prussians i austríacs (1814-1815). De tota manera, val a dir que el nostre intel·lectual sempre va defugir el conflicte França-Alemanya atès que era un home de cultura i tenia un lligam molt fort amb la capital de l'Hexàgon. Un exemple: l'amistat amb una figura tan important com va ser François Arago (Estagel, 1786-París, 1853).

¹⁴⁶ Terra, H. de (1966) *Humboldt*. Barcelona-México DF, Ediciones Grijalbo SA, pàg. 51.

¹⁴⁷ Beck, H. (1971) *Alexander von Humboldt*. *Op. cit.*, pàg. 253.

Tanmateix, Humboldt mai no va perdre el contacte ni amb les autoritats prussianes ni amb els seus companys científics alemanys. En paraules més concises: va realitzar diferents missions diplomàtiques representant les autoritats de Prússia i era membre ordinari de la Preußische Akademie der Wissenschaften (Acadèmia Prussiana de les Ciències, 1805). A més, el 1823 va organitzar unes conferències sobre geografia física (*physique du monde*) que van ser un èxit rotund. Quatre anys més tard, Humboldt va tornar definitivament a Berlín coincidint amb el nomenament que li va fer el rei Friedrich Wilhelm III: president de la comissió que dictaminava les peticions de suport per part de científics i artistes¹⁴⁸. En conseqüència, va esdevenir mecenes de moltes de les expedicions que es van fer durant aquells anys.

En un altre ordre de les coses, volem enumerar alguns dels viatges científics que també va realitzar durant aquella època atès que evidencien, una vegada més, la seva il·limitada energia i curiositat. Així, doncs, esmentem, entre d'altres, el viatge a Itàlia¹⁴⁹ amb el físic Louis Joseph Gay-Lussac (Saint-Léonard-de-Noblat, 1778-París, 1850) i el geògraf Franz August O'Etzel (Bremen, 1784-Berlín, 1850), amb l'objectiu d'efectuar observacions meteorològiques (1805), i, per descomptat, el seu viatge a l'Àsia (1829), que havia esdevingut el seu darrer somni després de tornar d'Amèrica.

En aquest sentit, recordem que el nostre explorador va viatjar, passant per Rússia i Sibèria, fins a la frontera xinesa. En comparació amb l'expedició americana, fou una campanya molt diferent: anava a càrrec del tsar Nicolau I (Gàtxina, 1796-Sant Petersburg, 1855) a partir d'una proposta del seu ministre de finances, Yegor Frantsevich Kankrin (1774-1845), per la qual cosa tenia un propòsit (visitar uns jaciments molt concrets del nord de Rússia per tal de millorar-ne la producció) i un itinerari¹⁵⁰ ben clars, que van acomplir en molt poc temps¹⁵¹. En aquesta ocasió hi van participar el

¹⁴⁸ Segons l'obra *El mundo de Alexander von Humboldt*, aquest va ser el principal motiu perquè Humboldt tornés a la seva ciutat natal, ja que les seves finances estaven en números vermells (Fernández i Holl, 2002: 221).

¹⁴⁹ Llegint l'obra d'Hanno Beck podem saber que el recorregut va ser aquest: París - Lió - Chambéry - Saint Jean de Maurienne - Saint Michael - Lanslebourg - Mont Cenis - Gènova - Roma - Nàpols - volcà Vesuvi (pàg. 254).

¹⁵⁰ Com és lògic, paga la pena recordar-lo: Berlín - Königsberg - Memel - Mitau - Riga - Dorpat - Narwa - Sant Petersburg - Moscou - Kasan - Iekaterinburg - Tobolsk - Ust Kamenogorsk - Semipalatinsk - Omsk - Miask - Slatoust - Orenburg - Uralsk - Saratov - Sarepta - Astrakan - Woronech - Tula - Moscou - Sant Petersburg - Berlín (Beck, 1971: 323-386).

¹⁵¹ Fixem-nos-hi: «El viaje fue una verdadera hazaña logística: 12.244 caballos de posta se utilizaron en rápidos relevos. Mientras que en el Nuevo Mundo Humboldt había recorrido durante cinco años unos

geòleg Gustav Rose (Berlín, 1798-Berlín, 1873), que es va ocupar de les observacions de les condicions mineralògiques i de l'anàlisi química dels minerals, i el naturalista Christian Gottfried Ehrenberg (Delitzsch, 1795-Berlín, 1876), responsable de les investigacions zoològiques i botàniques. Humboldt, en canvi, es va reservar l'exposició conjunta de la geografia física de la regió i, a més, els estudis geomagnètics i astronòmics. El resultat d'aquesta recerca el trobem aquí: *Àsia central. La investigació sobre les muntanyes i la climatologia en comparació* (Asie Centrale. Recherches sur les chaines de montagnes et la climatologie comparée, 1843).

Després de fer realitat les seves aspiracions cabdals (viatge a Amèrica i a Àsia), Humboldt va treballar durant molts anys en la realització de l'obra *Cosmos, Assaig d'una descripció física del món* (Kosmos; Entwurf einer physischen Weltbeschreibung, 1845-1862) fins que va morir a l'edat de noranta anys (1859). Va ser enterrat a la sepultura de la seva família, que està situada al Parc de Tegel.

Panoràmica abreujada de les exploracions científiques que van viatjar per l'ample món

Fent cas del nostre científic prussià, podem dir que la història de la contemplació física del món¹⁵² està dividida en set etapes ben definides¹⁵³. És a dir: el període en què la conca del mar Mediterrani era un punt de partida i es portaven a terme recorreguts cap al nord-est (argonautes), el sud (viatge a Ofir) i l'oest (la troballa de Coleo de Samos); l'expedició dels macedonis durant el regnat d'Alexandre el Gran (fusió dels coneixements de l'Orient amb els de l'Occident); la influència de la dominació dels romans (principi de l'òptica matemàtica i de la química); la invasió dels àrabs (estudi de les substàncies medicinals i progrés de la geografia física); l'època de les circumnavegacions (Colom, Sebastián Caboto o Vasco da Gama); els grans

8.000 km —sin contar las travesías marinas—, el Imperio ruso viajaría a lo largo de más de 18.000 km en tan sólo ocho meses..., casi la mitad de la longitud del ecuador. Sin embargo, esta vez no exploraría, como en el caso de América, como un científico independiente, sino que lo haría en calidad de huésped del zar Nicolás I, lo que limitaría mucho más su libertad de elección de los campos de investigación y de las posteriores publicaciones» (Fernández i Holl, 2002: 225-226).

¹⁵² Situats en aquest punt, no hem d'oblidar que aquest relat històric no es pot confondre amb el de la història de les ciències naturals, ja que és la idea de la unitat de la naturalesa aplicada als fenòmens.

¹⁵³ Humboldt, A. von (2011) *Cosmos. Ensayo de una descripción física del mundo*. Madrid, Los Libros de la Catarata y Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pàgs. 248-396.

descobriments per mitjà del telescopi i, per acabar, el temps de l'astronomia i de les matemàtiques (Galileu, Kepler, Newton i Leibnitz).

Però, sens dubte, aquestes expedicions no es van aturar a mitjan segle XVIII. Heus aquí, doncs, el cicle de les grans expedicions, que va durar fins al trànsit del segle XIX al XX: Carsten Niebuhr (1761-17167), Louis Antoine de Bougainville (1766-1769), Domènec Badia "Ali Bei" (Barcelona, 1767-Damasc, 1818), James Bruce (1768-1773), els múltiples viatges de James Cook (1768-1771-1772-1775 i 1776-1780) i Alejandro Malaspina (1789-1794). Per tant, no té res d'estrany, doncs, que Humboldt mateix es considerés continuador de les expedicions de tots aquests autors¹⁵⁴.

Per tancar aquesta prèvia a l'explicació de l'aventura humboldtiana, afegirem que aquesta passió pel coneixement que tenen tots aquests autors que acabem d'esmentar té, sens dubte, l'origen en les idees de la Il·lustració. Com és sabut, aquest corrent filosòfic va plantejar la figura d'un home nou que es desprenia dels dogmes religiosos per situar la raó i una actuació més humanista i cosmopolita al centre de les seves accions. D'aquesta manera, va sorgir l'interès per determinar les lleis dels fenòmens físics principals (llum, so, calor, electricitat, magnetisme o gravitació) o naturals (el planeta Terra va esdevenir un dels objectes d'estudi més cabdals) i, per descomptat, conèixer l'home en general (pobles, costums i comparar formes de govern). Per la qual cosa, a partir del segle XVIII es començaren a organitzar múltiples viatges d'exploració a escala mundial amb l'objectiu de tenir més informació científica del nostre planeta (per il·lustrar-se)¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Beck, H. (1971) *Alexander von Humboldt. Op. cit.*, pàg. 132.

¹⁵⁵ Gómez de la Serna, G. (1974) *Los viajeros de la Ilustración*. Madrid, Alianza Editorial SA, pàg. 3.

L'expedició humboldtiana a l'Amèrica equinoccial: quan els seus coneixements prengueren una àmplia volada

Lo que me atraía a los bellos territorios de la zona tórrida no era ya el afán de una vida errante llena de aventuras, sino el deseo de ver una Naturaleza salvaje, grandiosa, rica en toda clase de productos naturales; la perspectiva de recoger experiencias que contribuyesen al progreso de la Ciencia.

[Humboldt, 1988: 2]

A la vista del que acabem d'exposar, és inqüestionable que la frase que tot just hem transcrit és ben oportuna. Diguem-ho d'una altra manera: el viatge de Humboldt a Amèrica va venir donat exclusivament per l'afany de conèixer espais blancs en els mapes dels segles XVIII i XIX, el desig de veure —amb els seus propis ulls— la naturalesa ultramarina i, per extensió, l'esperança de recollir algunes dades útils per al progrés de la ciència. Ateses aquestes voluntats tan pròpies de la Il·lustració, no hi ha dubte possible que l'expedició humboldtiana fou la coronació del seu procés formatiu¹⁵⁶. I, per aquest motiu, és possible que estructurés una tríada amb les etapes següents: la preparació prèvia (interiorització de les teories científiques de la seva època i coneixença dels instruments escollits per fer les mesures científiques corresponents), el viatge i, per acabar, el retorn, que va estar plenament condicionat per l'elaboració dels treballs que descriuen tot allò vist i descobert al continent americà.

¹⁵⁶ Vilanou, C. (2011) «La Pedagogía alemana y su recepción en España: la idea de formación y las Ciencias del Espíritu», a: Hernández, J. M^a (Coord.) *La pedagogía alemana en España e Iberoamérica (1810-2010)*. Valladolid, Castilla Ediciones, pàg. 141.

Preparació (1796-1799)

Mi independencia me es más preciosa cada día; y por este motivo jamás he aceptado la menor ayuda de ningún gobierno, y si los diarios alemanes traducen un artículo inglés, por otra parte muy honroso para mí, que asegura que viajo a las órdenes del gobierno español y que estoy llamado a ocupar un puesto elevado en el Consejo de Indias, hay que reírse como yo lo hago. Si alguna vez vuelvo a Europa, tendré otras preocupaciones bien distintas a un puesto en el Consejo de Indias. Una vida como la mía está hecha para la acción y si muero, todos aquellos que me quieren bien, como tú, saben que no persigo un objetivo banal.

[Humboldt, 1980: 77]

En primer lloc i, seguint el text que ens precedeix, és evident que hem de fer un petit comentari en relació amb la generosa herència que va rebre de la seva mare (1796), ja que sense aquesta hagués estat impossible realitzar el tipus d'expedició que finalment va realitzar. El cas és que va oferir-li la possibilitat que estava esperant feia una colla d'anys: autonomia econòmica. En altres paraules: dimitir com a treballador de l'administració prussiana i dur a terme una exploració per terres exòtiques amb el propòsit de verificar tots aquells fets estudiats en èpoques anteriors per mitjà d'una observació científica atenta i sistemàtica.

Tanmateix, convé recordar que van haver de passar tres anys fins que el nostre científic alemany no va emprendre el camí de l'exploració, cosa que ens demostra, una vegada més, que la seva biografia sempre fou una vertadera concatenació de circumstàncies i eventualitats imprevisibles. Diem això bàsicament per un motiu: Amèrica, en un primer moment, no era el destí escollit per Humboldt i Bonpland. Com és sabut, la seva idea era més aviat dirigir-se cap les terres del nord d'Àfrica i, per extensió, Egipte. En sintonia amb això, fem memòria dels dos intents que finalment no es van executar a causa de conflictes bèl·lics com el que va succeir entre francesos i berbers a Algèria: la circumnavegació del capità Nicolás Baudin (1754-1803) i la fragata sueca del cònsol Skoldebrandt.

Dit això, és el moment de destacar la seva preparació, atès que va ser ben intensa i sistemàtica. Considerem que va estar constituïda tant per una dimensió teòrica com pràctica que va saber compaginar perfectament. Pel que fa la primera, especifiquem que va llegir un bon nombre d'obres que feien referència al continent americà des de diferents punts de vista i va assistir a algunes de les trobades que van organitzar autors tan destacats com Goethe o Schiller a la ciutat alemanya de Jena gràcies a les bones maneres del seu germà Wilhelm. Tot i que Schiller va convidar-lo a participar en la seva publicació *Die Horen*¹⁵⁷, la veritat és que el nostre autor va establir una relació molt més estreta amb l'autor de *Faust* arran de l'atracció que tenien per les ciències naturals. N'és una bona prova la cita que trobem al llibre *Converses amb Goethe en els darrers anys de la seva vida*, que va escriure, com ja hem dit anteriorment, el secretari personal de Goethe, J. P. Eckermann (Winsen, 1792-Weimar, 1854): «A taula amb Goethe. Ha parlat molt i amb gran admiració d'Alexander von Humboldt, l'obra del qual sobre Cuba i Colòmbia ha començat a llegir, i els punts de vista del qual sobre el projecte d'obertura de l'istme de Panamà li han despertat el major interès»¹⁵⁸.

Sota aquesta influència, va realitzar diferents viatges¹⁵⁹ i, a més, va adquirir una gran quantitat d'instruments científics —o *Künstliche instrumenten*, tal com els anomenava el nostre autor— de la Royal Society i de l'Académie des Sciences¹⁶⁰. En definitiva: Humboldt va transportar una universitat cap a Amèrica¹⁶¹. Així, doncs, no ens pot sorprendre que l'expedició de Humboldt i Bonpland recollís molta informació dels

¹⁵⁷ Concretament, fou solament un article —«La fuerza vital, o el genio rodiano»— que va aparèixer en el número 5. Vegeu Humboldt, A. (1961) *Cuadros de la naturaleza*. Barcelona, Editorial Iberia SA, pàgs. 281-287.

¹⁵⁸ Eckermann, J. P. (2000) *Converses amb Goethe en els darrers anys de la seva vida*. Barcelona, Columna, pàg. 547.

¹⁵⁹ Arribats en aquest punt, fóra bo esmentar les ciutats que va visitar el nostre aventurer alemany per tal de contactar amb altres científics importants. Són les següents: Dresden, Freiberg, Marienberg, Viena, Salzburg i París.

¹⁶⁰ Els estris escollits, que provenien de diverses disciplines (física, química, biologia, geologia, geofísica, geodèsia o astronomia) i científics (Luis Berthoud, Seyffert, Dollond, Caroché, Ramsden, Le Noir, Hurter, Bird, Saussure o Fontana), van ser els següents: «un reloj de longitudes; un medio-cronómetro; un antejo acromático y otro de prueba; un sextante y otro de tabaquera; un círculo repetidor de reflexión; un teodolito; un horizonte artificial; un cuadrante; un grafómetro; una brújula de inclinación y otra de declinación; una aguja de 12 pulgadas; un magnetómetro; un péndulo invariable; dos barómetros; dos aparatos barométricos; varios termómetros; dos hidrómetros; dos electrómetros; un cianómetro; un eudiómetro y otro de fósforo; una sonda termométrica; dos areómetros; un microscopio» [Humboldt, 1991: 59-63].

¹⁶¹ CSIC (2005) *Alejandro de Humboldt. Una nueva visión del mundo*. Madrid, Museo Nacional de Ciencias Naturales (Consejo Superior de Investigaciones Científicas), pàg. 145.

territoris pels quals van transitar: longitud i latitud geogràfica, el magnetisme terrestre (declinació, inclinació i intensitat), pressió, humitat i temperatura atmosfèrica.

El recorregut pel territori espanyol i per l'interior del continent americà (1798-1804)

¡Qué felicidad se aproxima para mí! ¡Mi cabeza da vueltas de dicha!
Parto con la fragata española Pizarro. Abordaremos las Canarias, y la
costa de Caracas, en la América del Sud. ¡Qué tesoro de
observaciones voy a poder hacer para enriquecer mi trabajo sobre la
construcción de la tierra!

[Humboldt, 1980: 9]

Bé, poc després de viatjar de París a Marsella, Humboldt i Bonpland, cansats que totes les campanyes en les quals volien participar fracassessin, van encaminar-se cap a Espanya. Van passar la frontera francoespanyola pel port de la Jonquera. Parafraçant Hanno Beck¹⁶², interpretem aquesta estada com un preludi de la gran empresa que va tenir lloc posteriorment, ja que durant aquells dies (des de mitjan desembre de 1798 fins al 25 de juny de 1799) va provar el funcionament de gairebé tots els seus instruments¹⁶³. És per aquest motiu que el nostre comentari també ha volgut tenir en compte aquesta travessia, que va tenir el recorregut següent¹⁶⁴: Canigó, Olot, Barcelona, Montserrat¹⁶⁵, Tarragona, Sagunt, València, Almansa, Albacete, Provencio, Quintanar de la Orden, Alcázar de San Juan, Corral de Almaguer, Aranjuez, Madrid, El Escorial, Guadarrama, Villacastín, Medina del Campo, Tordesillas, Villalpando, Benavente, La Bañeza, Astorga, Puerto Manzanal, Bembibre, Villafranca del Bierzo, Lugo i A Coruña.

Sobre aquest punt, i de manera més concreta, volem destacar, per raons diferents, les seves estades a Madrid i a Tenerife. Pel que fa a la seva parada a la capital espanyola, és important no perdre de vista totes les gestions que el naturalista alemany va haver de fer a la cort d'Aranjuez per sol·licitar-ne protecció, cosa que mai havia aconseguit cap

¹⁶² Beck, H. (1971) *Alexander von Humboldt. Op. cit.*, pàg. 131.

¹⁶³ A mode d'exemple, esmentem que Humboldt va elaborar els perfils topogràfics de la serra de Guadarrama i de la península ibèrica i va descobrir la presència de la Meseta (Tafel-land).

¹⁶⁴ Vegeu Puig-Samper, M. A., i Rebok, S. (2007) *Sentir y medir. Alexander Von Humboldt en España*. Aranjuez, Doce calles SL, pàgs. 49-64.

¹⁶⁵ D'aquesta muntanya, va dir-ne «cuyas empinadas cumbres están habitadas por ermitaños y que, por el contraste de una robusta vegetación y de masas rocosas desnudas y desoladas, origina un paisaje característico» [Humboldt, 1981: 5]. I, de Catalunya en general, que tenia una indústria semblant a la d'Holanda.

estranger per part del regnat de Carlos IV (1788-1808). No obstant això, és ben plausible que el seu prestigi científic, la seva capacitat diplomàtica i el fet que estava en condicions de pagar-se totes les despeses del viatge esdevinguessin causes ben decisives perquè el govern d'aquella època accedís a emetre un salconduit extraordinari que els va permetre practicar medicions geogràfiques, astronòmiques, físiques i químiques per tot el territori que en aquella època dominava el Regne d'Espanya¹⁶⁶. Humboldt, per la seva part, es va comprometre a enviar espècies recol·lectades a José Clavijo y Fajardo (Teguse, 1726-Madrid, 1806), del Real Gabinete de Historia Natural, i a Antonio José Cavanilles (València, 1745-Madrid, 1804), del Real Jardín Botánico.

En canvi, quant a l'escala que van fer a Tenerife, on van arribar el 16 de juny de 1799 mitjançant la corbeta *Pizarro*, capitanejada per Manuel Cagigal, que dies més tard també els va portar fins a Amèrica, volem fer al·lusió a la seva excursió científica a la muntanya del Teide (22 de juny de 1799), ja que va representar l'inici d'un seguit d'ascensions a diferents volcans que més endavant anirem veient. Acompanyats del vicecònsol francès Le Gros i d'un jardiner anglès amb un cert renom a l'illa canària, Humboldt i Bonpland van gaudir d'uns molt bons dies en aquest indret realitzant transcendents observacions geològiques i botàniques¹⁶⁷. Fruit d'aquest treball (dibuix del cràter i de l'estratificació vegetal relacionada amb l'alçada), aquest aventurer alemany es va adonar de l'estreta relació existent entre els éssers vius i el medi físic. Ras i curt: Tenerife va esdevenir el punt mitjà idoni entre el vell i el nou món.

¹⁶⁶ Fixem-nos en com ho recordava el mateix Humboldt: «Fui presentado a la corte de Aranjuez, en el mes de marzo de 1799. El rey se dignó acogerme con bondad. Le expuse los motivos que me inducían a emprender un viaje al nuevo continente y a las islas Filipinas, y presenté una memoria sobre esta materia al secretario de Estado. El caballero de Urquijo apoyó mi solicitud y logró allanar todos los obstáculos. El proceder de este Ministro fue tanto más generoso cuanto no tenía yo nexos ninguno personal con él. El celo que mostró constantemente para la ejecución de mis proyectos no tenía otro motivo que su amor por las ciencias. Es un deber y una satisfacción para mí consignar en esta obra el recuerdo de los servicios que me prestó» [Humboldt, 1991, tom I: 44-45].

¹⁶⁷ En aquesta línia, paga la pena recordar que la descripció d'aquesta excursió es troba a: Humboldt, A. (1991) *Viaje a las Regiones Equinocciales del Nuevo Continente*. Tom I. Caracas, Monte Ávila Editores, pàgs. 123-177. I, a més, reproduir alguns fragments de la carta que va escriure al seu germà Wilhelm el 20 de juny de 1799. Diu així: «¡Regresé del Pico ayer, a la noche! ¡Qué espectáculo! ¡Qué gozo! Fuimos hasta el fondo del cráter; posiblemente más lejos que cualquier otro naturalista». Més: «Me voy casi con lágrimas; me hubiera gustado establecerme aquí; y apenas acabo de dejar la tierra de Europa. ¡Si tú pudieras ver esos campos, esos seculares bosques de laureles, esos viñedos, esas rosas! ¡Aquí se engordan los cerdos con duraznos! Todas las calles hormiguean de camellos» [Humboldt, 1980: 11 i 12].

Situats en aquest punt, no cal ser gaire lúcid per endevinar que ha arribat l'hora de veure el trajecte americà del nostre explorador que, d'entrada, serà presentat a partir del mapa següent:

Figura 6.3- Itinerari americà de Humboldt¹⁶⁸.

Així, doncs, Humboldt va desembarcar el dia 16 de juliol de 1799 a la ciutat veneçolana de Cumaná tot i que la idea inicial era fer-ho al port mexicà de Veracruz. El motiu del canvi fou una epidèmia. Fins al novembre d'aquell any van romandre en aquesta ciutat del Carib creuada pel riu Manzanares realitzant llargues excursions a les missions dels indígenes Chaymas (San Fernando) i visitant la singular cova dels Guácharos (472 metres de profunditat) de la zona de Caripe, habitada per un ocell anomenat *Steatornis caripensis*. Més endavant, es van traslladar —per via marítima— a Caracas, on van pujar a una de les muntanyes que es troba a la rodalia de la capital d'aquest país sud-americà, Silla. Una vegada més, hi va observar les diferents zones de vegetació. En darrer lloc, Humboldt pujà per l'Orinoco fins a arribar més enllà (San Carlos) d'on el riu aboca, pel braç Casiquiare, una part important de les seves aigües al riu Negre, un dels principals afluents de l'Amazones¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Vegeu Humboldt, A. von (2011) *Cosmos, Ensayo de una descripción física del mundo*. Madrid, Los libros de la Catarata y Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pàg. 960.

¹⁶⁹ Atès que és un dels episodis més importants de l'aventura que estem abordant, no està de més recordar l'itinerari d'aquesta perillosa i històrica travessia, que volia verificar si existia o no comunicació entre les foies hidrogràfiques dels rius Orinoco i Amazones. És el següent: Cumaná, Ilac de València, Puerto Cabello, los Llanos, San Fernando, Algodonal, confluència del riu Apure i Orinoco, illa de La Tortuga, platja de Huevas, missió de Pararuma, Atures i Maypures, Carichana, San Fernando de Atabapo, Javita, San Carlos, San Fernando de Atabapo, illa de Cucuruparu i Cumaná [Beck, 1971: 163-184]. Dit això,

Després, a finals de l'any 1800, van viatjar fins a Cuba, on el savi prussià va calcular la posició geogràfica exacta de diferents localitats illenques i, a més, va portar a terme atentes observacions de signe econòmic i social. Però la cosa no acaba aquí, ja que el 30 de març de 1801 Humboldt i Bonpland van arribar a Cartagena (Colòmbia) i, més tard, a Bogotà mitjançant un vaixell que va fer el recorregut pel riu Magdalena fins a Honda i, endemés, muntat en una mula, ja que la capital colombiana està situada a 2.500 metres d'altitud. Heus aquí quan va conèixer, enmig d'una certa agitació¹⁷⁰, el gran botànic espanyol José Celestino Mutis (Càdis, 1732-Santa Fe de Bogotà, 1808), amic de Linneo. En aquest ordre d'idees, val a dir que el naturalista físic va tenir la possibilitat de conèixer i treballar al costat de l'autor de la *Flora de la Real Expedición Botánica del Nuevo reino de Granada* (1783-1816).

Continuant el nostre relat, direm que els dos exploradors —després de portar a terme diferents observacions sobre el magnetisme terrestre al volcà Puracé i de transitar per enormes muntanyes i altiplans totalment inhabitats— van arribar a la ciutat de Quito a principis de 1802. Tot i que el seu principal èxit fou l'intent d'escalar el Chimborazo, ja que es considerava el pic més alt de la Terra en aquella època (6.310 metres)¹⁷¹, no podem ometre tots els volcans que també va visitar en la seva estada a l'Equador. Són els següents: Cayambe, Cotopaxi i Antisana. Més endavant, l'expedició humboldtiana va continuar el seu trajecte cap al sud fent camí, en una primera instància, per l'interior (Cuenca, Loja, Jaén o Cajamarca, l'antiga residència de l'inca Atahualpa¹⁷²) i, després, per un camí de litoral que els va portar fins a Lima (23 d'octubre de 1802) travessant tres durs deserts peruans. Vet aquí quan va descobrir que existeixen moviments sísmics relacionats amb el vulcanisme.

també volem recordar que l'explorador català Fèlix Cardona (Malgrat de Mar, 1903-Caracas, 1982) va trepitjar aquelles terres veneçolanes i hi va descobrir un dels salts d'aigua més grans del món (el Salto del Ángel). Vegeu Casanova, E. (2012) *La conquesta de l'Orinoco. Fèlix Cardona i l'exploració catalana de Veneçuela*. Sant Cugat del Vallès, Símbol Editors.

¹⁷⁰ Beck, H. (1971) *Alexander von Humboldt. Op. cit.*, pàg. 195.

¹⁷¹ Encara que van haver de renunciar de coronar-lo a tan sols 400 metres del cim a causa d'una escletxa formada en el gel que els impossibilitava l'ascens, la qüestió és que Humboldt va valorar positivament aquella jornada (23 de juny de 1802) i la va citar diverses vegades en la seva monumental i emblemàtica obra, *Cosmos*. També és ben interessant el que escriu en un altre document: Humboldt, A. von (1981) «Acerca de una tentativa de escalar la cumbre del Chimborazo», a *Del Orinoco al Amazonas*. Barcelona, Editorial Labor SA, pàgs. 341-353.

¹⁷² Vegeu la descripció de l'ascensió a: Humboldt, A. von (1981) «La altiplanicie de Cajamarca, antigua residencia del inca Atahualpa», a *Del Orinoco al Amazonas*. Barcelona, Editorial Labor SA, pàgs. 354-374.

Malgrat tot, no podem aturar-nos aquí, perquè els nostres aventurers ben aviat van integrar-se a una fragata anomenada *La Castor* que es dirigia a la ciutat mexicana d'Acapulco. Així, doncs, l'11 d'abril de 1803, després de fer escala a la ciutat de Guayaquil, Humboldt i Bonpland van fer acte de presència a la Ciutat de Mèxic¹⁷³, que en aquells temps era la metròpoli del virregnat de la Nueva España. Parlant en general, podem afirmar que s'hi van sentir molt bé gràcies a l'ambient existent al voltant del seminari de mineria i el Jardí Botànic i, per descomptat, per les dues excursions que van fer. Per una banda, van visitar les mines de plata de Pachuca, els salts d'aigua de Regla i l'altiplà de Copallinchinche i, per una altra, les mines de mercuri de Guanajuato i l'ascens al volcà de Jorullo. Altrament, convé pregonar que en aquesta ocasió el naturalista alemany està molt més interessat per l'economia i per la política del territori.

Concloent la nostra explicació sobre aquesta interessant expedició que al cap de poc temps va esdevenir un model, direm que la darrera etapa d'aquesta investigació va transcórrer novament a Cuba, ja que havia de completar-ne la documentació estadística i geogràfica recopilada quatre anys abans i, per acabar, als Estats Units després d'una accidentada travessia a bord del vaixell de càrrega *Concepción*¹⁷⁴. D'aquella estada nord-americana (del 19 de maig al 9 de juliol de 1804) en destaquem dos moments: en primer lloc, el fet que a Philadelphia va ser rebut per alguns membres (Caspar Wistar, Benjamin Smith Barton i Benjamin Rush) de l'American Philosophical Society i, després, que el president Thomas Jefferson (Shadwell, 1743-Charlottesville, 1826) va obrir-li les portes de la Casa Blanca de Washington. En qualsevol cas, el 3 d'agost de 1804 els dos grans científics viatgers van tornar a trepitjar terra europea carregats de coneixements adquirits mentre els seus peus caminaven per terres exòtiques.

En resum: tot i que l'aventura americana de Humboldt va ser producte d'una sèrie d'expedicions fracassades al Pròxim Orient, no hi ha dubte que ben aviat va esdevenir un model de les investigacions científiques modernes¹⁷⁵ per estudiar tant els recursos

¹⁷³ El 13 d'abril de 1803 va fixar-ne la longitud i latitud.

¹⁷⁴ Humboldt, A. von (2005) «La travesia de La Habana a Filadelfia», a CSIC *Alejandro de Humboldt. Una nueva visión del mundo*. Madrid, Museo Nacional de Ciencias Naturales (Consejo Superior de Investigaciones Científicas), pàgs. 155-157.

¹⁷⁵ En aquest sentit, la litografia *Alexander von Humboldt i Aimé Bonpland a la cabanya de la selva* (Alexander von Humboldt und Aimé Bonpland in der Urwaldhütte, 1850), d'Eduard Ender (Roma, 1822-Londres, 1883), constata perfectament el que acabem d'expressar. Vegeu-la a la pàgina web Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften: <http://archiv.bbaw.de/archiv_en/> [data de consulta: 23/02/2013].

naturals (flora, fauna, minerals, rius o fenòmens) com els costums indígenes i de la resta de la societat.

Elaboració de la seva obra (1804-1859)

Después de una ausencia de ocho años de mi partida, a salvo de los peligros, que en los Trópicos amenazan la salud de los europeos (...) deseo vivamente regresar a mi patria para vivir en Berlín, continuamente, para las ciencias, bajo la bienhechora protección de un gobierno sabio y paternal, y para ocuparme de la publicación de mis manuscritos y dibujos americanos.

[Humboldt, 1980: 138-139]

En el mateix sentit que expressa aquesta cita, a continuació abordarem la tercera i darrera etapa d'aquest mètode científic, que fou quan va tenir la pretensió de difondre les seves medicions i troballes¹⁷⁶ per mitjà de descripcions amb precisió de cirurgia. Heus aquí, doncs, la prosa científica —la més voluminosa i cara de la història mai editada i finançada per un particular— que va fer possible la comprensió moderna de la unitat física de la terra. Abans d'entrar en matèria, solament voldríem completar aquesta petita introducció dient que la capital de França també va ser ben important en aquest procés, ja que, tal com havíem comentat anteriorment, hi va viure uns quants anys i s'hi va influenciar pel quefer del químic i físic Louis Joseph Gay-Lussac (Saint-Léonard-de-Noblat, 1778-París, 1850), dels llibres de la biblioteca de l'Institut Nacional i, endemés, dels estudiants de la Politècnica.

La primera obra que voldríem destacar és la que porta el títol de *Quadres de la naturalesa* (Ansichten der Natur, 1808) que, tal com podem llegir en la primera frase

¹⁷⁶ Tot i que ara solament en destacarem les més rellevants, som conscients que l'obra humboldtiana també està constituïda per altres títols com: *Plantas equinocciales* (Plantes Équinoxiales, 1805); *Assaig sobre la geografia de les plantes* (Essai sur la Géographie des plantes, 1807); *Compendi d'observacions astronòmiques d'operacions trigonomètriques i de medicions baromètriques* (Recueil d'observations astronomiques d'opérations trigonométriques et de mesures barométriques, 1808); *Visites de les serralades i monuments dels pobles indígenes d'Amèrica* (Vues des cordillères et monuments des peuples indigènes de l'Amérique, 1810); *Compendi d'observacions de zoologia i d'anatomia comparada* (Recueil d'Observations de Zoologie et d'Anatomie comparée, 1811-1833) i, per acabar, *Atles geogràfic i físic del regne de Nova Espanya* (Atlas géographique et physique du Royaume de la Nouvelle Espagne, 1814). En sintonia amb això, esmentem l'aquarel·la *Alexander von Humboldt en su biblioteca en Berlín* (Alexander von Humboldt-Bibliothek in Berlin, 1856), d'Eduard Hildebrandt (Danzig, 1817-Berlín, 1868). Novament, la podeu trobar a la pàgina web Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften: <http://archiv.bbaw.de/archiv_en/> [data de consulta: 23/02/2013].

del seu pròleg, tenia els objectius següents: «aumentar nuestros goces por la contemplación de la Naturaleza y hacer sentir más vivamente la armonía de las fuerzas físicas»¹⁷⁷. La qüestió és que aquest llibre —constituït tant per descripcions geogràfiques i físiques d'alguns paisatges visitats (els salts d'aigua d'Orinoco o l'altiplà de Cajamarca) com per fragments de les conferències que va realitzar a l'Acadèmia de Berlín— va ser un èxit rotund perquè mostra el meravellós espectacle de la natura compaginant harmoniosament l'erudició i un estil literari senzill.

Si fem un pas més, ara és el torn d'un dels llibres de referència de Charles Darwin (Shrewsbury, 1809-Downe, 1882)¹⁷⁸, que en l'edició espanyola té fins a cinc volums: *Viatge a les regions equinoccials del Nou Continent* (Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent, 1808-1834). Atès que només descriu el seu periple veneçolà (1799-1800), és obvi que estem davant d'una narració incompleta del seu viatge. Tot i així, no cal dir que aquesta obra està farcida de brillants exposicions —constituïdes per interessants dades botàniques, zoològiques, geològiques, astronòmiques i meteorològiques—, com ara els ascensos al Cocollar o la muntanya Silla i, endemés, les visites a la cova del Guácharo o a la zona fluvial de l'Orinoco, a més de gravats que serveixen de pretext per presentar elements significatius de les disciplines esmentades. En la mateixa línia, Humboldt, quan va visitar els Estats Units (1804), també va escriure un opuscle per a l'American Philosophical Society amb la mateixa intenció. Evidentment, ens referim a la *Relation historique*¹⁷⁹ i, en aquesta ocasió, sí que va comprendre la totalitat de la seva aventura. En definitiva: són dues importants aportacions que van ajudar a millorar substancialment el coneixement que França i Alemanya tenien d'Amèrica.

En relació amb aquesta aventura, no podem pas amagar l'*Assaig polític sobre el Regnat de la Nova Espanya* (Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne, 1811) i l'*Assaig polític sobre l'illa de Cuba* (Essai politique sur l'île de Cuba, 1826). Sens dubte, heus aquí les obres més geogràfiques d'aquest naturalista alemany, perquè hi

¹⁷⁷ Humboldt, A. (1961) *Cuadros de la naturaleza*. Barcelona, Editorial Iberia SA, pàg. 5.

¹⁷⁸ Diem això perquè va ser un dels llibres que es van endur en el seu viatge a bord de la coneguda nau *Eagle* (1831-1836) i, a més, va ser una obra que va tenir molt present quan elaborà *Viatge d'un naturalista al voltant del món* (The Voyage of the Beagle, 1839), que no podem oblidar que constitueix la base experimental de *L'origen de les espècies* (The origin of Species, 1859).

¹⁷⁹ Podem trobar-ne la traducció a: Humboldt, A. von (1960) «Breve relación del viaje», a CSIC *Alejandro de Humboldt. Una nueva visión del mundo. Op. cit.*, pàgs. 45-53.

estudia les vessants físiques (clima), econòmiques (comerç i agricultura) i socials (població i extensió territorial) mitjançant comparacions i taules estadístiques. I, per si això no fos prou, també destaquem el seu judici crític sobre el colonialisme, la seva actitud positiva vers la independència llatinoamericana i, per descomptat, la seva posició antiesclavista, que tant va defensar al llarg del seu viatge¹⁸⁰ després d'observacions i experiències colpidores.

Finalment, és el moment de conèixer la seva darrera i definitiva obra, que té la intenció de reproduir l'ordre físic de la Terra i l'univers (*Physique du monde*). Com és sabut, *Cosmos*, que va ocupar el pensament del redescobridor d'Amèrica durant mig segle¹⁸¹, va ser fruit del seu treball pràctic (el resultat de tot allò que havia après durant el seus viatges d'exploració) i teòric (la síntesi de tots els coneixements científics de la seva època com són la botànica, medicina, geografia, cartografia i farmàcia). Cal afegir també que té un caràcter descriptiu i filosòfic i, a més, està dividida en quatre volums. En el primer tom, ofereix una panoràmica general del llibre a partir de tres apartats (cel, terra i vida orgànica). Després, analitza dos aspectes ben importants: per una banda, la influència del món exterior en la imaginació de l'home per mitjà de la literatura descriptiva i la pintura i, per una altra, el desenvolupament històric de la idea d'univers. En les darreres parts, presta la seva atenció a temes més específics: la uranologia, els fenòmens terrestres (de tipologia geològica i mineralògica) i, per acabar, les manifestacions tel·lúriques. Ras i curt: «la obra constituye un intento enderezado a conciliar la investigación empírica de la naturaleza y el clasicismo alemán»¹⁸².

Sigui com sigui, és notori que aquesta obra monumental és bàsica per tal de conèixer el model humboldtià de ciència que defensa, tot seguint una antiga trajectòria en ciències de la vida, la tesi que la naturalesa s'afaiçona com un tot i la seva unitat dinàmica es dona harmònicament en la diversitat dels fenòmens (*Nathurphilosophie*). Tanmateix, aquesta ciència intercultural, transdisciplinària i cosmopolita no va arribar a consolidar-se pel fet que finalment es va imposar una cosmovisió físicomatemàtica que separa la natura i l'home, de manera que aquest últim esdevé el propietari d'un món que només aspira a explotar i a transformar en benefici propi.

¹⁸⁰ Vegeu Humboldt, A. (1960) «De la esclavitud», a *Ensayo político sobre la isla de Cuba*. La Habana, Publicaciones del Archivo nacional de Cuba, pàgs. 282-294.

¹⁸¹ Humboldt, A. von (2011) *Cosmos, Ensayo de una descripción física del mundo*. Op. Cit., pàg. 3.

¹⁸² Beck, H. (1971) *Alexander von Humboldt*. Op. cit, pàg. 456.

5.5- CHARLES BAUDELAIRE (1821-1867): el poeta atret pels carrers molt transitats

Passeig que es fa a l'atzar, a poc a poc, aturant-se, badant davant d'un edifici, un monument, un aparador, una escena de la vida quotidiana que crida l'atenció, un vianant que passeja el gos, els preus d'un restaurant. Un passeig que admet pauses en un cafè o un banc d'un parc, que admet entrar en una llibreria o una església, un passeig que, de fet, ho admet tot, menys fer-ho amb un objectiu i amb presses...

[Comadira, 2008: 32-33]

Nota biogràfica

Charles Pierre Baudelaire Dufaÿs va néixer el 9 d'abril de 1821 al carrer Hautesfeuille número 13 de París (seu actual de l'editorial francesa Hachette). Fill de l'exsacerdot i cap de l'administració del Senat Joseph-François Baudelaire (1759-1827) i de Caroline Dufaÿs (1794-1871), que es casaren l'any 1817. Val a dir que la mort del seu progenitor (1827), qui també tenia un altre fill del primer matrimoni (Claude-Alphonse) que fou jutge suplent de Fontainebleau, comportà que tant la infància com l'adolescència del poeta francès passessin a càrrec del segon marit de la seva mare, Jacques Aupick (1789-1857). Tot i així, el record del pare biològic sempre va romandre ben viu en la seva vida ja que, segons l'autor, li va transmetre el gust per la pintura perquè sempre tenia la casa plena d'aquarel·les que contemplava amb certa devoció i, endemés, sovintejava l'art de pintar pastels. Tanmateix, no podem oblidar que aquesta nostàlgia també venia donada pel fet que mai va poder suportar el segon matrimoni de la seva mare (1828), el qual sempre considerà responsable de la seva vida adulta turmentada i miserable¹⁸³. En aquesta línia, cal esmentar la carta que va escriure a la seva mare el dia 6 de maig de 1861¹⁸⁴.

¹⁸³ En sintonia amb això, Jean Paul Sartre (*Baudelaire*, 1969) explica que aquesta brusca ruptura fou la causa principal de la seva eterna solitud i la decisió de ser únic i, consegüentment, diferent de totes les persones del seu entorn immediat: mare, padrastra, família i amics. És a dir, fou quan va emprendre el camí per no ser burgès ni tradicional.

¹⁸⁴ Baudelaire, C. (2004) *Cartas*. Vitoria-Gasteiz, Ediciones Bassarai, pàgs. 161-171.

En qualsevol cas, el quefer educatiu de Jacques Aupick —valorat per Baudelaire com una obra atroç¹⁸⁵— va tenir una gran incidència en els primers anys de vida de l'escriptor francès, ja que sempre va pretendre imposar-li un destí professional, el qual —com és de tots sabut— era als antípodes dels seus desitjos: ser un gran poeta, un home de lletres reconegut. No podem oblidar que l'home que es va casar amb Madame Dufaÿs sempre ocupà càrrecs tan importants en aquella època com els de general, governador militar, ministre, ambaixador o senador. Per tant, ara i aquí, voldríem citar aquelles tres topades que varen despertar un incontrolable afany de venjança¹⁸⁶ en l'interior del poeta, com demostrà el fet que participés en una de les barricades de la Revolució de 1848 cridant «Il faut aller fusiller le général Aupick!»¹⁸⁷. El cert, però, és que ell no lluitava per la República ni per la Revolució, ans al contrari, el seu enemic era exclusivament el seu padrastre, que era el símbol d'allò que menyspreava: l'ordre conservador. Sigui com sigui, després d'aquell episodi, la vida de Baudelaire solament podia transitar per un camí: el de l'errància, el vagareig.

Així, doncs, en un primer moment, trobaríem la matriculació de Baudelaire a la Facultat de Dret (1840-41), que, seguint els consells del seu pare adoptiu, havia de significar l'inici d'una carrera brillant al servei de l'Estat. L'objectiu no era cap altre que el d'aconseguir una elevada posició social, cosa que no semblava gaire difícil arran de l'amistat que tenia el general Aupick amb el duc d'Orleans. No obstant això, tal com és sabut, va representar tot el contrari perquè va substituir la felicitat pel concepte del deure.

Fet i fet, va descobrir la *bohème* dels cafès del *quartier latin*, va conèixer personalitats de la cultura tan importants com Honoré de Balzac (Tours, 1799-París, 1850) o Gérard de Nerval (París, 1808-1855) i, conjuntament amb altres lletraferits del Lycée Louis-le-Grand¹⁸⁸, va fundar una experiència de companyonia anomenada *l'école normande* que li va permetre descobrir diferents substàncies per alterar la consciència (el vi, l'opi), conèixer algunes prostitutes com la coneguda Sara o *Louchette* i, en darrer lloc, recitar els seus primers poemes públicament. Dit amb altres paraules: Baudelaire no estudiava

¹⁸⁵ *Id.*, *ibid.*, pàg. 166.

¹⁸⁶ Baudelaire, C. (2009) *Mi corazón al desnudo y otros papeles íntimos*. Madrid, Visor Libros, pàg. 73.

¹⁸⁷ Vegeu Campaña, M. (2008) *Baudelaire. Juego sin triunfos*. Barcelona, Debolsillo, pàg. 101.

¹⁸⁸ Cal recordar que el poeta i crític d'art va estudiar en aquesta institució educativa tan prestigiosa (1836-1838), on va guanyar diferents premis de literatura (versos llatins i grecs). Més tard, no podem oblidar que fou expulsat per negar-se a lliurar a un professor un full que comprometia un amic seu.

gens i es divertia molt. Per la qual cosa, el seu padrastre va prendre la decisió següent: fer un viatge a l'Índia en el paquebot *Les Mers* (1841) amb el propòsit d'allunyar-lo dels vagareigs per París i els seus cafès. Aquest intent tampoc va funcionar, perquè decidí tornar abans d'hora aprofitant una de les escales fetes a l'Illa de la Reunió i un vaixell, anomenat *Alcide*, que viatjava cap a terres gal·les (1842). D'aquells dies, solament n'han perdurat poemes com el d'*A una dama criolla* (*À une dame créole*) o *La bella Dorotea*.

Amb tot, no acaba aquí l'assumpte, perquè ben aviat assolí la majoria d'edat (1842) i, per aquest motiu, també va poder accedir a la part que li pertocava de l'herència del seu pare. Per descomptat, aquells instants foren els més feliços de la seva vida perquè tenia prou diners per poder fer allò que sempre havia desitjat: marxar de casa dels pares, vestir com un dandi, comprar mobles i quadres de manera exagerada i, en darrer terme, compondre poemes i recitar-los als cafès de la riba esquerra del riu Sena (La Tour d'Argent, Voltaire, Tabourey o Momus) aprofitant la seva procacitat. Cal recordar que durant aquella època —en la qual va conèixer l'amant més controvertida de totes (Jeanne Duval o la *Venus negra*) al teatre Porte-Saint-Antoine— Baudelaire també es va convertir, als ulls dels altres, en aquella figura que sempre havia desitjat: el poeta dels carrers i de la multitud. Dit amb altres paraules: «la imatge exacta del Baudelaire de entonces, tal como se le podía encontrar en los alrededores de su isla Saint-Louis, era la de paseando por esos barrios desiertos y pobres con un lujo de vestimenta inusitado»¹⁸⁹.

No en va, aquesta vidassa òptima i sense solta va tornar a alarmar el general Aupick i, amb el beneplàcit d'un consell familiar i un jutge de pau, va decidir posar fre al malbaratament de la riquesa acumulada del senyor Baudelaire per part del seu fill més petit. El cas és que en molt poc temps ja havia gastat la meitat de l'herència. És per això que el 21 de desembre de 1844 es va determinar que el notari Ancelle seria l'encarregat de controlar-ne els interessos econòmics i, a més, de lliurar-li únicament una renda mensual vitalícia de 200 francs. És prou eloqüent que aquella resolució fou definitiva per trencar les relacions amb el seu padrastre i començà una relació epistolar tensa i

¹⁸⁹ Convé recordar que Charles Asselineau en va fer una brillant descripció després de veure el retrat que en va pintar Émile Deroy. Aquesta cita es pot trobar a: Pichois, C. i Ziegler, J. (1989) *Baudelaire*. València, Edicions Alfons el Magnànim, pàg. 221.

intensa amb la seva mare¹⁹⁰, qui sempre es va comportar com una dona conservadora i burgesa. Tot i així, sempre fou la seva confident. El poeta es va sentir humiliat i, fruit de la desesperació arran de la impossibilitat de continuar vivint i vestint com un secretari de l'ambaixada anglesa¹⁹¹, protagonitzà un intent de suïcidi un xic teatral i pueril en un cafè important de París (1845) i, així mateix, va afegir el cognom matern al seu nom¹⁹² durant un temps.

Per tant, amb aquests antecedents, podem concloure que l'*enfant terrible* per antonomàsia havia rebutjat definitivament el destí burgès que li havien preparat els pares i, guiant-se exclusivament pel desig de ser poeta, començà a conèixer el que seria la seva vida d'ara endavant: deutes, malalties, canvis constants d'habitatge¹⁹³, victimisme, soledat i precarietat material. En aquella època, com és sabut, la poesia ja estava relacionada amb la degradació perquè representava el rebuig d'una carrera universitària, una família i les lleis econòmiques. Per tant, Charles Baudelaire —a diferència del seu pare, mare, padrastre o germà— va descendir socialment¹⁹⁴, com molt bé exemplifica la seva existència erràtica, vaga i supèrflua.

No obstant això, pels volts de 1852, el poeta bohemí ja posseïa una certa reputació en el món literari. No sorprèn, conseqüentment, que Nadar, aprofitant una caricatura de Charles Philipon, digués l'afirmació següent: «Realista, bajo un aspecto paradójico, tiene en su forma todo el estilo y la severidad antiguas y, de entre los raros espíritus que van caminando, en los tiempos actuales, por las soledades del yo, creo que es el mejor y el más seguro de su ruta»¹⁹⁵. Fos com fos, la veritat és que la producció literària del poeta francès havia estat ben minsa fins aquells anys; solament havia publicat tres obres: *Le Salon de 1845 i 1846*, *La Fanfarlo* (1847) i *Del vi i de l'haixix* (*Du vin et du hachish*, 1851).

¹⁹⁰ Vegeu Baudelaire, C. (1993) *Cartas a la madre (1833-1866)*. Barcelona, Ediciones Grijalbo SA.

¹⁹¹ González-Ruano, C. (2008) *Baudelaire*. Barcelona, BackList, pàg. 110.

¹⁹² Pichois, C. i Ziegler, J. (1989) *Baudelaire. Op. cit.*, pàg. 225.

¹⁹³ En una de les cartes que va escriure a la seva mare (5 abril de 1885) diu: «Desde hace un mes me he visto forzado a mudarme seis veces». Es pot trobar aquesta cita a: Baudelaire, C. (1993) *Cartas a la madre (1833-1866)*. Barcelona, Grijalbo, pàg. 118.

¹⁹⁴ *Id.*, *ibid.*, pàg. 21.

¹⁹⁵ *Journal pour rire* (9 d'abril de 1852). Citat a Pichois, C. i Ziegler, J. (1989) *Baudelaire. Op. cit.* p. 339.

Doncs bé, abans de la publicació de *Les flors del mal* (*Les fleurs du mal*, 1857), cal esmentar que l'escriptor de vellut —tal com el defineix l'escriptor Abel Cutillas— va conèixer la literatura d'Edgar Allan Poe (Boston, 1809-Baltimore, 1849)¹⁹⁶ i de Joseph de Maistre (Chambéry, 1753-Torí, 1821), que, com si es tractessin de germans més grans, van donar-li un bri de companyonia i el van influenciar de manera molt significativa en la manera d'escriure, en el cas del primer i, de pensar políticament, pel que fa a l'altre. Sovint se sol associar el gir conservador d'aquells anys a les tesis del filòsof savoia perquè ambdós eren molt crítics amb idees tan importants en aquella època com són les de progrés o democràcia. Heus ací, doncs, el naixement de la seva teologia *sui generis*. Tal vegada, a redós de les òperes *L'holandès errant* (*Der fliegende Holländer*), *Tannhäuser*¹⁹⁷ i *Lohengrin*, que va veure al Théâtre-Italien de París (1860), i tampoc ens podem oblidar del gran músic alemany Richard Wagner (Leipzig, 1813-Venècia, 1883) perquè, segons el seu parer, li devia «el más grande disfrute musical que jamás había experimentado»¹⁹⁸.

Com avançàvem anteriorment, la prosa de l'escriptor nord-americà —que va poder llegir i traduir al francès gràcies al fet que la seva mare li ensenyés l'idioma quan era ben petit¹⁹⁹— fou molt ben rebuda per Baudelaire. Fixem-nos-hi: «He encontrado un autor americano que ha provocado en mí una increíble simpatía; he escrito dos artículos sobre su vida y sus obras. Están escritos con ardor, pero descubrirás sin duda algunas líneas de una sobreexcitación extraordinaria»²⁰⁰. Com és sabut, aquesta identificació tan absoluta i profunda es va plasmar en la traducció d'alguns dels seus contes²⁰¹ i, com no, en els textos següents: *Su vida y sus obras* (*Sa vie, son oeuvre*, 1852) i *Nueve notas sobre Edgar Poe* (*Neuf notes sur Edgar Poe*, 1857), en el qual defensa la idea del pecat original i que els homes hem nascut marcats pel mal i som naturalment depravats.

¹⁹⁶ Juntament amb Herman Melville (Nova York, 1819-Nova York, 1891), és l'escriptor més important de la literatura nord-americana del segle XIX.

¹⁹⁷ Després d'aquestes consideracions, és bo recordar l'obra següent —escrita el 1861— que confirma la seva admiració: Baudelaire, C. (1987) *Richard Wagner i Tannhäuser a París*. Barcelona, L'Avenç.

¹⁹⁸ Baudelaire, C. (2004) *Cartas*. *Op. cit.*, pàg. 134. La correspondència completa es troba a: Baudelaire, C. (1977) *El arte romántico*. Madrid, Ediciones Felmar, pàgs. 225-263.

¹⁹⁹ Segons el treball de César González-Ruano (pàg. 51).

²⁰⁰ Baudelaire, C. (1993) *Cartas a la madre (1833-1866)*. *Op. cit.*, pàg. 77.

²⁰¹ Sobre aquest treball, es poden veure les obres següents: *Històries extraordinàries* (*Histoires extraordinaires*, 1856) i *Noves històries extraordinàries* (*Nouvelles histoires extraordinaires*, 1857).

Tot seguit, tractarem de l'any que fou el més decisiu de la vida del poeta francès sense cap mena de dubtes. El 25 de juny de 1857 va publicar la primera edició de *Les flors del mal* (*Les fleurs del mal*)²⁰². Es podria comentar que és una obra que l'autor va començar a escriure l'any 1840 i és considerada com un dels grans llibres de la poesia moderna. Entre d'altres, podríem destacar-ne els motius següents: retrat de la vida de l'home modern, visió aclaparadora del món habitat per marginats enmig de les gentades i, per acabar, representació i reivindicació del mal, ja que el poeta sostenia que la bellesa, per ser atractiva, ha de ser imperfecta. Pocs dies després i, arran d'un article del periodista Gustave Bourdin a *Le Figaro*, es va embargar l'edició d'aquest llibre, que més tard va esdevenir una autèntica fita de tots els temps.

Cal assenyalar que Gustave Flaubert (Ruan, 1821-Croisset, 1880) va viure la mateixa situació amb la seva obra cabdal. En síntesi, podem dir que *Madame Bovary* (1857) és la història d'una dona (Emma) que lluita per combatre l'avorriment i l'apatia de la seva vida de casada i domèstica, cosa que significarà el qüestionament dels valors burgesos d'aquella època. Per tant, com podem comprovar, resulta que els dos escriptors coincideixen en dues efemèrides força rellevants: la data de naixement i, endemés, la publicació de les seves obres més rellevants. Es per això, doncs, que és considerada una data molt fructífera per a les lletres franceses. Val a dir que tots dos llibres foren jutjats com un atac a la moral pública i als bons costums de l'època, ja que tendien «a l'excitació dels sentits mitjançant un realisme groller o ofensiu per al pudor»²⁰³. Tot i així, l'obra de Baudelaire tingué pitjor sort, i tant l'autor com l'editor foren sancionats amb una multa de 300 francs i la supressió de sis versos de la primera edició: *Les joies* (*Les Bijoux*), *El leteu* (*Le léthé*), *A aquella que és massa alegre* (*À celle qui est trop gaie*), *Lesbos*, *Dones damnades* (*Femmes damnées*) i, per acabar, *Les metamorfosis del vampir* (*Les métamorphoses du vampire*)²⁰⁴. Sens dubte, arran del judici i la condemna Charles Baudelaire es va convertir en una persona pública.

²⁰² Les altres edicions van aparèixer els anys 1866 i 1870.

²⁰³ Baudelaire, C. (1985) *Les flors del mal*. Barcelona, Edicions del Mall, pàg. 23.

²⁰⁴ En aquesta línia, cal recordar que Baudelaire —en una carta a Louis Lacour (1859)— va considerar que la seva resolució judicial va venir motivada perquè la seva mare no el va ajudar i es va posar al costat de l'ordre establert, cosa que en el cas de Flaubert, segons el seu parer, va succeir completament al contrari. Tota la seva família el va defensar. Carta citada a: Pichois, C. i Ziegler, J. (1989) *Baudelaire. Op. cit.*, pàg. 416.

No acaba aquí la cosa, perquè Baudelaire —després de ser humiliat pel seu padrastre i condemnat pel seu poemari que feia culte a tot allò artificios— va iniciar una nova etapa en la qual volia marxar de París perquè ja no s’hi sentia a gust (el pla Haussmann, 1853-1870) i, a més, la seva situació financera cada cop era més complicada a causa de les seves cares aficions: gravats, llibres, enquadernacions, menjars, vins, prostitutes i objectes diversos. Fou llavors quan va radicalitzar les seves actituds crispades vers la societat. Tanmateix, abans de fer diferents visites a la seva mare a Honfleur²⁰⁵ (1859 i 1860), va continuar buscant aquell reconeixement social desitjat. És per això que va decidir presentar la seva candidatura a l’Académie Française (1861) aprofitant que hi havia dues places vacants però, com és ben lògic, més tard va retirar-ne la petició. En tot cas, no podem bandejar que durant aquella època va publicar *Els paradisos artificials* (Les paradis artificiels, 1860), *El pintor de la vida moderna* (Le peintre de la vie moderne, 1862) i diferents poemes en prosa anomenats *L’esplín de París* (Le spleen de Paris, 1862), que pòstumament també es titularan *Petits poemes en prosa* (Petits poèmes en prose, 1868-1870). Simultàniament, també va començar a escriure la seva obra més autobiogràfica, que va romandre inconclusa: *Mi corazón al desnudo* (Mon coeur mis à nu).

Altrament, voldríem afegir que, tal com mostren les diferents fotografies que en va fer Étienne Carjat (1864-65), la depressió i les llargues malalties varen ser molt presents els darrers cinc anys de la vida del poeta més maleït de tota la història de la literatura. Tot i així, marxà cap a Bèlgica (1864) amb el desig de fugir de París i impartir algunes conferències sobre els seus llibres i les seves dissertacions sobre l’art, les quals, com és sabut, foren un autèntic fiasco. És prou eloqüent que ens trobem amb un poeta greument malalt que se sent sol en un país estranger que no li agrada i, a més, veu com la seva obra no té cap mena de ressò i no li ofereix allò que sempre havia volgut: ser un escriptor valorat. Per tant, com que les neuràlgies cada cop eren més sovint i més doloroses, Charles Baudelaire finalment va patir un ictus, que provocà la seva hemiplegia irreversible. Tornà a la ciutat de París i passà els últims de la seva vida a la clínica del doctor Émile Duval fins que el dissabte 31 d’agost de 1867 va morir. Un fet insòlit: fou enterrat al mateix panteó on eren les despulles del general Aupick.

²⁰⁵ Madame Aupick vivia en una casa —anomenada «Maison Joujou» per Baudelaire— que el seu difunt marit havia comprat l’any 1855 i des d’on es podia veure el riu Sena.

París durant el segle XIX: el cas de l'obra urbanística d'Hausmann

París canvia! Sí, però en ma melangia
res no es mou! Nous palaus, i bastiments, i blocs,
vells suburbis, per mi tot és al·legoria,
i els meus amats records són més feixucs que els rocs.

[Baudelaire, 1998: 263]

En definitiva, és prou eloqüent que ens trobem davant d'un poeta ben circumscrit a un temps (el segle XIX) i a un lloc (la ciutat de París). No sobta, doncs, si afirmem que per tal d'entendre d'una manera més precisa la seva vida i obra, no podem perdre de vista els esdeveniments que sacsejaren la capital de França durant aquella època. D'aquesta manera, resulta lògic que a continuació deixem constància de què va comportar la Revolució de 1848, la proclamació del Segon Imperi francès (1852-1870) i, com no, l'obra urbanística d'Hausmann, que va modificar per complet la ciutat de París. Heus ací que la Ciutat de les Llums va esdevenir la capital de la modernitat del segle XIX arran de tota aquesta efervescència política i social. En conseqüència, és la desaparició d'aquella ciutat medieval amb carrers que serpentejaven que tan bé descriu Balzac en una de les seves obra cabdals: *La comèdia humana* (La Comédie humaine, 1828-1850)²⁰⁶.

Dit això, diríem que —després que el primer ministre François Guizot (Nîmes, 1787-Val Richer, 1874) prohibís un acte de l'oposició a París— el 22 de febrer de 1848 una manifestació davant del Ministeri d'Afers Exteriors va representar l'inici d'una sèrie d'enfrontaments entre les tropes monàrquiques i els republicans²⁰⁷ i, com és sabut, la declaració d'un govern provisional presidit per Alphonse de Lamartine (Mâcon, 1790-París, 1869). El 25 d'abril d'aquell any es va proclamar oficialment la República i unes eleccions legislatives, que van guanyar els republicans moderats. Louis-Napoléon Bonaparte (París, 1808-Chislehurst, 1873), que fou un dels senadors escollits, també es va presentar a les eleccions presidencials i va guanyar de manera àmplia mesos més tard. Nogensmenys, els disturbis ocasionats pels grups socialistes i la forta crisi

²⁰⁶ David Harvey afirma que el protagonista principal d'aquesta col·lecció de relats és París, ja que continuament proporciona diferents maneres de comprendre el medi urbà per mitjà de diferents històries (*París, capital de la modernidad*. Madrid, Akal, 2008, pàg. 35).

²⁰⁷ La pintura *La Barricade, rue de la Mortellerie, juin 1848*, d'Ernest Meissonier (Lió, 1815-París, 1891), reflecteix molt bé aquell episodi de gran conflictivitat social (Musée du Louvre, París).

econòmica despertaren un important moviment a favor de l'Imperi, ja que es tenia el convenciment que era l'única manera de salvar el país²⁰⁸ i, per la qual cosa, l'1 de desembre de 1851 —després d'un plebiscit— es va proclamar el II Imperi i, des d'aquell instant, França passà de tenir un president de la República a un emperador, batejat amb el nom de Napoleó III²⁰⁹. Per tant, com també va succeir a Alemanya o a Anglaterra, la revolució de 1848 o la *Primavera dels pobles*, d'aspiracions democràtiques i republicanes, va concloure amb la dreta conservadora i dèspota al poder. En qualsevol cas, aquest desenllaç va entristir i condicionar considerablement la generació del poeta de *Les flors del mal*, ja que sempre va defensar la lluita democràtica i republicana. O aquell gust de la destrucció²¹⁰, perquè Baudelaire al final de la seva vida va defensar que l'aristocràcia era la forma de govern més vàlida.

Una de les obres que identifiquen millor el període del Segon Imperi francès és la remodelació urbanística de París que va portar a terme l'Estat. Aquest fenomen, lògicament, va afectar sensiblement la vida de Baudelaire, i n'és una prova el poema que hi ha a l'inici d'aquest capítol. Com és sabut, forma part dels *Quadres parisencs* (*Tableaux parisiens*), en els quals mostra la seva mirada melancòlica i deixa constància que la seva ciutat natal ha canviat; cada cop és més fantasmal i nihilista. Dit això, val a dir que aquestes encertades dissertacions de Baudelaire varen servir per fusionar, per una banda, la generació de Balzac, que no va conèixer aquest exercici d'utopia social i, per una altra, la del moviment artístic anomenat simbolisme, que varen créixer condicionades per les il·lusions fantasmagòriques impulsades per aquest pla. Tanmateix, en aquest esquema no ens podem oblidar de l'escriptor Émile Zola (París, 1840-París, 1902) —màxim representant del moviment literari conegut amb l'epígraf *naturalisme*, que trencava amb el romanticisme— perquè va detallar a bastament la reforma de la *ville-lumière*. Atès que és la història social d'una família durant el Segon Imperi, *El Paraiso de las Damas* (*Au bonheur des Dames*, 1883) i les altres novel·les que constitueixen la història de la nissaga Rougon-Macquart són els millors exemples del que acabem de dir.

²⁰⁸ Podem llegir a l'obra de Georges Roux (*Napoleón III*. Madrid, Espasa-Calpe SA, 1971, pàg. 166) que el 12 de novembre de 1851 Napoleó fou rebut a Fontainebleau amb els crits de «¡Viva el emperador! ¡Viva el salvador de Francia!».

²⁰⁹ Per a l'autor de *Les flors del mal*, aquest fet fou una prova més que «el primero que llega puede gobernar una gran nación apoderándose del telégrafo y de la Imprenta Nacional». (Baudelaire, C. (2009) *Mi corazón al desnudo y otros papeles íntimos*. *Op. cit.* pàgs. 105-107).

²¹⁰ *Id.*, *ibid.*, pàg. 73.

En qualsevol cas, la persona que va rebre l'encàrrec de Napoleó III per dur a terme tot aquest conjunt de disposicions tècniques i administratives que varen afectar tota la ciutat fou el baró Georges-Eugène Haussmann (París, 1809-París, 1891), advocat, però dedicat des de l'inici de la seva carrera a l'administració pública. De manera sintètica, podríem dir que l'obra d'Haussmann va representar una autèntica transformació de París a mitjan segle XIX amb el propòsit que la ciutat esdevingués el marc politicosocial idoni de la societat del Segon Imperi i la capital de la modernitat. És a dir, volia suplantat la ciutat medieval de carrers estrets i una gestió d'aigües residuals inexistents per la ciutat de la llum, símbol del progrés de final del XIX. Tot i així, Walter Benjamin (Berlín, 1892-Portbou, 1940) va una mica més enllà. Corrobora la justificació higienista, però n'hi afegeix una altra d'igual importància: «La verdadera finalidad de los trabajos haussmannianos era asegurar la ciudad contra la guerra civil»²¹¹.

Sigui com sigui, aquesta planificació va significar la destrucció d'una gran quantitat de vestigis medievals (els carrerons) per construir una nova xarxa de 157 km d'avingudes llargues, amples i rectilínies amb edificis importants i imponents²¹². Val a dir que no es va destruir cap monument important, ja que es van convertir en elements de referència per a aquelles noves artèries i, a més, varen sorgir dos nous espais per a la vida urbana que pretenien imposar la remodelació napoleònica esmentada: grans parcs públics (Bois de Boulogne) i els bulevards, els quals són una estructura empresarial i arquitectònica similar a la dels grans magatzems²¹³, però molts més oberts. A més, aquesta nova distribució urbanística, que concebia la via pública com un dels conceptes nous més importants, va representar un enllaç més ràpid a les estacions del recentment establert ferrocarril, que van començar a funcionar com a portes de la ciutat.

Tot plegat ens remet a la idea següent: en relativament poc temps la capital de França —gràcies a l'estratègia que va establir Haussmann amb un cercle d'interessos financers i immobiliaris— va deixar de ser una ciutat medieval per convertir-se en una de molt més

²¹¹ Benjamin, W. (1972) *Iluminaciones II Baudelaire. Un poeta en el esplendor del capitalismo*. Madrid, Taurus, pàgs. 188.

²¹² Vegeu Benevolo, L. (1977) *Historia de la arquitectura moderna*. Barcelona, Editorial Gustavo Gili SA, pàgs. 100-112.

²¹³ Serrano, R. (2006) «Aspectos urbanos y arquitectónicos de los grandes almacenes de París: modernización del gran comercio urbano a partir de la primera mitad del siglo XIX». *Scripta Nova* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 211. Disponible a: <<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-211.htm>> [data de consulta: 23/01/2013].

adient per a la burgesia i l'eclecticisme²¹⁴, tal com mostren les fotografies d'Eugène Atget (Libourne, 1857-París, 1927)²¹⁵. Davant d'això, també varen aparèixer alguns detractors (la majoria eren intel·lectuals i artistes) que criticaren el procés especulatiu de l'obra, la destrucció de determinats ambients suggeridors del París antic i medieval i, sobretot, la uniformitat arquitectònica dels edificis i la geometria elemental dels carrers, que va comportar la sincronització del moviment i el control del caminar. En aquests sectors, tal com ens recorda Benjamin, el prefecte del Sena i baró Haussmann també era conegut amb el pseudònim següent: *l'artiste démolisseur*.

El *bon vivant* que caminava vagarosament sobre l'asfalt

Hacia 1840 fue, por poco tiempo, de buen tono llevar de paseo por los pasajes a tortugas. El *flâneur* dejaba de buen grado que éstas le prescribiesen su *tempo*. De habersele hecho caso, el progreso hubiera tenido que aprender ese *pas*. Pero no fue él quien tuvo la última palabra, sino Taylor, que hizo una consigna de su «abajo el callejeo».

[Benjamin, 1972: 70]

Així, doncs, la vida i obra de Baudelaire, vista com aquell passejant que deambula sense rumb pels carrers per captar-ne la pulsio, s'ha d'entendre com una alternativa davant de les conseqüències que va representar l'expansió del capitalisme i de la societat industrial (aparició dels *passages* i abundància de les mercaderies a l'espai públic). Dit amb altres paraules: el món que va conèixer el nostre poeta tenia l'empremta d'Haussmann. Per això, resulta conseqüent i obvi deixar-nos acompanyar a partir d'aquest moment pels

²¹⁴ Aquí ve a tomb recordar la cita següent de l'obra *Confesiones de un hijo del siglo*, del novel·lista romàntic Alfred de Musset (París, 1810-París, 1857), ja que ens demostra que la primera època que va estar destinada a no tenir estil propi fou la del Segon Imperi. És a dir: «Para dar una idea del estado en que se encontraba mi espíritu, no puedo menos que compararlo con una de esas casas que se ven hoy en día, en las que se encuentran reunidos y confundidos muebles de cualquier época y país. Nuestro siglo no tiene estilo. No hemos sabido imprimir el sello de nuestro tiempo ni en nuestras casas, ni en nuestros jardines, ni en nada. Por la calle se ven personas con una barba estilo Enrique III, otras afeitadas, otras peinadas como los cuadros de Rafael, otras como en tiempos de Jesucristo. De forma similiar, las casas de los ricos son gabinetes de curiosidades: lo antiguo, lo gótico, el estilo Renacimiento, el Luis XIII, todo está mezclado. En fin, tenemos los estilos de todos los siglos, excepto del nuestro, algo nunca visto antes; el eclecticismo es nuestro estilo; cogemos todo lo que encontramos, ya sea por su belleza o por su comodidad, o por su antigüedad, o incluso por su fealdad; de modo que vivimos restos, como si el fin del mundo estuviera cercano» (pàgs. 126-127).

²¹⁵ Arribats en aquest punt, és bo recordar que la Fundació Mapfre va organitzar una exposició amb més de dues-centes imatges del fotògraf del 27 maig al 27 d'agost del 2011 a Madrid. Es va titular «Eugène Atget. El viejo París».

llibres següents de Benjamin, perquè són brillants estudis sobre la història social i cultural del París del segle de la uniformitat: *El París del Segundo Imperio* i el *Libro de los pasajes* (Passagen-Wek, 1927-1940). Com és sabut, el darrer va quedar inconclús per culpa de la barbàrie nazi i franquista.

Malgrat tot, en aquestes dues obres —indispensables per estudiar el context historicofilosòfic d'aquell moment— és on apareix el primer estudi que aborda una de les imatges històriques d'aquella època i estretament lligada a la vida de Baudelaire: el *flâneur*²¹⁶. És sabut que Benjamin, en aquesta figura lírica, hi buscava un heroi capaç d'enfrontar-se a la ciutat de la multitud i de l'*esplín* que van aparèixer després del parèntesi optimista il·lustrat. Tot i així, no podem oblidar la fisonomia del *dandy* perquè és antecessora de l'esmentada i tenen força punts en comú. Al seu torn, diríem que va néixer a Anglaterra l'any 1760 per mitjà de les obres *high life* de George Beau Brummel (Londres, 1778-Caen, 1840) i Jules Barbey d'Aurevilly (Saint-Sauveur-le-Vicomte, 1808-París, 1889) i, tal com el seu nom indica en anglès, va representar més aviat una «doctrina» de l'elegància i l'originalitat. És a dir, un *dandy* sempre es mostra preocupat per sorprendre estèticament (la roba, el llenguatge emprat o la manera de ser i fer) els altres i, per aquesta raó, el seu *leit motiv* és el següent: «vivir y morir frente a un espejo»²¹⁷. En altres paraules: *la vie élégante*. Fent la comparativa amb el *flâneur*, diríem que una de les seves grans diferències fou que el *dandy* va ser un intel·lectual burgès que tingué un ascens social i, en canvi, el *flâneur*, tot el contrari, tal com mostra la vida del nostre poeta.

Sigui com sigui, segons Benjamin, no hi ha dubte que la capital de l'Hexàgon europeu va crear la figura del *flâneur* durant el seu període de transformació urbanística, i aquest passejant ociós va viure tres etapes ben distintes. En un primer moment, aquest personatge va trobar sintonia en la literatura de la fisiologia, ja que durant el primer terç del segle XIX era molt popular, i és per aquest motiu que ara cal recordar el gran escriptor fisionomista, Honoré de Balzac. Va utilitzar la figura del *flâneur* per observar tots els mites de la modernitat i transformar la ciutat de París que va fotografiar Charles

²¹⁶ Com és sabut, aquesta figura, que va aparèixer a redós de la *modernité*, significa segons el *Dictionnaire de la Langue Française*: «Personne qui flâne, ou qui aime à flâner». Val a dir que prové del verb *flâner*, que vol dir: «Se promener sans hâte, au hasard, en s'abandonnant à l'impression et au spectacle du moment» (pàg. 1081).

²¹⁷ Schiffer, D. S. (2008) *Filosofía del dandismo. Una estética del alma y del cuerpo* (Kierkegaard, Wilde, Nietzsche, Baudelaire). Buenos Aires, Ediciones Nueva Visión, pàg. 157.

Marville (París, 1813-París, 1879)²¹⁸ en quelcom llegible, tal com demostren el conjunt de relats que constitueixen *La Comèdia humana*. Abans de continuar, convé precisar que Baudelaire també està inscrit en aquesta fase perquè més tard ja no va poder caminar tranquil·lament pels carrers parisencs per culpa dels deutes. Fet i fet, els dos escriptors van compondre tranquil·lament —al ritme d'una tortuga, com indica la cita que obre aquest apartat— la seva obra entre la multitud i els cafès de l'època.

Més tard, el *flâneur* es va relacionar amb la història detectivesca gràcies al conte *El hombre de la multitud* (The man of the crowds, 1840)²¹⁹, d'Edgar Allan Poe. El traspàs d'una literatura a l'altra coincideix amb l'època de la monarquia burgesa (1830-1848) i la situació següent: «Las gentes se conocían entre sí como deudores y acreedores, como vendedores y clientes, como patronos y empleados y, sobre todo, se conocían como competidores»²²⁰. En resum: la manera de ser del *flâneur* es va adaptar a les dues literatures citades amb els propòsits que el seu passeig ociós i la seva aproximació a la multitud foren legítims. Malauradament, el darrer estadi d'aquest personatge fou la seva conversió en una mercaderia. Per tant, després que l'objecte artístic per antonomàsia (la multitud) es convertís en un element compacte i homogeni, va irrompre l'*home-anunci* en una encarnació totalment degradada del *flâneur* producte de la societat de l'alt capitalisme i de la reproductivitat de la tècnica.

En qualsevol cas, i arran de l'obra de Benjamin, no hi cap dubte que Baudelaire fou la persona que va elevar el *flâneur* a una categoria social i, endemés, a un tipus d'experiència urbana i pedestre en un moment tan decadent i pobre espiritualment a causa de la fantasmagoria que va provocar l'aparició de les mercaderies —com a fetitxes— a l'espai públic. L'Exposició Universal del 1867 és punt culminant d'aquest desplegament. Per tant, com és fàcil deduir després de presentar la seva vida i obra, avui dia entenem aquesta figura com aquella persona ociosa que vagarejava pels seus carrers deixant-se endur per la *foule* i la condició d'anònim que aquesta li brindava. És a dir: aquella persona que «amaba la soledad pero la quería en la multitud»²²¹. Malgrat que personificava el temps buit de la modernitat perquè era un dels seus espectadors, no

²¹⁸ És a dir, les seves fotografies mostren la capital francesa abans de les grans obres d'Hausmann.

²¹⁹ Vegeu Poe, Edgar Allan (2004) *Todos los cuentos*. Barcelona, Galaxia Gutenberg i Círculo de Lectores.

²²⁰ Benjamin, W. (1972) *Iluminaciones II Baudelaire. Un poeta en el esplendor del capitalismo. Op. cit.*, pàg. 53.

²²¹ *Id.*, *ibid.*, pàg. 65.

podem bandejar que va representar una altra manera de viure davant de la que imposava el capitalisme. Per aquest motiu, podríem dir que fou una manera de reaccionar poèticament i literàriament contra el procés d'uniformització iniciat durant aquells anys i, també, de diferenciar-se de l'artista modern, que solament pretenia ser un intèrpret de la multitud.

Ben mirat, fem-hi ara tres afegitons relacionant el *flâneur* amb aquelles actituds més concretes de la vida moderna i metropolitana. En primer lloc, voldríem esmentar els llocs per on va transitar el *flâneur*. Lògicament, va caminar molt pels carrers i carrerons de París, però els *passages* o els *boulevards*, que exhibien les mercaderies en vitrines, es varen convertir en el seu habitatge principal²²² perquè estaven molt més transitats i podia gaudir de l'experiència de l'anonimat. Després, cal recordar que aquest personatge entenia la ciutat com un espai que podia ser llegit, traduït o interpretat atès que la vida diària —expressada tal com era— va passar a ser la principal font d'inspiració. Tot plegat ens remet a una idea que apareix a *El pintor de la vida moderna: l'art mnemònic*, que configura un dels aspectes estètics més importants de l'autor de *Les flors del mal*. El descriu com aquell procés creador en què un observador acapara totes les imatges per després invocar-les des de la memòria transformant-les en una realitat més general. Per aquesta raó, rodar sense rumb fix és fonamental, ja que és l'única manera de «hacer botánica en el asfalto»²²³ i descobrir tresors mundans (la *cette beauté*). Altrament, també convé destacar que el *flâneur* vivia sensorialment la ciutat, és l'observador d'allò insòlit i absurd. Era una experiència dels sentits i, per descomptat, de la mirada, que sempre és molt útil per extreure un detall significatiu de la massa uniforme (llegir en els rostres la professió, l'origen i el caràcter). Tanmateix, la seva mirada era al·legòrica, com ho demostra en els seus poemes, en què fusiona constantment el passat amb el present. Heus ací, doncs, que l'activitat del *flâneur* o la dialèctica del vagareig és romandre atent a totes les coses menudes que troba en el camí per descriure-les posteriorment.

²²² *Id.*, *ibid.*, pàg. 51.

²²³ *Id.*, *ibid.*, pàgs. 50-51.

5.6- FRIEDRICH NIETZSCHE (1844-1900): el caminant que vol arribar a ser allò que és

Ocuparse del pensamiento de Nietzsche exige, a diferencia de lo que ocurre con la mayoría de los grandes filósofos, que uno tome a la vez contacto con la realidad de su vida.

[Jaspers, 1936: 20]²²⁴

Breu biografia

D'acord amb la tesi de Karl Jaspers (Oldenburg, 1883-Basilea, 1969), convé especificar que en aquesta ocasió la vida de Friedrich Wilhelm Nietzsche ha estat dividida en dues parts: anys de formació i camaraderia (1844-1879), i del període errant i solitari al col·lapse mental (1879-1900). Ara bé, malgrat les seves rellevants diferències, cal deixar ben clar que, per a aquest pensador, transitar sempre va esdevenir una activitat primordial i necessària, tal com podrem veure tot seguit. És ben possible que aquesta inèrcia cap als passeigs matinals i vespertins fos la responsable que els seus amics, companys i família arribessin a considerar-lo un gran caminador²²⁵. I, també potser per això, el mateix autor també digué aquestes paraules tan suggeridores: «No escric únicament amb la mà: el peu vol estar sempre amb l'escriptor»²²⁶.

Anys de formació i camaraderia (1844-1879)

Veiem, doncs, que aquest filòleg de formació clàssica va néixer el 15 d'octubre de 1844²²⁷ a Röcken, petit poble de la Saxònia prussiana. El seu pare —Karl Ludwig Nietzsche (1813-1849)— fou professor de teologia i pastor protestant. Després del naixement de la seva única germana, Elisabeth (1846), la família Nietzsche es va

²²⁴ Jaspers, K. *Einführung in das Verständnis seines Philosophierens*; citat en el llibre Colomer, E. (1990) *El pensamiento alemán de Kant a Heidegger. El postidealismo*. Barcelona, Editorial Herder, pàg. 227.

²²⁵ Diem això perquè Carl Janz recull una frase de Louis Kelterborn que diu això: «fue siempre un gran andarín, y el ejercicio corporal constante y animoso, llevado a cabo a ritmo regular, siempre pareció irle muy bien» (Janz, 1978a: 276).

²²⁶ Nietzsche, F. (1984) *La Gaia ciència*. Barcelona, Editorial Laia, pàg. 64.

²²⁷ Casualment, aquell dia era l'aniversari del rei de Prússia, Friedrich Wilhelm IV (Berlín, 1795-Potsdam, 1861), i, per aquest motiu, el seu pare també li va posar aquest nom.

traslladar a Naumburg²²⁸ per decisió de la mare, Franziska Oehler (1826-1897), perquè va voler compartir la criança dels seus dos fills amb l'àvia, Erdmutha Krause, i les tietes paternes, Riecken i Lina, ja que el pare de les criatures va morir de manera prematura. Per tant, en aquesta ciutat, el nostre autor hi va realitzar els estudis primaris i secundaris (escola elemental i institut privat del *candidat* Weber, respectivament) i, així mateix, va conèixer dos grans amics (Gustav Krug i Wilhelm Pinder). Tots tres van fer moltes excursions plegats (Wethau, Schönburg, Gosek o Rudelsburg)²²⁹. En aquella època també fou quan va començar a ser un lector insaciable de versicles i poemes religiosos i, endemés, un vertader apassionat per la música. Així, doncs, sembla que no hi ha cap dubte que des de ben petit fou una persona intel·lectualment molt sensible²³⁰.

Més tard, va ingressar a la Schulpforta²³¹ (1859-1864) gràcies a una beca de la ciutat de Naumburg. Com és sabut, fou un dels estudiants més brillants de la seva promoció en les classes de llengües clàssiques (llatí i grec), religió i literatura alemanya²³². No en va, d'aquests anys d'escolarització, a més de l'excel·lent formació clàssica que va comportar que comencés a estimar l'antiguitat, pensem que també n'hem de destacar una experiència que va sorgir en una de les excursions que Pindrer i Nietzsche van fer a Schönburg aprofitant les vacances escolars (1860)²³³. Més endavant, també s'hi van unir Krug o Paul Deussen (Oberdreis, 1845-Kiel, 1919). El cas és que van fundar una societat literària i musical anomenada Germania que tenia el propòsit d'intercanviar els

²²⁸ Sens dubte, aquesta mudança no va ser gaire ben rebuda per Nietzsche en un primer moment, tal com va deixar escrit a: Nietzsche, F. (1997) *De mi vida. Escritos autobiogràfics de juventud (1856-1869)*. Madrid, Valdemar, pàgs. 45-46.

²²⁹ Vegeu Nietzsche, F. (1997) *De mi vida. Escritos autobiogràfics de juventud (1856-1869)*. Op. Cit., pàgs. 33-34 i 49.

²³⁰ Janz, C. P. (1978a) *Friedrich Nietzsche. Infancia y juventud*. Madrid, Alianza Editorial, pàgs. 33-59.

²³¹ Val a dir que en aquella època era una de les escoles superiors més importants, ja que el seu gran objectiu era formar oficials per a la direcció espiritual de Prússia. Fou fundada l'any 1543 a partir d'una abadia cistercenca i, a grans trets, podem dir que era un establiment educatiu de règim d'internat que donava la mateixa importància tant a l'aprenentatge científic (matemàtiques) i humanista (llatí, grec o alemany) com a la formació moral i de caràcter. Per acabar, convé afegir que en aquesta institució educativa també hi van estudiar Johann G. Fichte (Rammenau, 1762-Berlín, 1814), Friedrich Schlegel (Hannover, 1772-Dresde, 1829) o Novalis (Oberwiederstedt, 1772-Weißenfels, 1801).

²³² Pel que fa a aquesta disciplina, cal recordar una anècdota ben suggeridora. En el seu darrer curs, va fer una redacció en què recomanava el seu escriptor preferit (Hölderlin) a un amic seu imaginari.

²³³ Nietzsche, F. (2000) *Sobre el porvenir de nuestras escuelas*. Barcelona, Tusquets Editores SA, pàg. 34. Cal afegir que aquestes cinc conferències (*Über die Zukunft unserer Bildungsanstalten*, 1872) van utilitzar aquest moment autobiogràfic com a recurs literari per reflexionar sobre la situació de l'educació i la cultura alemanyes durant el segle XIX. És a dir: són dos estudiants excursionistes que es troben —a mig camí— un vell filòsof acompanyat del seu deixeble. I, a partir d'aquesta situació, el filòsof fa tota una sèrie de discursos mentre passen en què defensa que tot esforç formatiu ha d'estar supeditat a la direcció d'un geni. Per tant, podem concloure que estem davant d'una manera de fer camí força iniciàtic, en què la relació mestre-deixeble és molt present.

treballs (poesia, dissertació o partitura de música) de cadascun per tal d'establir un diàleg i jutjar-lo amb la màxima sinceritat i fermesa²³⁴. Així, doncs, sembla indiscutible que aquesta vivència de camaraderia —amistat entesa com a filia— va despertar en el nostre autor l'interès per les petites comunitats d'intel·lectuals. Sostenia que aquesta aliança autònoma donava la possibilitat d'atrevir-se a pensar junts i a elaborar idees imprevisibles i transformadores i, per descomptat, gaudir de passeigs diaris de quatre o cinc hores per tal de recitar versos o parlar sobre música, tal com podrem veure més endavant.

Dit això, Nietzsche, després de sis anys de severa disciplina a *Domgymnasium*, va finalitzar amb èxit el seu batxillerat i es va matricular a la Facultat de Teologia de la Universitat de Bonn, seguint la tradició familiar. Però, com és sabut, al cap d'un any va abandonar aquesta ciutat alemanya i els estudis. Acabava de prendre una decisió ben important: la filologia havia de ser la seva professió i, en cap cas, la feina de pastor, tal com havia desitjat la seva mare des d'un principi. Així, doncs, mercès al suggeriment del seu amic Carl von Gersdorff (1844-1904), el prestigiós professor de filologia clàssica Friedrich Ritschl (Großvargula, 1806-Leipzig, 1876) va acollir-lo a la seva càtedra de la Universitat de Leipzig²³⁵ i va poder viure els seus anys més decisius com a estudiant universitari (1865-69) pels motius que a continuació explicarem.

Per una banda, destaquem el fet que Nietzsche va dedicar-se amb cos i ànima a l'estudi de la filologia i de l'antiguitat clàssica, tal com demostren aquestes dues dissertacions tan brillants: estudi sobre Teognis, que apareix al *Rheinisches Museum für Philologie*, i treball sobre les fonts de Diògenes Laerci, que va guanyar el premi de la seva universitat. Com és sabut, li va ser atorgat el grau de doctor sense examen per la Facultat de Filosofia de Leipzig (1868) i el de catedràtic extraordinari de filologia per la

²³⁴ En fi: «una pequeña asociación de pocos camaradas con la intención de encontrar una organización firme y vinculante para nuestras inclinaciones creadoras en materia de arte y literatura. Expresando la cosa de un modo sencillo: cada uno de nosotros se obligaba a enviar cada mes un producto propio, fuera una composición literaria o un ensayo o un esbozo arquitectónico o una pieza musical. Todos los demás quedaban invitados a manifestarse sobre dicho producto con la sinceridad ilimitada de la crítica amistosa. Supervisándonos así entre nosotros creíamos poder incitar y dominar mejor nuestros impulsos culturales» (Janz, 1978a: 77-78).

²³⁵ No és inoportú recordar que la seva inscripció universitària va coincidir amb un acte de la universitat que commemorava que es complien cent anys de la inscripció de Goethe al registre universitari. Vegeu Nietzsche, F. (1997) *De mi vida. Escritos autobiográficos de juventud (1856-1869)*. Op. Cit., pàg. 267.

Universitat de Basilea (1869)²³⁶ gràcies a les obres esmentades anteriorment. En un altre ordre de coses, també recordem que durant aquella època va fundar l'Associació Filològica, que era una plataforma estudiantil de diàleg i treball científic que anava més enllà de la lògica de classes i seminaris. Val a dir que, fruit d'aquesta experiència, va conèixer una persona molt important per a la seva vida, Erwin Rhode (Hamburg, 1845-Heidelberg, 1898). Nietzsche va compartir amb ell molts moments de la seva vida i, endemés, va fer grans viatges pedestres, com el dels boscos de la Bohèmia (1867).

Per altra banda, subratllem la irrupció de dos mestres fonamentals per a la seva formació intel·lectual, ja que van possibilitar-li cercar la seva tasca existencial i reprendre l'esperança de poder restaurar la vida espiritual d'Alemanya. Ens estem referint a Arthur Schopenhauer (Danzig, 1788-Frankfurt, 1860) i a Richard Wagner (Leipzig, 1813-Venècia, 1883). Abans, però, cal especificar que els encontres que va mantenir amb cada un d'ells van ser ben diferents, atès que un d'ells va ser contemporani de Nietzsche, però l'altre, com és sabut, no.

Pel que fa al primer, direm que el va conèixer gràcies al fet que va ensopegar —per casualitat— amb el llibre *El món com a voluntat i representació* (Die Welt als Wille und Vorstellung, 1819) en una botiga d'antiguitats l'any 1865²³⁷. L'impacte va ser majúscul si tenim en compte que li dedica una de les seves polèmiques *Extemporànies*²³⁸ i, per descomptat, aquestes paraules tan conegudes: «Pertenezco a los lectores de Schopenhauer que desde que han leído la primera de sus páginas saben con seguridad que leerán todas las páginas y atenderán a todas las palabras que hayan podido emanar de él. Mi confianza en él fue inmediata y sigue siendo hoy la misma que hace nueve años. Le comprendí como si hubiera escrito para mí: por decirlo de una manera inteligible aunque inmodesta y necia»²³⁹. De totes maneres, el pas del temps va

²³⁶ Va inaugurar aquell curs amb una lliçó que portava per títol «Homer i la filologia clàssica» (Homer und die klassische Philologie). Aborda el problema de la personalitat d'aquest autor grec.

²³⁷ *Id.*, *ibid.*, pàgs. 272-274.

²³⁸ Tot i que no pretenem endinsar-nos en aquests textos, val a dir que és una obra molt crítica amb la cultura europea contemporània i està formada per quatre obres. És a dir: *David Strauss, el confessor i l'escriptor* (David Strauss, der Bekenner und der Schriftsteller, 1873), *Sobre la utilitat i els inconvenients de la Història per a la vida* (Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben, 1874), *Schopenhauer com a educador* (Schopenhauer als Erzieher, 1874) i *Richard Wagner a Bayreuth* (Richard Wagner in Bayreuth, 1876).

²³⁹ Nietzsche, F. (2009b) *Schopenhauer como educador*. Madrid, Biblioteca Nueva SL, pàg. 35.

anar distanciant-lo a poc a poc fins que el seu convençut vitalisme va fer-li renunciar a una de les tesis principals de Schopenhauer com és l'*esperit de la renúncia*.

Quant al músic alemany, ressaltem que Nietzsche va conèixer Wagner gràcies a unes partitures que li havia deixat Krug en el marc de la *Germania*; però no va ser fins l'any 1868 que es van conèixer a casa de l'orientalista Hermann Brockhaus (Amsterdam, 1806-Leipzig, 1877). Un any més tard, va visitar-lo per primer cop a la seva casa de Tribtschen (llac de Lucerna). A partir de llavors, les seves relacions cada cop van ser més estretes, ja que per a Nietzsche, Wagner representava tot allò que desitjava: un artista creador de gran estil amb el gran objectiu espiritual de renovar la cultura alemanya. Una bona prova d'això és que Nietzsche va anar disset vegades en tres anys a casa del matrimoni de Wagner i Cosima von Bülow (Bellagio, 1837-Bayreuth, 1930)²⁴⁰ i hi tenia una habitació solament per a ell, que van anomenar «la de pensar». Doncs bé, durant aquell temps, Nietzsche va viure entre la vida docta de Basilea i la que succeïa a l'*Illa dels benaventurats* (Insel der Seligen), que més aviat semblava un somni, tal com recullen aquestes paraules del mateix autor: «Todo lo que allí aprendo y veo, oigo y comprendo, es indescriptible. Créeme, Schopenhauer y Goethe, Esquilo y Píndaro, viven todavía»²⁴¹.

Heus ací, doncs, quan es va traslladar a Basilea per iniciar la seva etapa més sedentària: durant deu anys solament va canviar un cop de domicili (Spalenthorweg 2 i Schützengraben 45) i sempre treballà com a professor de llengua i literatura grega a la Universitat de Basilea, i al curs superior del *Pädagogium* durant sis hores setmanals (1869-1879). Llegint l'obra de Werner Ross, podem saber que va ser un professor que tenia l'objectiu de demostrar la validesa de l'antiguitat per mitjà dels seus textos²⁴². També fou quan va dictar conferències i lliçons sobre filòsofs preplatònics i, a més, va conèixer l'escriptora Malwida von Meysenburg (Kasel, 1816-Roma, 1903), l'historiador Jakob Burckhardt (Basilea, 1818-Basilea, 1897), el teòleg Franz Overbeck (Sant Petersburg, 1837-Basilea, 1905) i el músic Heinrich Köselitz o Peter Gast (Annaberg-Buchholz, 1854-Annaberg-Buchholz, 1918), que van esdevenir allò que ell va anomenar

²⁴⁰ Vegeu Llinares, J. B (2003) «Crónica de las relaciones de Nietzsche con Wagner», a Nietzsche, F. *Escritos sobre Wagner*. Madrid, Editorial Biblioteca Nueva SL, pàgs. 57-77.

²⁴¹ Janz, C. P. (1978b) *Friedrich Nietzsche. Los diez años de Basilea*. Madrid, Alianza Editorial, pàgs. 31.

²⁴² Ross, W. (1994) *Friedrich Nietzsche. El águila angustiada. Una biografía*. Barcelona, Ediciones Paidós, pàg. 229.

les seves amistats filosòfiques (*philosophischen freuden*). Un exemple: les acalorades discussions sobre música de camí cap a casa un cop acabades les classes que feia amb Peter Gast²⁴³.

Poc després, va publicar la seva primera obra: *El naixement de la tragèdia* (Die Geburt der Tragödie, 1972). Aquest estudi sobre l'estètica de la Grècia clàssica, que parteix de dues figures antitètiques com són Apol·lo (capacitat formalitzadora) i Dionís (la vida en la seva intensitat i plenitud), va tenir molt bona rebuda per part dels seus amics (entre ells, Wagner), però tot el contrari pel que fa als acadèmics alemanys de la disciplina esmentada (Ulrich von Wilamowitz-Möllendorf). D'aquí que el seu distanciament amb el mestre Ritschl cada cop va ser més gran a favor d'una incipient vocació per la filosofia i l'art ja que, per a Nietzsche, són les autèntiques mestres de la humanitat. Una bona prova el que hem esmentat darrerament foren els dos intents fracassats que va fer per canviar la seva càtedra de filologia per la de filosofia, aprofitant la baixa de Gustav Teichmüller (Braunschweig, 1832-Dorpat, 1888). Fos com fos, no es pot oblidar que Nietzsche va ser professionalment fidel a la filologia fins a l'any de la seva ruptura (1879), malgrat que va ser desqualificat com a filòleg i, consegüentment, els seus alumnes van deixar d'anar a les seves classes.

Això establert, no és debades recordar una altra experiència de companyonia. Ens estem referint a la Comunitat d'Esperits Lliures que va fundar, juntament amb el psicòleg Paul Rée (Bartelshagen, 1849-Celerina, 1901), Malwida von Meysenbergr i un jove alumne que es deia Albert Brenner, a la Villa Rubinacci (Sorrento) durant un curs acadèmic, ja que la Universitat va atorgar-los un permís especial per curar-se de les seves respectives malalties (1876-1877). Segons Werner Ross, van ser dies de descans i passeigs propis d'una rutina monàstica (Klösterplan), que van tornar a despertar-li el somni de fundar una escola d'educadors o una *université libre*, com ja havia succeït anteriorment. Atès que és el resultat dels itineraris i lectures realitzades (Voltaire, Diderot, Michelet, Ranke...) durant aquells dies, el llibre *Humà, massa humà* (Menschliches, Allzumenschliches; 1878) i la seva segona part (*Opinions y sentències*, 1879) són molts bons exemples del que acabem de comentar. Així, doncs, Nietzsche acabà aquesta primera etapa de la seva vida preocupat per «problemes generals» de caire cultural i

²⁴³ *Id., ibid.*, pàg. 341.

filosòfic i amb el desig de posseir allò que és necessari per a qualsevol persona segons el seu parer: ser un *esperit lleuger*²⁴⁴. La figura del *Freigest* va esdevenir una obsessió.

Del període errant i solitari al col·lapse mental (1879-1900)

Doncs bé, no hi ha dubte que l'any 1879 representa la fi d'una etapa i l'inici d'una altra de ben diferent que, com és sabut, va acabar amb el final de la seva vida lúcida a la ciutat de Torí (9 de gener 1889). És oportú recordar que Nietzsche va comparar aquest fet amb la mort del seu pare, atès que en les dues ocasions va succeir quan ambdós tenien la mateixa edat, 36 anys²⁴⁵. Dit això, començarem recordant els dos fets que han estat considerats cabdals perquè Nietzsche iniciés aquest procés que el va portar a conèixer una vida completament errant i solitària però, al mateix moment, autosuficient i independent de tot dogmatisme apriorístic i de tota fe amb els ulls tancats.

Per un costat, trobem la ruptura definitiva amb Richard Wagner, que es va produir just en el moment en què s'inaugurava el Bayreuther Festspiele (1876) amb la peça *L'anell del nibelung* (*Der Ring des Nibelungen*). Nietzsche no va poder acceptar que el seu gran benefactor i amic compongués òperes profundament cristianes (*Parsifal*) i, al mateix moment, es deixés acompanyar per les celebritats i l'alta societat prussiana que, segons el seu punt de vista, reclamaven Wagner com un opiàc per oblidar-se de si mateixos durant cinc o sis hores²⁴⁶. És prou eloqüent que Nietzsche sempre es va sentir molt més còmode quan el músic alemany va viure a Tribschen, en un ambient ben allunyat de la cultura de l'espectacle. Per un altre, destaquem la seva voluntària dimissió com a professor de la Universitat de Basilea (1879), la qual va ser un desenllaç natural després de molts mesos d'esgotament i diverses malalties que el van deixar sense poder trepitjar l'Acadèmia en moltes ocasions. L'assumpte va quedar resolt amb una humil pensió vitalícia de 3.000 francs anuals i l'inici d'una nova existència. En definitiva: Nietzsche fou un personatge incapaç de suportar els convencionalismes rígids.

Per tant, queda palès que, just aquell any, el pensador alemany va haver de comprendre que el seu desig de fugir aniria acompanyat d'una existència absolutament solitària, ja

²⁴⁴ Nietzsche, F. (1995b) *Humano, demasiado humano*. Madrid, EDAF, pàg. 307.

²⁴⁵ Vegeu Nietzsche, F. (2007b) *Ecce homo*. Girona, Accent Editorial, pàg. 42.

²⁴⁶ Nietzsche, F. (2007b) *Ecce homo*. *Op. cit.*, pàg. 99.

que va canviar el caliu dels seus habitatges de Basilea per modestes habitacions²⁴⁷. Malgrat tot, ben aviat va trobar la seva forma de comunicar-se, tal com mostra en les obres *Humà, massa humà* i *El viatger i la seva ombra* (*Der Wanderer und sein Schatten*, 1880). És a dir: Nietzsche, impossibilitat pel treball sistemàtic a causa de les seves malalties, va encetar un nou *modus operandi* que consistia a caminar, pensar, prendre notes i desenvolupar els temes a casa. Fou d'aquesta manera que va aparèixer el seu estil literari més genuí que, com és sabut, és el dels aforismes o del pensament breu, des del qual va evocar enginyosament i intempestivament els seus pensaments. Dit això, escoltem atentament aquest filòsof de la sospita que va expressar molt més tard en relació amb aquesta proposició de coneixement concisa que funcionen sense context: «El aforismo, la sentencia con respecto a los cuales soy el primer los maestros alemanes, son las formas de la “eternidad”; mi propósito es decir en 10 frases lo que otro dice en un libro, lo que cualquier otro no llega a decir a decir en ningún libro...»²⁴⁸.

Amb aquestes premisses, el filòsof intempestiu va fugir de la solemnitat acadèmica i de l'ostentació erudita amb el propòsit de conèixer llocs que, tant pel clima com pel paisatge, actuessin com a tranquil·litzadors. És l'època en què se'l coneix com un *fugitivus errans*, atès que va realitzar una travessia de deu anys de múltiples viatges i d'allotjaments diversos²⁴⁹. Ara bé, convé precisar les dues principals característiques de la seva forma d'estar en moviment: solitària i malaltissa.

Pel que fa al primer distintiu, diríem que, a diferència de l'experiència a la Vila Rubinacci que hem explicat anteriorment, foren ben poques tant les persones que s'uniren al seu pelegrinatge cap al sud d'Europa com les ocasions en què Nietzsche va anar a la recerca de companys de viatge. D'aquesta època, tan sols en podríem destacar els noms de Peter Gast o Franz Overbeeck i, com és conegut, els de Paul Rée i Lou

²⁴⁷ Ross, W. (1994) *Friedrich Nietzsche. El àguila angustiada. Una biografia. Op. cit.*, pàgs. 551-552.

²⁴⁸ Nietzsche, F. (2009a) *El ocaso de los ídolos*. Barcelona, Tusquets editores SA, pàg. 154.

²⁴⁹ Amb l'objectiu que el seu recorregut sigui més planer i llegidor, mostrem totes les ciutats transitades durant aquella època. En definitiva: Wiesen, St. Moritz, Chur i Naumburg (1879); Bozen, Basilea, Riva, Venècia, Coríntia, Tirol, Marienbad i Naumburg (1880); Frankfurt, Heidelberg, Locarno, Stressa, Gènova, Venècia, Recoaro, Sils-Maria, Gènova, Breve i Montecarlo (1881); Gènova, Messina, Gènova, Roma, Ilac d'Orta, Monte Sacro, Locarno, Lucerna, Tribschen, Basilea, Naumburg, Tautenburg, Naumburg, Leipzig, Basilea, Gènova, Santa Margherita i Rapallo (1882); Gènova, Roma, L'Àquila degli Abruzzi, Sils-Maria, Naumburg, Basilea, La Spezia, Gènova i Niça (1883); Venècia, Basilea, Sils-Maria, Zürich, Menton i Niça (1884); Venècia, Sils-Maria, Naumburg, Munic, Leipzig i Niça (1885); Venècia, Munic, Leipzig, Sils-Maria, Gènova, Roca Ligure i Niça (1886); Cannobio, Brestenberg Castle, Zürich, Chur, Sils-Maria, Venècia i Niça (1887); Gènova, Torí i Sils-Maria (1888) i, per acabar, Torí (21 de setembre-9 de gener 1889).

Andreas-Salomé (Sant Petesburg, 1861-Göttingen, 1937), que han estat motiu de tanta literatura atès el cercle amorós que van formar (1882-1883). No obstant això, l'autor d'*Així parlà Zarathustra* (Also sprach Zarathustra, 1883-1885) mai va fer apologia de la soledat com va fer, per exemple, Jean-Jacques Rousseau. Al seu parer, la soledat, que sens dubte va ser el resultat inevitable de la seva manera de viure i pensar, volia dir guarició, retorn a si mateix, respirar un aire lliure, lleuger, juganer...²⁵⁰

Quant a les malalties (mals de cap, deteriorament de la visió, hipersensibilitat vers els canvis climàtics), podem destacar que van condicionar-ne la forma de transitar i, de la mateixa manera, les activitats més agradables i irrenunciables per a ell: llegir, pensar i escriure. Pel bé de la seva salut, molts doctors li van aconsellar descans i repòs, però, tal com demostra la seva monumental obra, Nietzsche no va fer-los cas i en moltes ocasions es va veure obligat a fabricar els seus propis remeis, de manera que esdevenia el seu propi metge. Cal destacar que el seu pensament sempre va estar sotmès a la pressió d'aquestes malalties esmentades anteriorment, però, fins i tot així, el seu valor més important va consistir a sobreposar-se als efectes d'aquestes i rebutjar l'actitud d'aquell que exposa els seus dolors per suscitar compassió. Nietzsche no va vèncer el dolor per un artifici o per una negació, sinó pel descobriment del valor de la malaltia i el d'una altra salut més en consonància amb el seu punt de vista. És a dir:

«—Nosotros, los nuevos, innominados, difíciles de entender, nacidos prematuramente, de un porvenir aún no demostrado— necesitamos para un fin nuevo también un medio nuevo, es decir, una salud nueva, más robusta, avezada, tenaz, temeraria y alegre que toda la salud que ha habido hasta ahora. Requiere para tal fin, antes que nada, la gran salud —¡una que no sólo se tiene, sino también se adquiere, que hay que adquirir continuamente porque se la sacrifica y se la tiene que sacrificar siempre de nuevo!».

[Nietzsche, 2009: 311-312]

Per tant, no hi ha dubte que la malaltia, des de la perspectiva que ens ofereix la Gran Salut, va esdevenir una seriosa possibilitat d'autoconeixement, i la vida, per tant, una invitació per aprofitar l'ara i aquí sense fer gaire plans de futur.

²⁵⁰ Nietzsche, F. (2007) *Ecce homo. Op. cit.*, pàg. 47.

Malgrat tot això, no s'ha de perdre de vista que en aquesta recerca insaciable del sol va trobar tres indrets (la costa genovesa, Sils-Maria i Torí) que li brindaren l'oportunitat de desenvolupar la seva obra i convertir la seva existència en una experiència suportable²⁵¹. Fos com fos, van ser un anys d'una enorme producció intel·lectual (saviesa en plenitud)²⁵² en què, al contrari del que sol passar, el pas del temps li va comportar una important radicalització de les idees. D'aquesta manera, es va arribar el moment en què Nietzsche va enfollir²⁵³ i, uns anys més tard, va morir a Weimar deixant sense enllestir l'*Ecce Homo*, *El crepuscle dels ídols* (*Die Götzen Dämmerung*) i l'*Anticrist* (*Der Antichrist*).

Acabem aquest estudi amb la cita següent de Stefan Zweig, que relata extraordinàriament els quasi darrers vint anys d'aquest etern deambulador: «Nunca un espíritu estuvo más lúcido, nunca sus palabras fueron más musicales y alegres que cuando, con plena conciencia, con plena voluntad, se arroja desde las alturas de su vida a las profundidades de la nada»²⁵⁴.

²⁵¹ Com és ben lògic, aquesta descoberta ens trasllada a la qüestió del *topós* per la filosofia elaborada per un filòsof. Recentment, la professora Anna Pagés ha abordat aquest tema tot recordant els llocs que van buscar Heidegger, Goethe o Wittgenstein per poder pensar al costat de la naturalesa. Així, doncs, podem dir, seguint les paraules de la professora esmentada, que Sils-Maria fou «un espacio para la quietud en el pensar, un espacio adecuado para hacer existir la filosofía no como una sistemática sino como una particularidad del estar ahí» [Pagés, 2012: 53].

²⁵² Durant la seva etapa errant, va publicar un total de deu llibres: *El viajero y su sombra* (1880), *Aurora* (*Morgenröthe*, 1880), *La Gaia ciència* (*Die fröhliche Wissenschaft*, 1882), *Així parlà, Més enllà del bé i del mal* (*Jenseits von Gut und Böse*, 1886), *La Genealogia de la moral* (*Zur Genealogie der Moral*, 1887); i, escrits durant l'any 1888: *El caso Wagner* (*Der Fall Wagner*), *El crepuscle dels ídols*, *L'Anticrist* i *Ecce Homo*.

²⁵³ És ben conegut que el seu últim moment de lucidesa, en què Nietzsche —després de veure que estan castigant un cavall a la Piazza Carlo Alberto de Torí— s'abraça al coll de l'animal i es desploma plorant, apareix en l'episodi número 5 de l'obra *Crim i càstig* (*Преступление и наказание*, 1866) de Fiódor Dostoievski.

²⁵⁴ Zweig, S. (1999) *La lucha contra el demonio (Hölderlin-Kleist-Nietzsche)*. Barcelona, El Acantilado, pàg. 283.

Caminades i inspiracions a bon ritme: les vivències intel·lectuals de Chasté i de la roca de Surlei

La marche ici n'est pas, comme chez Kant, ce qui distrait du travail, cette hygiène minimale permettant au corps de se remettre d'être resté assis, courbé, cassé en deux. Pour Nietzsche, elle est la condition de l'œuvre. Plus que sa détente, ou même son accompagnement, la marche est proprement son *élément*.

[Gros, 2009: 30]

Seure com menys millor, no creure's cap pensament que no hagi nascut a l'aire lliure i en què no hi hagi hagut moviment lliure —en el qual els músculs no celebren també una festa.

[Nietzsche, 2007b: 55]

Abans de tot, convé insistir que, a partir d'ara, només farem esment de la forma de caminar que Nietzsche va dur a terme durant els anys d'errància i solitud quasi completa. Aquesta decisió rau en el fet que durant aquella etapa va ser quan aquest filòsof alemany va trobar les seves idees més cabdals mentre feia un pas darrere de l'altre. Ens estem referint a la doctrina de l'etern retorn i a la imatge de la figura de Zaratustra²⁵⁵. Tanmateix i, tal com hem esbossat anteriorment, val a dir que aquest *nomadisme intel·lectual*²⁵⁶ sempre va ser present al llarg de la seva trajectòria vital perquè els seus interessos eren d'una diversitat gairebé infinita. En aquest sentit, no podem bandejar l'exemple d'aquestes dues revelacions, atès que ens brinda una oportunitat excel·lent per tractar dues coses ben importants en la vida d'aquest esperit creador: d'una banda, la seva forma de transitar, que va esdevenir molts més lleugera després de deixar anar totalment les amarres i, d'una altra, el tema de la inspiració, que consegüentment ens portarà a parlar del seu procés creatiu.

Vet aquí els passeigs de Nietzsche, que sempre es van dur a terme en moments molt concrets del dia i, així mateix, formaven part d'una triple elecció que era pròpia d'un

²⁵⁵ Fixem-nos un instant en l'explicació que va fer quan va visitar-lo aquesta inspiració: «Als matins, en direcció sud per l'esplèndida carretera cap a Zoagli, pujava a dalt de tot, deixant de banda els pins i contemplant la mar immensa; a les tardes, sempre que la salut ho permetia, donava la volta a tota la badia de Santa Margarida fins al darrere de Portofino. (...) En aquests dos camins va saltar la idea de tot el primer Zaratustra, sobretot el mateix Zaratustra, com a tipus: millor dit, ell em va assaltar a mi» (Nietzsche, 2007b: 109 i 110).

²⁵⁶ Expressió manllevada de l'aforisme 211 de l'obra *A los espíritus libres* (pàg. 84).

tipus d'home que ell considerava de bona constitució²⁵⁷. És a dir: el tipus d'alimentació (vegetarianisme), el clima i lloc de residència (llocs sense el bullici humà i amb molta presència del sol i aire sec) i, per acabar, la recreació, que no era res més que l'acte de caminar i la lectura insaciable d'obres ben diverses. En qualsevol cas, podem destacar que aquestes dues darreres ocupacions foren incompatibles, ja que durant els seus passeigs reveladors per Sils-Maria o la costa genovesa mai anava acompanyat per un llibre.

Veiem, doncs, que l'acte de caminar, segons aquest pensador alemany, era un moment òptim per pensar per un mateix i no a partir d'un altre, com passa quan s'està llegint una obra. Nietzsche ho va expressar amb aquestes paraules tan brillants: «No pertanyem a la classe d'aquells qui només poden pensar entre llibres, sota l'impuls de llibres —el nostre costum és pensar a l'aire lliure, tot caminant, tot saltant, tot pujant, tot dansant, sobretot en una muntanya solitària o ben a la vora del mar, allí on fins i tot els camins esdevenen pensarosos»²⁵⁸.

En un altre ordre de coses, convé destacar-ne el procés creatiu, perquè els seus passeigs sovint els feia per obtenir una dosi d'inspiració del camp. Tal com hem fet a l'inici d'aquest capítol, tornem al diccionari amb la intenció de descobrir-ne la definició: «Fer néixer en l'ànim, infondre-hi com per una influència sobrenatural (idees, afectes, resolucions, etc.)»²⁵⁹. Ara bé, es sabut que la inspiració li va arribar caminant, com ha succeït en altres autors (Erik Satie), però, això establert, sembla oportú recordar els llocs en què va visitar-li la inspiració. Parlant de manera específica, direm que la figura de Zaratustra va irrompre entre Rapallo²⁶⁰ i una petita península que es troba al llac de Sils, anomenada Chasté, que agradava molt a Nietzsche. Actualment es pot trobar una placa commemorativa en una de les roques de Chasté amb la inscripció del «cant del somnàmbul»²⁶¹. Quant a la doctrina de l'etern retorn, tot plegat va passar en una de les roques que hi ha a Surlei (1881), tal com mostra la cita que obre aquest epígraf.

²⁵⁷ Nietzsche, F. (2007b) *Ecce homo*. *Op. cit.*, pàgs. 35-37.

²⁵⁸ Nietzsche, F. (1984) *La Gaia ciència*. Barcelona, Editorial Laia, pàg. 348.

²⁵⁹ *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona, 2007, Edicions 62 i Enciclopèdia Catalana, p. 965.

²⁶⁰ Per aquesta raó, avui dia es diu Haus Nietzsche i és la seu d'un museu, una biblioteca i una pensió que allotja persones interessades en la vida i obra d'aquest filòsof alemany. Té una placa a la porta principal amb la inscripció següent: «In diesem Hause wohnte Friedrich Nietzsche während schaffensreicher Sommermonate 1881-1888». Vegeu: <<http://www.nietzschehaus.ch/>> [consulta: 21/03/2013].

²⁶¹ Nietzsche, F. (2007) *Així parlà Zaratustra*. Barcelona, Quaderns Crema, pàgs. 425-435.

Així, per tant, no hi ha dubte que la idea és ben clara i senzilla: la inspiració nietzscheana, que va relatar com una experiència similar a un èxtasi o una tempesta de sensació de llibertat, fou pedestre i formava part d'una manera de treballar que consistia a caminar, pensar, anotar i desenvolupar els temes a casa, però sense buscar les idees perquè aquestes han d'aparèixer, han d'irrompre. Dit d'una altra manera: els passeigs nietzscheans són una mena d'estats fisiològics estètics perquè són d'una extrema agudesia i vivacitat de tots els sentits.

Arribats en aquest punt, considerem que és el moment oportú per fer un petit comentari sobre la seva manera de filosofar o sobre la manera en què topava amb els seus conceptes clau. Segons el nostre punt de vista, hi ha dos punts fonamentals en aquesta manera de ser que podríem definir amb l'epígraf de vivència intel·lectual²⁶². Per un costat, sostenim que és ben evident que Nietzsche sempre es va deixar despentinat pel vent de Suïssa o de la costa mediterrània mentre filosofava i, per la qual cosa, el seu pensament sempre va ser viscut com un sentiment i sense distància entre allò dit i allò viscut. Altrament, no ha d'estranyar si afirmem que la vida va esdevenir un mitjà apte per al desenvolupament del seu coneixement²⁶³ i, com a conseqüència d'això, les seves inspiracions es van produir lluny de despatxos racionalistes i sistemàtics i van donar rellevància a llocs tan sorprenents com són els casos que hem esmentat abans. En definitiva: la filosofia no és quelcom «que se estudia, que se capta y comprende en una especialidad del saber, a ser posible amplia, sino una actitud espiritual, una tarea, una vivencia, que lo llenaba completamente y comprendía en sí, diluía, abarcaba, todo saber meramente particular»²⁶⁴.

²⁶² El quadre *Friedrich Nietzsche* (Munch museet, 1906), d'Edvard Much (Løten, 1863-Ekely, 1944), il·lustra perfectament aquesta idea que acabem d'expressar.

²⁶³ Nietzsche, F. (1984) *La Gaia ciència. Op. cit.*, pàg. 281.

²⁶⁴ Janz, C. P. (1978c) *Friedrich Nietzsche. Los diez años del filósofo errante (1879-1889)*. Madrid, Alianza Editorial, pàg. 130.

5.7- ARTHUR RIMBAUD (1854-1891): el rodamón inconformista que cerca aventures i altres identitats

Era un gran caminador. ¡Oh! Un caminador asombroso, con la chaqueta abierta, un pequeño fez en la cabeza a pesar del sol.

[Righas]²⁶⁵

Sus largas piernas daban tranquilamente formidables zancadas; sus largos y cadenciosos brazos marcaban los movimientos regulares; iba con la espalda recta, la cabeza erguida y los ojos fijos en la lejanía. Su rostro mostraba una expresión resignada y desafiante, como si estuviera dispuesto a todo, sin ira ni miedo.

[Ernest Delahaye]²⁶⁶

Ressenya biogràfica

Jean-Nicolas-Arthur Rimbaud va néixer el 20 d'octubre de 1854 a la ciutat de Charleville. El seu pare —Frédéric Rimbaud (Dôle, 1814-Dijon, 1878)— era capità d'infanteria, però també va ocupar càrrecs polítics tan importants com el *chef du bureau arabe* de Sebdou (Algèria) i, la seva mare, Marie-Catherine-Vitalie Cuif (Roche, 1825-Roche, 1907), provenia d'una família que tenia diverses propietats rurals a la comarca, com ara la granja de Roche, la qual més endavant va esdevenir ben important per al procés creatiu del nostre autor. Finalment, paga la pena mencionar que aquest matrimoni va tenir tres fills més (Jean-Nicolas-Frédéric, Vitalie i Isabelle) i que el progenitor d'aquestes criatures, aprofitant que havia de desplaçar-se a Cambrai per incorporar-se a l'exèrcit, va abandonar la llar per incompatibilitat amb la seva dona (1860).

Ben aviat, Rimbaud —amant dels passeigs ociosos pel camp²⁶⁷— va ser escolaritzat en un petita institució anomenada Rossat i, posteriorment, al Collège de Charleville, que va

²⁶⁵ Chatwin, B. (2005) *Los viajes: En Patagonia, Los trazos de la canción, ¿Qué hago yo aquí?* Barcelona, Ediciones Península, pàg. 395.

²⁶⁶ Cita trobada a l'obra següent: Robb, G. (2001) *Rimbaud*. Barcelona, Tusquets Editores SA, pàg. 288.

²⁶⁷ Rimbaud, A. (2008) *Poesías completas*. Madrid, Ediciones Cátedra, pàgs. 128-129.

ser on va conèixer els seus dos amics inseparables per la resta de la seva vida: Labarrière i Delahaye. Fou un alumne excels, ja que va ser distingit amb diferents mencions especials i va guanyar molts premis d'història antiga sobre Egipte, Síria i Babilònia, de geografia, de llengua llatina i grega, etc. Dit això, també cal esmentar que Rimbaud va créixer al costat d'una mare ben severa i dura que supervisava —sense descans— el seu rendiment escolar fent ús dels càstigs en els casos en què era necessari. Un exemple del que acabem de comentar és aquest vers que trobem en el poema *Els poetes de set anys* (Les poètes de sept ans, 1871): «Durante todo el día sudaba de obediencia»²⁶⁸. En definitiva: la seva infantesa va estar sotmesa a una pressió tirànica.

Nogensmenys, el seu interès insaciable pel coneixement no era exclusivament teòric i acadèmic ja que, a l'edat de quinze anys, va començar a escriure els seus primers poemes (*Sensation*, *Ophélie* i d'altres), el que demostrava la seva enorme facilitat per escriure (qualitat verbal excepcional i capacitat d'expressar coses que ningú podia dir). En aquesta línia, no podem oblidar-nos del quefer del seu professor de retòrica, Georges Izambard (1848-1931), perquè la seva comprensió fou cabdal i necessària per continuar creixent en la seva producció poètica. És a dir: van mantenir converses que giraven al voltant de la literatura i, a més, va presentar-li la seva biblioteca perquè, com no podia ser d'una altra manera, ràpidament es va adonar de la precocitat excepcional del seu alumne. Sens dubte, fou el moment en què el nostre poeta va entrar al món de la literatura gràcies a la coneixença d'altres importants lletraferits (Rabelais, Victor Hugo o Bainville) i, per descomptat, de l'antologia poètica *Le Parnasse contemporain*, atès que va despertar-li el desig de conèixer la llibertat i la bohèmia de la ciutat de París. Fou un període de grans lectures.

Hem de dir també que aquest alumne tan prometedor va compaginar aquestes grans lectures amb tres escapoliments sonats del seu entorn natal. Al nostre parer, representen l'inici de la vida literària de Rimbaud perquè, a més de l'experiència llibresca propulsada per un desig enciclopèdic, va poder tenir accés a unes vivències que van ajudar-lo a inspirar-se i crear noves poesies. La primera fuga va succeir el 29 d'agost de 1870, aprofitant les vacances escolars. Per uns dies es va escapar de la vigilància materna, però fou un intent fallit perquè va ser detingut, i posteriorment empresonat, a

²⁶⁸ *Id.*, *ibid.*, pàgs. 320-321.

les portes de la capital francesa per viatjar en tren sense bitllet. Des de la presó, va escriure a Izambard per demanar-li ajuda. Va aconseguir que l'alliberessin immediatament i, abans de tornar a Charleville, va passar dues setmanes a Duai amb les tietes del professor. Ara i aquí paga la pena recordar el poema *Las despiojadoras* (Les Chercheuses de poux, 1871), perquè evoca una efemèride d'aquell moment.

Al cap de pocs dies d'haver tornat, Rimbaud va tornar a fugir, però aquesta vegada es va dirigir cap a Bèlgica fent el recorregut següent: Fumay, Vireux, Givet, Charleroi, Brussel·les i Douai. No podem oblidar que un dels poemes més coneguts de Rimbaud, *Mi Bohemia* (Ma Bohème, 1871), data d'aquell viatge, que en un primer moment tenia el propòsit de visitar diferents amics. Heus aquí els dos primers versos, que narren de manera sublim aquesta experiència pedestre iniciàtica.

Me iba, con los puños en mis bolsillos rotos...
mi chaleco también se volvía ideal,
andando, al cielo raso, ¡Musa, te era tan fiel!
¡cuántos grandes amores, ay ay ay, me he soñado!

Mi único pantalón era un enorme siete.
-Pulgarcito que sueña, desgranaba a mi paso
rimas. Y mi posada era la Osa Mayor.
-Mis estrellas temblaban con un dulce frufú.

[Rimbaud, 2008: 287-289]

Després d'aquestes dues escapades, el jove poeta va romandre uns quants mesos a Charleville. Val a dir que, com que l'institut continuava tancat a causa de la guerra francoprussiana (1870-1871), tant Rimbaud com el seu amic Delahaye passaven els dies passejant per la rodalia de la ciutat tot discutint de literatura i política. De totes maneres, el nostre autor mai més va tornar a l'institut perquè, tal com podem llegir en el primer vers d'*Aventura* (Roman, 1871), Rimbaud ja tenia molt clar que un noi amb disset anys no pot ser formal²⁶⁹. D'aquí que el 25 de febrer de 1871 es va enfugir altra vegada cap a París, on va viure en la més completa indigència²⁷⁰ durant quinze dies fins que va tornar

²⁶⁹ *Id.*, *ibid.*, pàg. 259.

²⁷⁰ En una de les obres d'Enid Starkie, podem llegir que Rimbaud «vagabundeaba por la ciudad, reducido a la pobreza más extrema, refugiándose por la noche donde buenamente podía» (pàg. 102) i que és molt possible que el poema *El corazón robado* (Le cœur du pitre, 1871) fos fruit d'una experiència dolorosa d'una de les nits que va dormir en una de les casernes de la Guàrdia Nacional.

caminant a la seva ciutat (240 km). En qualsevol cas, s'ha de deixar constància que *La orgia parisina o París vuelve a poblarse* (L'orgie parisienne ou Paris se repeuple, 1871) és un testimoni d'enorme interès perquè presenta les seves primeres impressions de la capital francesa.

Com és sabut, Rimbaud va viure a Charleville fins al setembre d'aquell any com un cínic²⁷¹. És prou eloqüent que el nostre autor va passar de la màxima disciplina a l'extrema indisciplina en molt poc temps. No obstant això, va escriure dues cartes que són molt rellevants per a la història de la literatura universal. Per un costat, destaquem les dues cartes memorables que va escriure als seus amics Izambard i Demyen en què els exposava les seves concepcions del poeta i de la poesia. Tot i que no tenim la pretensió d'endinsar-nos en aquest text —*Les lettres du Voyant*—, que posa les bases de la poesia moderna perquè té la intenció de trencar amb la poesia del passat, és oportú recordar aquesta cita: «El poeta se hace vidente por un largo, inmenso y razonado desarreglo de todos los sentidos. Todas las formas de amor, de sufrimiento, de locura; busca por sí mismo, agota en sí todos los venenos, para no quedarse sino con sus quintaesencias. Inefable tortura en la que necesita de toda la fe, de toda la fuerza sobrehumana, por la que se convierte entre todos en el enfermo grave, el gran criminal, el gran maldito —¡y el supremo sabio!—. ¡Porque alcanza lo desconocido! ¡Porque se ha cultivado el alma ya rica, más que ningún otro!»²⁷². Dit això, cal afegir que més endavant aquestes idees van esdevenir la seva *Théorie du voyant*²⁷³.

I, per un altre costat, va fer arribar una còpia d'algun dels seus poemes a Paul Verlaine (Metz, 1844-París, 1896), ja que un funcionari del Ministeri de Finances —un tal Bretagne— li havia presentat la seva obra en un dels cafès que freqüentava en aquella època. Entusiasmats pels poemes d'aquest adolescent ombrívol, l'autor de *Cançons*

²⁷¹ Locució manllevada d'una carta que va escriure a Izambard. Diu així la cita completa: «Yo también voy por el buen camino, me hago mantener cínicamente: desentierro antiguos imbéciles del colegio; todo lo que puedo inventar estúpido, malo, tanto de acto como de palabra, se lo doy; me lo pagan con cañas y vasos de vinos —*stat Mater dolorosa, dum pendet filius*» [Rimbaud, 2009: 22]. Així doncs, Rimbaud havia decidit no transitar pel camí de la normalitat (feina estable, matrimoni i família) i fer tot allò possible per escandalitzar la seva mare: no dutxar-se, deixar-se créixer els cabells, ser un habitual als cafès de l'Univers o Dutherne, rebutjar totes les tasques acadèmiques, etc. En definitiva: una vida que ignorava totes les restriccions mentals, corporals i morals d'aquella època. Malgrat tot això, cal esmentar que aquell període va ser un dels fecunds de la seva vida.

²⁷² Rimbaud, A. (2009) *Prometo ser bueno: cartas completas*. Barcelona, Barril & Barral Editores SL, pàg. 25.

²⁷³ Fent cas a Enid Starkie, podem dir que la doctrina estètica rimbaudiana està influenciada per l'obra de Baudelaire, la càbala i, per descomptat, la filosofia ocultista i l'oriental.

sense paraules (Romances sans paroles, 1874) el va incitar a anar a conèixer el París literari. Com és lògic, Rimbaud es va presentar —sense titubegar— a mitjan setembre amb el manuscrit d'*El vaixell embriac* (Le Bateau ivre, 1971), el més cèlebre del seus poemes. Ras i curt: d'aquesta manera va començar la vida literària dissipada de Rimbaud al costat d'un poeta que era deu anys més gran que ell. Sens dubte, van mantenir una forta relació d'amor i odi que va ser considerada totalment immoral per la classe burgesa d'aquella època.

Bé, doncs, és el moment de narrar aquest període de vida bohèmia i dissoluta (la *joie de vivre*) de Verlaine i Rimbaud que, segons el nostre parer, va tenir quatre actes molt ben delimitats que van succeir en les ciutats següents: París, Londres, Brussel·les i, novament, Londres. Paga la pena destacar que, a pesar que no li agradava gens l'ambient que es respirava a casa de la seva mare perquè, en opinió seva, tenia aquell tedi tan característic del món burgès, sempre hi tornava amb la intenció de buscar refugi quan la seva situació esdevenia insuportable.

En primer lloc, destaquem que Rimbaud va arribar a la capital francesa el 24 de setembre de 1871 i que, en un primer moment, va ser allotjat a casa de Verlaine. No obstant això, després ho va estar en diferents domicilis (Charles Cros, Bainville, Jean-Louis Forain o l'Hôtel des Étrangers)²⁷⁴ perquè va passar a ser considerat una persona indesitjable pels sogres del seu protector²⁷⁵ arran dels seus constants excessos (alcohol, haixix) i procés d'autodestrucció. Com és sabut, aquest *dérèglement de tous les sens* també va influenciar Verlaine d'una manera que ben aviat va ocasionar violents i lamentables altercats amb la seva dona (Mathilde Mauté de Fleurville) i amb el fill (Georges) d'aquest matrimoni. Sis mesos més tard de la seva arribada, el nostre *enfant terrible* va marxar cap a Charleville per tal que el seu company dels cafès i de les

²⁷⁴ Tanmateix, no podem oblidar que finalment Verlaine va llogar-li una habitació a la *rue Campagne-Première* (ben a prop del bulevard Montparnasse), la qual va esdevenir l'escenari de moltes de les orgies que van realitzar aquests dos poetes.

²⁷⁵ Cal afegir que no van ser les úniques persones que van arribar a aquesta conclusió, perquè Rimbaud també va tenir importants desavinences amb els lletraferits d'aquell època anomenats *Le Cercle des Vilains bonshommes*. En síntesi, podem dir que l'autor de les *Illuminations* els acusava que es comportaven com buròcrates de la literatura perquè no volien canviar la naturalesa de la realitat i, a més, era de l'opinió que s'havia d'eradicar el vers típicament francès anomenat alexandrí. Com és ben sabut per tothom, l'episodi més conegut fou el que va succeir el 2 de març de 1872, que és anomenat l'*Incident Carjat*. Vegeu Robb, G. (2001) *Rimbaud. Op. Cit.*, pàgs. 165-167. Tot i així, Étienne Carjat, conjuntament amb la pintura d'Henri Fantin-Latour (Grenoble, 1836-Buré, 1904), va realitzar un famós retrat de Rimbaud durant aquells anys.

deambulacions per les pendents de Montmartre pogué dur a terme la seva reconciliació conjugal.

Tres mesos més tard, Rimbaud tornà a la ciutat on vivien els poetes²⁷⁶ reclamat per Verlaine, i se'n va anar amb aquest, que abandonà definitivament la seva dona i fill, cap al barri londinenc de Soho, passant primer per Bèlgica. Quant a la seva estada en aquesta ciutat anglesa, podem posar en relleu tres aspectes: estudià anglès al British Museum mentre componia poemes inspirant-se en la relació que havien establert els dos autors²⁷⁷; va fer llargs passeigs per zones com Drury Lane, Whitechapel, la City (Regent Street) o Hyde Park i, com va succeir anteriorment, va viure en la més gran indigència fins que va tornar a la finca de la seva família materna (11 d'abril de 1873). Vet aquí l'inici d'una de les seves obres més importants: *Una temporada a l'infern* (Une saison en Enfer, 1873)²⁷⁸.

Malgrat que la relació entre els escriptors estava totalment deteriorada²⁷⁹ i el desig de Rimbaud era finalitzar aquella vida plena de vici etílic, ja que considerava que havia estat la seva desgràcia, el poeta més experimental de la seva època va tornar a Anglaterra i, després, va acudir a Brussel·les amb la idea de consumir una idíl·lica reconciliació. Com ja se sap, el desenllaç —conegut com l'*Incident de la Rue des Brasseurs*— fou tràgic: Verlaine, veient que Rimbaud volia deixar-lo, li va disparar un tret de pistola a l'avantbraç i el va ferir. Acte seguit, un se'n va anar cap a la presó de la capital de Bèlgica i, l'altre, que va sortir de l'hospital al cap d'uns dies, va finalitzar *Una temporada a l'infern* al graner de la casa de la seva mare. Segons el parer de molts crítics literaris com Graham Robb, val a dir que aquesta obra representa la liquidació de tota la seva teoria estètica perquè va posar fi a l'*Alquímia del verb* (Alchimie du Verbe)²⁸⁰.

²⁷⁶ Robb, G. (2001) *Rimbaud. Op. Cit.*, pàg. 62.

²⁷⁷ Fruit d'aquest treball, va sorgir un nou mètode poètic —*la vraie vil*— que, en aquesta ocasió, tenia el propòsit de fer un retrat més precís de la vida real.

²⁷⁸ Cal recordar que coneixem aquest moment tan important per a la literatura universal perquè la seva germana en va deixar constància. Vegeu la cita següent: «Mi hermano Arthur no participó en nuestros trabajos agrícolas. La pluma encontró en él una ocupación lo bastante seria como para no permitirle dedicarse a trabajos manuales» [Starkie, 2007: 396-397].

²⁷⁹ La prosa poètica *Vagabunds* (Vagabonds) és un molt bon exemple d'aquest darrere aspecte que acabem de comentar. Es pot consultar a Rimbaud, A. (1991) *Il·luminacions. Una temporada a l'infern*. Barcelona, Edhasa, pàgs. 144-145.

²⁸⁰ Vegeu Rimbaud, A. (1991) *Il·luminacions. Una temporada a l'infern. Op. Cit.*, pàgs. 255-261.

Per acabar d'arrodonir la nostra feina, direm que l'any 1874 el nostre poeta aventurer va anar de nou a Anglaterra però, aquesta vegada, amb el poeta provençal Germain Marie Bernard Nouveau (Pourrières, 1851-Pourrières, 1920), on van donar classes de francès. A més, sembla que també fou el moment en què Rimbaud va recopilar i completar les *Il·luminacions* (Illuminations, 1874). Poc després, van començar els seus viatges europeus i africans, que veurem amb més detall tot seguit perquè ens serviran per bastir la seva forma de caminar. De tota manera, acabarem aquest apartat dient que, després d'uns quants mesos d'horribles sofrències amb l'amputació d'una cama inclosa, va morir el 10 de novembre de 1891 a l'Hôpital de la Conception de Marsella al costat de la seva germana petita, Isabelle.

L'errància rimbaudiana (1875-1891): quan pensava que la rosa dels vents el podia ajudar a cercar una existència sense obligacions

Vaig haver de viatjar, distreure els encanteris acumulats en el meu cervell. Sobre el mar, que estimava com si hagués hagut de rentar-me d'una sutzura, veia dreçar-se la creu conhortadora.
[Rimbaud, 1991: 269]

Pero estoy condenado a errar, atado a una empresa lejana y poco a poco voy perdiendo el recuerdo del clima, la manera de vivir e incluso la lengua de Europa.
[Rimbaud, 2009: 130]

És innegable que aquest període va començar amb una decisió tan important com un xic prematura: Rimbaud, després de quatre anys de producció literària i de conrear diferents mètodes estètics (*Théorie du voyant* o *la vraie vil*), va posar fi a la seva aventura per les arts escrites²⁸¹. Sigui com sigui, fóra bo subratllar el fet que la seva poesia, la qual

²⁸¹ Dit això, pensem que ara és el moment de recordar aquesta cita que forma part de la darrera prosa poètica —*Adéu* (Adieu)— de l'obra *Una temporada a l'infern*, ja que sembla que l'autor s'està acomiadant de la literatura: «He creat totes les festes, tots els triomfs, tots els drames. He provat d'inventar noves flors, nous astres, noves carns, noves llengües. He cregut adquirir poders sobrenaturals. ¡Doncs bé! ¡haig d'enterrar la meva imaginació i els meus records!» [Rimbaud, 1991: 285]. A més, també volem fer esment de la brillant obra *Bartleby y compañía* (2000), d'Enrique Vila-Matas (Barcelona, 1948), perquè aborda un tema ben escaient en aquests moments com és el de tots aquells escriptors que han deixat d'escriure a causa d'una pulsio negativa o l'atracció pel no-res.

pretenia inaugurar una nova era de la història humana, va representar una ruptura important amb la tradició establerta d'aquella època fent aparèixer els primers poemes de rima lliure en francès. Per aquest motiu, no hi ha cap dubte que és un clar antecedent del sobrealisme francès i belga. No obstant això, val a dir que el silenci poètic no va ser total perquè aquest poeta aventurer en cap moment va deixar d'escriure cartes a la seva família i amics, la consulta de les quals és fonamental per entendre aquest periple errant i conèixer el seu estat mental.

Així, doncs, després d'aquells moments en què es pensava que era a l'infern²⁸² (ebrietat quasi permanent, escàndol homosexual, rebel·lió i, per descomptat, sensació de vacances eternes) va arribar l'hora en què el nostre autor es traslladava incansablement d'un país a un altre. Abans d'entrar en matèria, hem de destacar la qüestió que aquesta voluntat totalment nòmada va tenir dues direccions ben distintes: en un primer moment, va viatjar cap a allò més conegut (Europa) i, després, cap a terres que representaven tot el contrari (Àfrica). I encara una altra cosa: en els trajectes pel vell continent, cada hivern tornava a casa seva (Charleville), cosa que no va succeir en l'altra etapa de la seva errància. Per expressar millor els motius d'aquesta decisió tan important en la seva biografia, deixem parlar el mateix autor:

Y sin embargo no puedo ir a Europa por muchas razones;
en primer lugar porque en invierno me moriría;
luego porque estoy demasiado hecho a la vida errante y gratuita;
y finalmente porque no tengo una posición.

[Rimbaud, 1980: 93]

En relació amb els seus viatges europeus, direm que es van iniciar el març de 1875, quan es va desplaçar a la ciutat alemanya de Stuttgart per tal d'aprendre la llengua d'aquell país. Al cap de dos mesos, va emprendre una travessia a peu amb l'itinerari següent: el pas de la muntanya de Saint Gothard (2.109 metres), Milà i Livorno, on va ser repatriat pel cònsol de França d'aquella ciutat italiana, ja que va caure malalt (15 de juny). De retorn a casa seva, va continuar en l'estudi d'idiomes però, en aquesta ocasió, es va concentrar en l'àrab i el rus.

²⁸² Expressió manllevada d'una prosa poètica titulada *Nit de l'infern* (Nuit de l'enfer). Es pot consultar a: Rimbaud, A. (1991) *Il·luminacions. Una temporada a l'infern*. Barcelona, Edhasa, pàg. 239.

Un any després, Rimbaud va viatjar fins a Viena amb la idea de completar la seva coneixença de la llengua alemanya. No obstant això, va ser espoliat mentre dormia i, després, expulsat. Per la qual cosa se'n va anar a peu fins a Holanda i es va poder allistar a l'exèrcit colonial d'aquell país, atès que necessitava soldats per a una sèrie de maniobres militars (restablir l'ordre colonial del sultanat d'Atjah i d'altres) que havia de portar a terme a Indonèsia. De totes maneres, el poeta de *Une saison en Enfer* va desertar al cap de tretze dies i va tornar al continent europeu amb un veler anglès — anomenat *Wandering Chief*— que estigué a punt de naufragar a causa d'una forta tempesta al cap de Bona Esperança.

Durant el 1877, el nostre aventurer se'n va anar cap a Hamburg, on va ser contractat com a intèrpret en un circ que es deia Loisset, cosa que li va permetre recórrer Dinamarca i Suècia. Més endavant, se'n va cansar i va marxar cap a Itàlia amb la intenció d'arribar a Alexandria que, conjuntament amb les terres que voregen el mar Roig, ja començava a despertar-li un gran interès. No obstant això, va emmalaltir i va haver de tornar amb una certa urgència a Charleville.

En darrer terme, convé especificar que a la primavera de 1878 va anar altra vegada a Hamburg disposat a treballar en una companyia de productes colonials per tal d'anar a Orient. Com és conegut, Rimbaud no va aconseguir cap contracte. Per aquest motiu, va decidir travessar els Vosges a peu i, per segona vegada, el pas de la muntanya de Saint Gothard amb l'objectiu d'arribar a Itàlia. En qualsevol cas, va seguir el seu recorregut²⁸³ fins que va arribar a Làrnaca (Xipre), on va treballar durant vuit mesos (juny de 1879) com a cap d'explotació d'una empresa francesa que es deia Ernest Jean & Thial Fils. Paga la pena recordar que, arran d'unes febres tifoides, va haver de tornar un altre cap a casa seva.

²⁸³ Val a dir que en una carta datada el 17 de novembre de 1878 podem llegir aquesta experiència pedestre d'una manera més específica. Diu coses tan interessants com la que esmentarem a continuació a tall d'exemple: «Respecto a la manera en la que llegué aquí, fue accidentada y fresca debido a la estación en la que nos encontramos. Cuando estaba en la parte derecha de las Ardenas, en Remiremont, en Suiza, quise unirme al enlace alemán en Wesserlig, lo que me obligó a atravesar los Vosgos: primero en diligencia, después a pie ya que ninguna diligencia podía circular sobre una media de cincuenta centímetros de nieve y con una tormenta anunciada. La verdadera hazaña prevista era la de pasar el Gotardo, por el que no se puede circular en coche en esta temporada y por ende, por la que no podía pasar en coche» [Rimbaud, 2009: 52].

En un altre ordre de coses, cal comentar que ara abordarem els anys africans (1880-1891) del nostre poeta rodamón que, tal com mostra una vegada i una altra en les cartes d'aquella època, van anar sempre acompanyats d'un gran desig de posseir diners en metàl·lic, cosa que no va ser gaire difícil arran dels coneixements de l'àrab i altres llengües d'Abissínia. Nogensmenys, també volíem contextualitzar aquesta fugida cap a terres remotes i pintoresques perquè durant els darrers anys del segle XIX i primer terç del segle XX varen ser molts els poetes que van fer aquest trajecte amb la mateixa idea de fugir de qualsevol tipus d'obligació preexistent (model social, jerarquia, mètode de producció o identitat col·lectiva). Entre d'altres, destaquem el viatge del pintor Paul Gauguin (París, 1848-Atuona, 1903) cap a la Polinèsia perquè sovint ha estat comparat²⁸⁴ amb el de Rimbaud arran de les relacions que els dos autors van establir amb la població indígena.

Dit això, explicarem que va tornar a Xipre la primavera de 1880 i, d'aquí, es va embarcar en un vaixell francès —*Les Merveilles de Fes*— cap a Egipte, que va arribar a la ciutat d'Aden (Iemen) el dia 7 d'agost de 1880. Ràpidament i, gràcies a la coneixença d'un important exportador de cafè que es deia Alfred Bardey (1854-1934), es va col·locar en una empresa cafetera que, a final d'aquell any, el delegà a la seva sucursal d'Harer (Etiòpia), la qual va fascinar-lo: ciutat santa, exotisme indígena, vida rural i, per descomptat, totalment desconeguda per als europeus. En aquesta ciutat aràbiga mil·lenària²⁸⁵, la qual és considerada la quarta més santa segons l'islam (la Meca, Medina i Jerusalem), Rimbaud portava la comptabilitat de la companyia i pagava els comerciants de cafè de la regió. Paral·lelament a aquestes tasques administratives, cal afegir que també va portar a terme una sèrie de caravanes amb l'objectiu d'ampliar l'activitat comercial per mitjà de noves fonts d'aprovisionament (cautxú, mesc o marfil). Fruit d'una d'elles va escriure el *Rapport sur l'Ogadine* (1881)²⁸⁶ que, com és conegut, la Société de Géographie va publicar, ja que fou un dels primers europeus que va trepitjar aquella zona africana anomenada Ogadine.

²⁸⁴ Una d'elles diu això: «Gauguin sale en busca de lo *exótico*, casi como los viajeros del XVIII, esperando encontrar el mundo maravilloso que imaginan las fantasías, mientras que Rimbaud huye consciente en su nihilismo de que, vaya donde vaya, lo que encontrará será siempre lo mismo, con cambios apenas perceptibles» [Manzanares, 2011: 168].

²⁸⁵ Com és àmpliament conegut, sir Richard Francis Burton (Torquay, 1821-Trieste, 1890) fou el primer explorador europeu que va visitar la ciutat d'Harer (1854), disfressat de mercader àrab. Aquesta històrica expedició està narrada a l'obra següent: Burton, R. F. (2009) *Primeros pasos en el este de África. Expedición a la ciudad prohibida de Harar*. Barcelona, Laertes.

²⁸⁶ Vegeu Rimbaud, A. (1980) *Cartas abisinias (1880-1891)*. Barcelona, Tusquets Editores, pàgs. 48-54.

Arran d'una forta discussió amb el seu patró²⁸⁷, el 1886 Rimbaud va decidir fer fortuna pel seu compte sota el nom d'Abdo Rinbo. És a dir: vendre uns quants milers de fusells al rei de Choa Manelik gràcies a un acord que el nostre aventurer havia signat amb un comerciant anomenat Pierre Labatut (1768-1849). Paga la pena recordar que aquesta nova empresa comercial va comportar una expedició de cinquanta dies per un lloc totalment desconegut com era l'Abissínia²⁸⁸ i, a més, la mobilització d'un *chef de caravane*, camellers, la guàrdia personal de Rimbaud i uns trenta-sis camells²⁸⁹. No obstant això, el negoci va ser un autèntic fracàs²⁹⁰ perquè el monarca africà finalment no va voler pagar la suma convinguda. D'aquí que Rimbaud, acompanyat de Jules Borelli, va tornar a Harer per després marxar cap a Aden i, per acabar, al Caire amb la idea de recuperar-se d'aquesta espantosa i dolorosa experiència.

I encara una altra cosa: durant els seus darrers anys africans, l'autor d'*Une saison en Enfer* va dirigir una factoria a Harer que es dedicava al comerç en general i, a més, sembla ser que va compartir aquesta activitat laboral amb la de mercadeig d'esclaus. De tota manera, val a dir que aquesta última afirmació mai ha estat demostrada per cap dels estudiosos importants de la seva vida i obra. Abans de l'aparició dels dolors de la cama dreta que van culminar amb la seva corresponent amputació i retorn a Europa, cal recordar que aquest *enfant perdu* —per primera vegada en la seva existència— va traçar quimèrics projectes de matrimoni i de paternitat que el van començar apropar al convencionalisme i, per descomptat, a una vida més sedentària.

²⁸⁷ Davant d'això, fixem-nos bé en les seves paraules: «Dejé mi ejemplo de Aden tras una violenta discusión con esos innobles palurdos que pretendían volverme un tonto a perpetuidad. He dado un gran servicio a esa gente: y ya se imaginaban que yo iba a, por darles gusto, quedarme con ellos toda mi vida. Han hecho todo lo posible por retenerme: pero yo les he enviado al infierno, ¡con sus ventajas, su comercio, su horrorosa casa y su sucia ciudad! Sin contar con que siempre me suscitaron congojas y que siempre buscaron hacerme perder algo. En fin ¡que se vayan al infierno!... Me han dado excelentes cartas de recomendación por los cinco años pasados en su compañía» [Rimbaud, 2009: 172].

²⁸⁸ Arribats en aquest punt, considerem oportú recordar quin va ser realment aquest itinerari d'uns cinc-cents quilòmetres: Tadjourah, badia interior del Goubbet Kareb, llac salat d'Assal, Harer, Tollo, riu Awash, Boulohama, Farré, Ankober, Shoa i Entotto.

²⁸⁹ Rimbaud, A. (2001) *Rimbaud en África*. Barcelona, Anagrama, pàgs. 281-283.

²⁹⁰ Podem llegir la liquidació d'aquesta caravana a: Rimbaud, A. (1980) *Cartas abisinias (1880-1891)*. *Op. Cit.*, pàgs. 95-97.

Figura 6.7- La fuga africana sense fi de Rimbaud²⁹¹.

Altres experiències que «dérèglent tous les sens»²⁹²

Más de una vez he dicho que, pese a las apariencias, la obra de Rimbaud ha modificado la vida moral de las personas en un sentido más extenso, más profundo y, sobre todo, más duradero que la obra de otros que aspiraban a incidir sobre la vida diaria de otra forma.

[Gimferrer, 2005: 37]

En la mateixa línia de la cita que acabem de llegir, no descobrirem res si afirmem que l'obra de Rimbaud va esdevenir un autèntic mite al llarg de la segona meitat del segle XX. Pensem que aquest fenomen es va produir principalment per dues raons. D'una banda, direm que lògicament va venir donat a causa de la seva extraordinària capacitat i precocitat per a la poesia. I, d'una altra, volem destacar el fet que els seus llibres mai no van tenir cap pretensió política i social immediata, però sí una intenció moral molt profunda i perdurable en el pas del temps²⁹³ com és el desig de voler viure traspasant tots els límits establerts pels usos i costums de l'època.

²⁹¹ *Id.*, *ibid.*, pàg. 16.

²⁹² Expressió adaptada de la que podem trobar a la carta que Rimbaud va escriure a Georges Izambard (maig de 1871). Vegeu Rimbaud, A. (2009) *Prometo ser bueno: cartas completas*. *Op. cit.*, pàgs. 22 i 25. Val a dir que en català quedaria d'aquesta manera: «que desbaraten tots els sentits».

²⁹³ Gimferrer, P. (2005) *Rimbaud y nosotros*. Madrid, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, pàg. 38.

Tenint en compte això, també caldria afegir-hi el context històric d'aquelles generacions nord-americanes i europees, que influenciades per les teories estètiques rimbaudianes, desitjaven un nou inici per a la Humanitat en general. Així, doncs, recordarem el desencís que van ocasionar a la població alguns dels esdeveniments d'aquells anys (guerres mundials, holocaust, guerra freda, guerra del Vietnam) i, a més, el fet que la disciplina i el rigorisme —en particular els d'encuny autoritari— eren molt poc recomanables arran dels conflictes bèl·lics que hem mencionat anteriorment. Una bona prova d'això fou l'esclat del Maig del 68 a la capital de França.

Arribats fins aquí, no és sobrer recordar el llibre *Una temporada a lo moderno*. («*El silencio de Rimbaud: persiguiendo al mito, de la vanguardia al postpunk*»), de Julio Manzanares, ja que persegueix el «mite Rimbaud» durant aquella època. En aquesta obra podem llegir tots els autors que han estat en algun moment de les seves carreres artístiques sota la galàxia d'aquesta poeta errant: els músics Bob Dylan, Lou Reed, Van Morrison o Patti Smith; els poetes *beats* Burroughs, Ginsberg o Kerouac i, endemés, el moviment d'avantguarda surrealista (Breton), el dadaisme o la lectura situacionista. Per consegüent, és innegable que Arthur Rimbaud és un dels herois eterns de la contracultura.

Dit això, passem a explicar un dels moviments que acabem de citar: la *beat generation*²⁹⁴. Com és sabut, els referents imprescindibles per entendre el pensament i el discurs d'aquest moviment varen ser William S. Burroughs (Saint Louis, 1914-Kansas, 1997), Jack Kerouac (Lowell, 1922-St. Petersburg (Florida), 1969), Allen Ginsberg (Irwin, 1926-Nova York, 1997) i Gregory Corso (Nova York, 1930-Minnesota, 2001). Amb la idea de rebel·lar-se contra el *modus vivendi* de la cultura nord-americana que solament anhelava l'èxit material, aquest grup de joves, els quals només van acceptar l'etiqueta de *beat*²⁹⁵ perquè va ser escollida per ells mateixos, van plantejar el viatge com una necessitat de primer ordre per tal d'assolir resultats més interessants com la

²⁹⁴ Paga la pena recordar que una de les millors maneres d'aproximar-se a la gènesi d'aquest moviment literari dels Estats Units és la novel·la *La vanidad de los Duluo* (*Vanity of Duluo*, 1969), de Kerouac, la qual narra —tot fent memòria dels seus records adolescents— el moment en què els quatre poetes esmentats anteriorment es van conèixer al campus de la Universitat de Columbia l'any 1943.

²⁹⁵ Com és conegut per tothom, aquest terme prové dels afroamericans del jazz, i significa sentir-se completament abatut o exhaust. Jack Kerouac va una mica més enllà i també el defineix com el cansament de totes les convencions del món.

informalitat, l'entusiasme i la disposició a l'aventura. En definitiva: les vides d'aquests nòmades varen ser l'experiència de viure com un estranger en el seu país.

I, amb el que ja hem dit, és el moment de fer un comentari d'una de les obres cabdals d'aquests errants i la que possiblement té més relació amb l'existència rimbaudiana: *A la carretera* (On the road, 1957), de Jack Kerouac. Val a dir que aquesta novel·la, que en un primer moment va ser escrita sobre un rotllo de tèlex de 36 metres de llarg i 22 centímetres d'ample, és la crònica dels diferents viatges transgressors pels EUA i Mèxic que van fer els joves Sal Paradise (Kerouac) i Dean Moriarty (Neal Cassidy) a la recerca de noves experiències (alcohol, jazz, dones, drogues). I, d'aquesta manera, la vida a la carretera va esdevenir una sensació d'aventura i quelcom meravellós per a la vida *beat*. Dit això, és el torn de llegir atentament la cita següent:

Tots nosaltres estàvem encantats, tots nosaltres compreníem que deixàvem la confusió i l'absurd enrere i complíem la nostra única i noble funció de l'època, *moure'ns*. I com ens movíem!

[Kerouac, 1996: 155]

En aquesta obra, que està considerada com el manifest de la generació *beat*, l'autor de *Los subterráneos* (The Subterraneans, 1958), la vida del qual era totalment dissipada perquè solament se li coneix una única feina estable (guardafrens en el ferrocarril del Pacífic), va narrar tot allò que va registrar durant aquella experiència mitjançant un estil que va anomenar *prosa espontània* o *escriptura automàtica*. És a dir: la primera versió d'*A la carretera* va ser escrita en dues setmanes i està constituïda per un únic paràgraf de 320 pàgines i 125.000 paraules sense marges ni capítols. Així, doncs, no hi ha dubte que aquesta manera d'escriure a corre-cuita té clares influències de la pressa eterna i precocitat rimbaudiana²⁹⁶ que hem esmentat línies més amunt.

²⁹⁶ Manzanares, J. P. (2011) *Una temporada a lo moderno. («El silencio de Rimbaud: persiguiendo al mito, de la vanguardia al postpunk»)*. Madrid, Neverland Ediciones, pàg. 152.

5.7- Recapitulació

Tanquem aquest capítol amb un quadre que té el propòsit de resumir les idees més importants de la relació entre la vida i obra dels sis autors moderns del segle XVIII i XIX amb l'acte de caminar.

	Jean-Jacques Rousseau	Johann Wolfgang von Goethe	Alexander von Humboldt	Charles Baudelaire	Friedrich Nietzsche	Arthur Rimbaud
Manera de caminar	Passeigs per llocs agradables	Viatge cultural per terres italianes	Expedició científica per terres americanes i asiàtiques	Vagareigs parisencs	Caminades per paisatges més aviat plans	Errància europea i africana
Motiu principal pel qual camina	Retorn a la natura: herboritzar, somiejar i elaborar la seva obra autobiogràfica	Formació artística i desig de viure amb tots els sentits lliurats a les arts i a les ciències	Cronista del nou món: observar i estudiar diferents recursos naturals (flora, fauna, minerals i d'altres) i de la societat en general	Producció poètica i divagar sobre la seva teoria estètica arran del fenomen urbà	Recerca d'un llogarret adient a la seva naturalesa i voluntat de traçar el seu propi camí	Elaboració de poemes i, més endavant, desig de viure una vida viscuda

[Font: elaboració pròpia]

CINQUENA PART:
Aturar-se, pensar
i continuar la travessia

CAPÍTOL VI. LECTURA PEDAGÒGICA DELS CAMINANTS ESCOLLITS

6.1- Preàmbul

Atès que en el capítol anterior hem presentat la vida i l'obra de sis grans autors de la modernitat dels segles XVIII i XIX des d'una vessant totalment pedestre, tot seguit interpretarem les seves corresponents formes de caminar per tal de donar forma a la individualitat que estem estudiant (*Homo viator*). Paga la pena recordar que, en aquesta ocasió, la forma de vida esmentada té una dimensió totalment sèxtuple perquè serà barrejada amb altres actituds davant de la vida, tal com veurem més endavant (tipologia mixta). Altrament, també plantejarem la seva relació educativa llegint i rellegint els discursos pedagògics i interpretant-los des de la dimensió simbòlica del caminar.

6.2- Els passeigs de Rousseau

El subjecte que camina per la natura (*Homo viātor naturālis*)

Atès que interpretem els passeigs rousseauians com aquells que li són propis a un subjecte que camina lentament i solitàriament per la natura (*Homo viātor naturālis*), no ens sembla cap temeritat fer un petit comentari sobre l'epígraf *naturālis* des de les dues perspectives en què nosaltres l'interpretem. Per un costat i, com és lògic, entendrem la natura com l'habitatge propi del nostre autor, cosa que cal recordar que va inspirar el moviment del Romanticisme arran de la seva reivindicació de la imaginació i d'allò estètic. D'aquesta manera, Rousseau va descobrir el goig de recol·lectar plantes (herboritzacions) i l'entorn es va convertir en la seva taula de treball, biblioteca o taller.

En un altre ordre de les coses, volem posar de manifest novament la dissociació d'allò natural i allò social —atribuint la bondat al primer i la maldat al segon— perquè, en aquesta ocasió, el fet de transitar entre muntanyes i rierols també va esdevenir un símbol per criticar la cosmovisió del *Siècle des Lumières* i convertir-se en un desertor de les

files il·lustrades. Diem això perquè Rousseau, en un context en què el racionalisme — creença en el progrés de la ciència, defensa de l'igualitarisme, proclamació de l'autonomia de l'home, sotmetiment de la religió a un racionalisme materialista i altres— era totalment dominant entre els intel·lectuals, va defensar la renaturalització de l'home i el respecte per l'ordre natural. En altres paraules: l'home ha d'esforçar-se per escoltar la veu de la natura perquè és la manera d'escollir el camí cert i vertader.

El naturalisme pedagògic

No hi ha dubte que l'*Emili o De l'educació* —narració d'un individu totalment desvinculat de la seva història, família i societat des del seu naixement fins a la seva inserció en la societat com a pare de família²⁹⁷— és el senyal de la primera teoria de la modernitat pedagògica. Sorgeix com a reacció al formalisme racionalista d'aquella època plantejant un mètode que té l'objectiu d'assolir la puresa de l'ésser humà amb la supressió de tota la maldat acumulada per la cultura artificiosa i la desigualtat humana.

Abans d'explicar la proposta de Rousseau, que va representar un autèntic gir copernicà en la pedagogia contemporània, convé explicar que el concepte clau, *naturalesa* (nascitus), deriva del verb *néixer* (nascere)²⁹⁸ i, per aquest motiu, podem afirmar que allò natural —fent cas al professor Quintana— és «lo que ha surgido en el mundo, espontáneamente»²⁹⁹. Dit això i, continuant amb el mateix Quintana, també podem veure més endavant que el naturalisme pedagògic presenta dues classes de naturalisme: el *naturalisme científic* i el *naturalisme romàntic*. Quant el primer tipus, diríem breument que Herbert Spencer n'és el principal exponent, i defensa les tesis que les

²⁹⁷ Cal recordar que aquest llibre està dividit en cinc parts i cadascuna correspon a un estadi evolutiu concret del personatge. Així, doncs, direm que en la primera part, que comprèn la vida de l'Emili des del naixement fins a l'edat de dos anys, aborda l'experiència sensible del món, les tres educacions (la de la naturalesa, la dels homes i la de les coses) i la missió nutrícia i educativa de les mares. Després, és el moment en què comença a configurar la sensibilitat, a desenvolupar-se corporalment i, a més, porta a terme l'educació negativa. En la tercera part, trobem un Emili adolescent (de 12 a 15 anys) que inicia la culturalització (introducció de l'educació intel·lectual i lectura del seu primer llibre, *Robinson Crusoe*). Més endavant (dels 15 anys fins al matrimoni), narra la necessitat d'iniciar l'educació sexual, moral, social i religiosa. Per acabar, descriu l'entrada de l'Emili en la societat acompanyat de la seva muller, la Sofia. Això sí: abans de casar-se, l'Emili fa un viatge de dos anys pel continent europeu per tal de conèixer pobles, governs i costums.

²⁹⁸ Vegeu Coromines, J. (1992) *Diccionari etimològic i complementari de la Llengua Catalana (Vol. V)*. Barcelona, Cural Edicions Catalanes, pàg. 904.

²⁹⁹ Quintana, J. M^a (1995) *Teoría de la Educación: Concepción antinómica de la Educación*. Madrid, Dykinson, pàg. 62.

úniques ciències que considera auxiliars de la pedagogia són les ciències naturals i, endemés, que l'educació té una destacada finalitat pràctica (preparació per a la vida)³⁰⁰.

D'aquesta faisó, no hi ha dubte que les idees naturalistes expressades per Rousseau en el tractat sobre l'educació esmentat formarien part de la categoria anomenada *naturalisme pedagògic romàntic*. Segons aquesta interpretació, Rousseau —evidenciant la seva relació complexa i delicada amb els enciclopedistes, tal com hem vist anteriorment— va proposar una nova Il·lustració que emfasitzava el paper de l'educació natural³⁰¹. A grans trets, tenia la pretensió de reconciliar l'home amb la natura (*Retournons à la nature!*), promoure un optimisme antropològic (l'home és bo per naturalesa i és la civilització que el corromp) davant d'un pessimisme social i històric, exaltar l'exercici físic i el contacte amb la natura (el gust pel *pleinairisme*) i, a més, construir una pedagogia viscuda i espontània perquè l'infant pugui experimentar per ell mateix i no per mitjà dels altres (*individualisme*).

Tal com especifica Michel Söetard a l'obra *Quinze pedagogs* (1995)³⁰², aquesta concepció naturalista de l'educació, que sens dubte és completament moderna i més aviat espiritualista, va tenir una molt bona acollida —amb lògiques restriccions (el paper de la societat i la cultura)— entre els anomenats pedagogs del Romanticisme (Pestalozzi o Fröebel) i, posteriorment, en els principals representants del moviment renovador de l'Escola Nova (Montessori, Ferrière, Decroly o Dewey i altres). Una bona prova d'això foren les diferents pràctiques educatives que van portar a terme a la natura (colònies escolars, escoltisme, banys de mar, alpinisme, excursionisme, etc.). No en va, tampoc podem oblidar que aquest rescat pedagògic de la naturalesa també va ser motiu d'inspiració per al moviment romàntic, cosa que donà lloc a una de les seves figures

³⁰⁰ Vegeu Quintana, J. M^a (1995) *Teoría de la Educación: Concepción antinómica de la Educación. Op. cit.*, pàgs. 66-67, i la taula número 7.1 de: Planella, J. (2004) *Cos i discursivitat pedagògica: bases per a la ideació corporal*. Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament Teoria i Història de l'Educació, tesi doctoral, pàg. 261.

³⁰¹ Vilanou, C. (2004a) «El deixant del naturalisme pedagògic», a: Montserrat, J. i Roviró, I. *La Natura. Col·loquis de Vic VIII*. Santa Eulàlia de Ronçana, Universitat de Barcelona, pàg. 109.

³⁰² Ens estem referint a la cita següent: «En un text escrit el 1826, un any abans de la seva mort, dedicat al públic francès, Pestalozzi elogia, en Rousseau, una “naturalesa superior”, el “centre del moviment de l'antic i del nou món pel que fa a educació”, aquell qui, “pres amb força per la natura totpoderosa, sentint millor que ningú com els seus contemporanis s'havien allunyat d'allò que hi ha d'enèrgic i actiu tant en la vida física com en la vida intel·lectual, trenca amb força hercúlia les cadenes de l'esperit, i lliura l'infant a si mateix, l'educació a l'infant i a la naturalesa humana» (pàg. 45).

cabdals: l'heroi romàntic. És a dir: el nòmada³⁰³ que comença un gran viatge com a cloenda dels estudis.

A fi de comptes, podem afirmar que aquest tipus de naturalisme, que assumeix aspectes fonamentals de la tradició estoica, considera que les coses naturals són millors que les artificials. D'aquí es dedueix que Rousseau —a diferència de Baudelaire, que percebia la naturalesa com una mala consellera en matèria de moral³⁰⁴— sempre preferí la vida pagerola i a l'aire lliure en comptes de la urbana. De totes maneres, tampoc podem oblidar que aquest naturalisme no és sinònim de viure com un salvatge (*homme sauvage*) o la regressió a un suposat estat primitiu, ja que sempre va pretendre fer ciutadans que respectessin la seva naturalitat (*amour de soi* i capacitat de valorar el bé comú per sobre del particular). Així, doncs, com que la naturalesa fou percebuda com allò que encara no ha estat enregistrat per l'experiència o el raonament, es va convertir en l'única mestra³⁰⁵ de l'Emili fins als 12 anys. Com és sabut, aquest observador de la natura era partidari d'una educació negativa o *laissez faire, laissez passer*. És a dir: l'educador, que no intervé ni implanta la seva veritat, solament es dedica a suprimir tots aquells obstacles que poden dificultar el procés de maduració de l'infant.

En altres paraules: aquest autor tenia la certesa que una nova família —*Júlia, o la nova Heloïsa*—, una nova educació —*Emili o De l'educació*— i una nova societat —*Del Contracte Social*— regenerarien l'ésser humà i el retornarien a l'estat natural i primigeni³⁰⁶.

³⁰³ Vegeu Argullol, R. (2008) *El Héroe y el Único*. Barcelona, Acantilado, pàgs. 435-445.

³⁰⁴ Vegeu Baudelaire, C. (1981) *Edgar Allan Poe*. Barcelona, Editorial Fontamara SA, pàgs. 111-137 i Baudelaire, C. (1996) *Consells als joves escriptors*. Barcelona, Columna, pàgs. 154-158.

³⁰⁵ Recordem que Rousseau ens explica al primer llibre de l'Emili que hi ha tres tipus d'educació (la de la naturalesa, la dels homes i la de les coses). Vegeu Rousseau, J.J. (1985) *Emili o De l'educació*. Vic, Eumo Editorial, pàg. 9.

³⁰⁶ Fullat, O. (1990) *PAIDEUSIS. Antropologies pedagògiques contemporànies*. Bellaterra, Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pàg. 106.

Pràctiques educatives pedestres que procuren la immersió a la naturalesa (colònies escolars i escoltisme)

Val a dir que, abans de presentar dues empreses pedagògiques —nascudes sota el deixant del naturalisme pedagògic romàntic— que van significar la institucionalització del retorn a la natura des de perspectives ben diferents, convé precisar el seu context (finals del segle XIX i principis del segle XX) per tal d'entendre per què són fundades durant aquells anys i no en uns altres. Ens referim, doncs, a una època en què l'excessiva concentració de població a les ciutats estava causant unes precàries condicions de vida (falta de consciència higiènica, alimentació pobra, dèficit de salubritat als carrers i cases, manca d'assistència mèdica i pobresa) i, per descomptat, una alta taxa de mortalitat³⁰⁷. Per aquesta raó, queda palès que totes les iniciatives de renovació pedagògica d'aquella època, que van pretendre donar una resposta a la situació esmentada, van convertir la natura en l'escenari més rellevant de les seves activitats (pleinairisme). Tot i així, val a dir que, tal com succeeix en les colònies escolars i el moviment escolta, aquest contacte amb la natura no sempre va tenir les mateixes finalitats educatives.

Primera. El pastor protestant i metge suís Hermann Walter Bion (Affeltrangen, 1830-Zuric, 1909)³⁰⁸ fou la primera persona que va organitzar una colònia de vacances. És a dir: va formar un grup de 68 nens pobres de Zuric, de 8 a 15 anys, i se'ls va endur a les muntanyes del cantó d'Appenzell durant dues setmanes de l'any 1876 amb els objectius que respiressin aire pur i rebessin una alimentació senzilla i fortificant. Allà, com és sabut, van a viure en cases de camperols i van fer determinades activitats conjuntes.

És evident que aquesta iniciativa educativa, que va ser un èxit i va tenir una molt bona rebuda internacional³⁰⁹ perquè la salut dels infants era una urgència que calia atendre,

³⁰⁷ És concretament a l'obra *Pere Vergés. Una educació per a la ciutadania* que podem llegir que a principis del segle XX morien gairebé dos de cada cinc nens o nenes (pàg. 115).

³⁰⁸ S'ha de deixar constància que, a més d'organitzar colònies, posteriorment va participar eficaçment en la creació de llars d'infants i asils per a joves. També va fundar la Casa dels Germans de la Creu Roja i un institut per a l'educació d'infermeres. En reconeixement a la seva obra, va ser nomenat membre de l'Académie Française (1887) i doctor honoris causa de les Universitats de Zuric i Ginebra.

³⁰⁹ En aquest sentit, podem destacar que la proliferació d'aquesta iniciativa en pro de la salut dels infants es va desenvolupar de la manera següent al vell continent: Alemanya (1878), Àustria (1880), Itàlia i Anglaterra (1882), Holanda (1883) i Bèlgica (1886). El Primer Congrés Internacional de Colònies, que consagrà i consolidà internacionalment l'obra de les colònies, es va celebrar a Zuric el 13 i 14 d'agost de 1888.

ens obliga a esmentar el gir que va fer la pedagogia en el darrer quart del segle XIX a causa del desenvolupament de la medicina infantil i de la puericultura. Parafraçant el professor Vilanou (1994), direm que la pedagogia va deixar de ser una ciència filosòfica per seguir el model de la biologia. Així, doncs, la pedagogia, que va convertir la fisiologia com el seu fonament més important, va passar a ser patrimoni dels metges i fisiòlegs com Binet, Decroly o Montessori i, d'aquesta manera, es va estendre la tesi en el sector educatiu que s'aconseguiria un rendiment escolar i intel·lectual més elevat millorant les seves condicions de vida i la de les escoles.

Cal dir a més que, sens dubte, les colònies —juntament amb l'ideari higiènic (oxigenació, exaltació de la vida a l'aire lliure...)— també van tenir una molt bona acollida a Catalunya. Una bona prova d'aquest fenomen educatiu va ser la República d'Infants de Vilamar (1922-1939), que tot seguit tractarem amb el propòsit que la nostra explicació sobre aquesta forma de transitar sigui molt més entenedora. Abans, però, és convenient fer un petit recorregut històric per entendre el naixement d'aquesta colònia escolar tan significativa en la història de la pedagogia catalana.

Tot i que la primera colònia que es va organitzar a l'estat espanyol fou una iniciativa de la Institución Libre de Enseñanza (ILE)³¹⁰, val a dir que en el nostre cas arrencaren gràcies a la tasca d'una entitat tan important com va ser la Sociedad Económica Barcelonesa Amigos del País³¹¹, l'any 1893, i tretze anys més tard fou quan l'administració pública (Ajuntament de Barcelona) va organitzar les primeres colònies escolars per als nens de la ciutat mercès a una proposta del conseller Hermenegildo Giner de los Ríos. Cal dir també que la creació de la Comissió de Cultura (1917) — summament preocupada per la situació de la infància— va ser molt important per a la implantació d'aquesta empresa pedagògica sanitària i altres experiències d'educació a l'aire lliure, com ara els banys de mar per als alumnes de les escoles de Barcelona (1918), les escoles a ple aire (Escola del Mar o del Bosc de Montjuïc) i les colònies permanents (1931).

³¹⁰ Ens estem referint a la que va organitzar Manuel Bartolomé Cossío, per mitjà del Museo Pedagógico Nacional, per a 18 nens de Madrid a la platja de San Vicente de la Barquera (1887).

³¹¹ Entitat fundada l'any 1822 que potenciava i potencia tot allò beneficiós per a la modernització i progrés del país en clau liberal.

Fet i fet, la colònia de la platja de Calafell anomenada República d'Infants de Vilamar, que estava formada per pavellons construïts a partir de les casetes de la fira de mostres (1888), va estar dirigida, entre d'altres, per Pere Vergés i Farrés (Barcelona, 1896-Barcelona, 1970) durant dues etapes distintes (1922 i 1930-32). Convé recordar que, juntament amb la colònia de Turissa (Artur Martorell), va ser la més paradigmàtica de totes per dos motius. Per una banda, fou la primera colònia que es va organitzar des de l'administració pública i, per una altra, una vintena de mestres van ser els responsables de dur-ne a terme les activitats i van possibilitar així la materialització dels grans principis de l'Escola Nova. En conseqüència, la colònia de Vergés va mantenir la tasca per a la qual va ser fundada aquesta institució educativa (la higiene), però amb la intenció de convertir-se en un recurs fonamental per a una educació integral i de pedagogia activa, es va convertir en una institució íntegrament educativa. Ras i curt: la colònia de Vergés fou també escolar perquè és un exemple de la interrelació que hem esmentat abans entre l'higienisme i els nous corrents pedagògics durant el primer terç del segle XX.

En aquest sentit, podem destacar que el retorn a la natura va ser abordat de dues maneres diferents per les colònies que es van realitzar a casa nostra abans de la Guerra Civil (1936-39). Quant a les primeres experiències, que tenien una orientació exclusivament beneficosanitària, consistien a portar un grup d'infants —provinents de zones urbanes on l'amuntegament perjudicava les seves precàries salut— al mar o a la muntanya perquè poguessin gaudir de la naturalesa i procurar una ventilació pulmonar (la marxa, la carrera, el salt i els jocs higiènics recreatius i no esportius). Per tant, es tenia el convenciment que el simple fet de sortir de la ciutat ja era bo per al manteniment o millora de la salut dels participants.

Pel que fa a les iniciatives que van ser fundades sota el paraigua de les administracions públiques, podem dir que defensaven la idea que una colònia havia de treure el màxim rendiment educatiu i social que ofereix la vida en plena naturalesa³¹². A més, cal afegir que aquesta experiència a l'aire lliure també passà a ser adreçada a tots els infants, independentment de l'estat de salut o classe social. Per aquest motiu, no és inoportú recordar que la República d'Infants de Vilamar va ser una experiència d'aire lliure que

³¹² Martorell, A. i Vergés, P. (1979) *Colònies escolars de l'Ajuntament de Barcelona*. Barcelona, Edicions del Mall, pàg. 7.

va possibilitar la realització d'una sèrie d'exercicis físics òptims per a l'aprenentatge directe i intuïtiu. Ens estem referint a les excursions, viatges al camp o passejades que van ser pensades per millorar l'estat físic dels infants i, a més, el seu desenvolupament intel·lectual o cultural per mitjà de la recerca de minerals, visita de monuments o de poblacions veïnes, recollida de plantes (herboritzar) per tal de conèixer la naturalesa, etc.

En definitiva: el retorn a la natura no solament va ser utilitzat per aconseguir una millora física o de la salut (gimnàstica respiratòria³¹³), sinó també per dur a terme una educació moral (introspecció que apunta a una religió natural), intel·lectual (ús de mètodes actius i intuïtius a partir del contacte directe amb la natura) i estètica (gaudiment dels espectacles de la natura).

Segona. Com és conegut, Robert Stephenson Smyth Baden-Powell (Padding, 1857-Nyeri, 1939), quan era comandant de la ciutat de Mafeking i estava sent assetjada per l'exèrcit boer (1899-1900), va fundar un cos de cadets amb nois de 13 a 15 anys amb funcions logístiques relacionades amb la guerra (missatgeria, preparació de menjars, etc.). Durant el setge, va publicar la *Guia per a explorar per a ús de suboficials i soldats* (Aids to Scouting for N.C. Os and men, 1899), que va ser un èxit i fou llegida en cercles molts més amplis que els estrictament militars als quals estava destinada. En conseqüència, al cap de poc temps va dirigir el primer campament a l'illa de Brownsea (Anglaterra, 1907). No podem oblidar que, fruit d'aquella experiència, va escriure *Escoltisme per a nois* (Scouting for boys, 1908), que es va convertir en el manual d'un nou moviment juvenil educatiu com és l'escolta, que avui dia encara té molta vigència³¹⁴.

Sens dubte, no cal ser gaire lúcid per endevinar que la vida a l'aire lliure i la vinculació amb la natura també van esdevenir elements primordials en el seu mètode. Deixem parlar, per expressar-ho millor, Baden Powell: «La vida a l'aire lliure que mena té un

³¹³ Vegeu els elements que componen aquesta pràctica a: Martorell, A. i Vergés, P. (1979) *Colònies escolars de l'Ajuntament de Barcelona*. Op. cit., pàg. 11.

³¹⁴ Segons un cens elaborat l'any 2004, el moviment educatiu mundial *scout* està implantat a 192 estats del món i uns 22 milions de nens/es, adolescents i joves formen part d'aquesta organització. Dades extretes del treball següent: Hernández, J. M^a (2011) «Escultismo, regeneracionismo y educación de la ciudadanía en España (1912-1936). Influencias inglesas», a: Hernández, J. M^a (coord.) *Influencias inglesas en la Educación española e iberoamericana (1810-2010)*. Salamanca, Gráficas Lope, pàg. 43.

encís tan gran que, un cop hom l'ha tastada, no se'n pot escapar. Doneu-me l'home que hagi estat criat enmig de les grans coses de la natura: ell conrea la veritat, la independència i la confiança en si mateix; té impulsos generosos; és lleial envers els seus amics i fidel a la bandera de la seva pàtria»³¹⁵. Heus ací, doncs, que aquest posicionament a favor del pleinairisme va fer que diferents autors del moviment de l'Escola Nova (Adolf Ferrière, entre d'altres) consideressin la proposta d'aquest militar anglès com la representació més il·lustre fora de l'escola pròpiament dita³¹⁶.

Som, doncs, davant d'una organització d'abast mundial i amb molts anys a l'esquena. És per aquest motiu que convé aclarir que aquesta tesi doctoral solament prestarà atenció al moment fundacional de la creació dels escoltes, ja que pocs anys després de la seva fundació, les seves activitats es van convertir en molt més educatives i més pròximes a l'obra educativa a la qual ens hem referit línies més amunt. Ens ho demostren, entre d'altres, dos fets. Per una banda, és sabut que la majoria de les seves organitzacions internacionals van deixar de realitzar pràctiques d'exploració militar. I, per una altra, no és inoportú recordar que a casa nostra —on l'escoltisme posseeix una centenària història (Serra; Balcells, Samper; Adroher, Jiménez, Vallory)³¹⁷— les colònies organitzades després de la mort del dictador Franco van estar molt influïdes pel model escolta i les seves potencialitats educatives (viure a la natura, esperit aventurer i servei a la comunitat)³¹⁸.

En tot cas, l'escolta que tenia al cap Baden-Powell havia de ser una persona que practiqués activitats físiques o esportives a la naturalesa i s'esforcés per conèixer els noms de les plantes collint fulles, fruits o flors per examinar-los, col·leccionant fulles de diferents arbres, esbrinant quines plantes salvatges servien d'aliment i, endemés, cercant

³¹⁵ Baden-Powell, R. (2007) *Escoltisme per a nois*. Vic, Eumo Editorial, pàgs. 63-64.

³¹⁶ Balcells, A. i Samper, G. (1993) *L'escoltisme català (1911-1978)*. Barcelona, Barcanova, pàg. 20.

³¹⁷ En aquest sentit, convé recordar que va arribar pocs anys després de ser fundat per Baden-Powell, tal com van deixar palès les iniciatives que van prendre el nom d'*Exploradores Barceloneses* (1912) —apadrinades pel rei Alfons XIII— i *Jovestels* del CADCI (1912-1913). Tot i així, és ben cert que el mossèn Antoni Batlle (Sitges, 1888-Barcelona, 1955) o Josep Maria Batista i Roca (Barcelona, 1895-Barcelona, 1978) foren figures més cabdals en la introducció de l'escoltisme al nostre país, i el fet és que l'any 1928 fou quan es va celebrar el primer Campament General de Guies Excursionistes i Minyons de Muntanya.

³¹⁸ Així ho llegim a: Trilla, J. (2009) «L'educació en el lleure i l'escoltisme» a: González-Agàpito, J. (ed.) *Escoltisme, autoformació i ciutadania activa. Un balanç de cara al futur*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pàgs. 156-157.

plantes³¹⁹. Tanmateix, no podem perdre de vista una cosa fonamental: aquesta activitat estava sotmesa a la concepció platònica que tenia Baden-Powell. Així, doncs, com que la pedagogia és política, aquest exmilitar anglès educava per intervenir en la configuració de la nostra societat, en la participació d'aquells àmbits que conformaven el desenvolupament com a ciutadans i com a país. Dit això, fóra bo subratllar que una de les principals raons de l'èxit d'aquest moviment educatiu, que va néixer en un context on hi havia preocupació per l'estat de la societat anglesa, rau en el fet que va plantejar una proposta adient i possibilista de regeneració moral que pretenia assegurar el redreç d'una potència imperial que percebia els seus primers signes de declivi (la fi del colonialisme) i de disgregació moral del caràcter del poble.

Doncs bé, no hi ha dubte que aquest segon retorn a la natura té clares connotacions regeneracionistes i, consegüentment, patriòtiques. Podem dir que l'escoltisme és un gran joc a l'aire lliure³²⁰ amb l'objectiu de formar persones lliures i capaces de valer-se per elles mateixes. A les pàgines d'*Escoltisme per a nois* queda ben explícit el seu mètode: enfortiment de la salut física i la intel·ligència; desenvolupament del caràcter (*character factory*), que representava el sentit de l'honor, de la responsabilitat i de la fidelitat als compromisos adquirits i, per acabar, la disposició de servir els altres (*Be prepared!*). En resum: no hi ha dubte que l'escoltisme pot ser considerat una escola de ciutadania activa.

³¹⁹ Vegeu el capítol «Coneixement dels animals i de la natura» a Baden-Powell, R. (2007) *Escoltisme per a nois*. *Op. cit.*, pàgs. 219-257.

³²⁰ *Id.*, *ibid.*, pàg. 376.

6.3- El viatge cultural de Goethe

L'individu que camina tot demostrant bones maneres (*Homo viātor civīcus*)

Després de presentar el viatge cultural que va emprendre el nostre autor amb la voluntat de conèixer una antiguitat clàssica totalment idealitzada (harmonia, bellesa i mesura), com era la llatina per a l'Alemanya del segle XVIII, sostenim que el subjecte antropològic que millor encaixa en la seva forma de transitar és el que anomenarem amb l'epígraf d'*Homo viātor civīcus*.

D'aquesta manera, el terme *civīcus* ens serveix per destacar dos fets ben rellevants relacionats amb els seus hàbits burgesos tan equilibradament sensats que, sens dubte, han acabat esdevenint un model a seguir. És a dir: el seu viatge no desprèn cap bri de sensació de temps buit o perdut ja que, en tot moment, és un valor actiu a favor d'assumpes útils com la descoberta sistemàtica d'una gran quantitat de béns naturals (plantes, muntanyes) i culturals (pintures, arquitectura) i, així mateix, el seu comportament fou summament respectuós amb les institucions, les normes de convivència i els ciutadans d'Itàlia. Com a conseqüència d'això, no ens pot estranyar que Goethe sigui considerat un dels fundadors del conservadorisme il·lustrat.

La idea de la *Bildung* (formació, cultura)

Parlant en general, cal dir que Goethe fou un dels principals autors del neohumanisme alemany (1780-1830), el qual fou possible gràcies a l'entroncament entre els humanismes del Renaixement i el que va sorgir de l'*Aufklärung* (Il·lustració). Com és sabut per tothom, la creació més genuïna d'aquest moviment renaixentista que ha acabat esdevenint un pilar fonamental de la pedagogia germànica contemporània és la *Bildung*, és a dir, el somni il·lustrat d'una educació tolerant, racional i humanista que, des d'un optimisme pedagògic, pretenia convertir els éssers humans més rics en experiència i coneixements. Per aquest motiu, la paraula *Bildung*, que és de difícil traducció, sempre ha d'anar associada tant a la formació com a la cultura.

Vet aquí, doncs, l'ideal educatiu alemany contemporani per excel·lència que, juntament amb la *Paideia*, *Humanitas*, *Studium* o *Sapientia*, representa una de les vies pedagògiques d'Europa. Paga la pena recordar que es tracta d'un concepte que prové del moviment burgès i, atrets per l'art clàssic, estableix una estreta relació amb la *Paideia*, ja que va proclamar allò tan conegut de «Bilde dich griegisch» (Forma't com un grec)³²¹. Sigui com sigui, el que en tot cas és inqüestionable és que la *Bildung* ha tingut un llarg recorregut en la història de la pedagogia, i el seu llegat ha arribat, a pesar de diverses interrupcions³²², fins a una de les línies discursives que es perceben en el panorama actual (pedagogia hermenèutica). Dit això, passem a detallar dues aportacions ben significatives d'aquest moviment.

Pel que fa a la primera, destaquem dos establiments que van ser fundats durant el neohumanisme i han acabat esdevenint referències de primer ordre des d'un punt de vista historicoeducatiu: d'una banda, la Humboldt-Universität zu Berlin (1810), fundada sota els principis de la solitud (*Einsamkeit*) i de la llibertat (*Freiheit*) i, d'una altra, el *Gymnasium* (1812), que pretenia construir, des de l'educació secundària, una nova elit aristocràtica que dominés l'expressió oral per tal de saber discutir i persuadir; les ciències pures, perquè preparen a l'objectivitat crítica que és tan necessària per a qualsevol legislador de si mateix i dels altres i, per descomptat, l'estudi de les humanitats (llatí, grec i alemany).

Quant a l'altra contribució, esmentem les pedagogies de les ciències de l'esperit (*Geisteswissenschaftliche Pädagogik*), que van sorgir durant la República de Weimar (1919-1933). Defensen una teoria de la formació humana en concordança amb la idea de la *Bildung* i, a més, va ser el corrent educatiu oficial durant aquells anys. La revista *Die Erziehung* —publicada a Leipzig des de l'any 1925 sota la direcció d'autors tan importants com Fischer, Spranger, Nohl, Flitner o Litt— va actuar de portaveu d'aquesta cosmovisió pedagògica que sosté que és cabdal la transmissió dels continguts vitals a les noves generacions perquè puguin recrear tot un món de significats culturals i, com a conseqüència d'això, realitzar-se com a ciutadans.

³²¹ Expressió manllevada d'Ipland, J. (1998) *El concepto de «bildung» en el neohumanismo alemán*. Huelva, Hergué Editorial, pàg. 10.

³²² Vilanou, C. (2001) «De la 'Bildung' a la Pedagogía Hermanéutica». *Ars Brevis* (Barcelona, Anuari de la càtedra Ramon Llull Blanquerna), 7, pàgs. 255-279.

Arran del que acabem de dir, podem concloure aquest apartat expressant que, d'ençà de la idea de *Bildung*, no hi ha dubte que durant el neohumanisme Berlín es va convertir en la capital de la cultura acadèmica i, Weimar, on va viure Goethe tal com vam presentar anteriorment, en la de l'idealisme i de la llibertat.

La dimensió autoformativa com a garantia d'aprendre tant món com sigui possible

És d'aquesta manera com en èpoques determinades els fills es separen dels pares, els criats dels amos, els protegits dels benefactors, i l'intent de caminar amb els propis peus, de viure la pròpia vida, d'independitzar-se, tant si surt bé com si no sempre respon a la voluntat de la natura.

[Goethe, 2003: 216]

Arribats en aquest punt, és l'hora de fer tres consideracions pedagògiques sobre el recorregut goethià per terres italianes que nosaltres l'hem percebut com un autèntic «viatges d'estudis» tal com feien els membres del Grand Tour.

Val a dir, abans de tot, convé recordar que la seva *Bildung* està estructurada al voltant de dues idees reguladores essencials: per un costat, la formació del individu s'ha d'entendre com un desenvolupament integral i continuat que condueix a la constitució d'una personalitat lliure i, per un altre, la possibilitat d'un món habitable i dotat de sentit. Així mateix, podem afegir que Goethe sempre ha tingut una gran notorietat a Catalunya gràcies a les traduccions i els estudis d'autors de la talla de Joan Maragall (Barcelona, 1860-1911), Eugeni d'Ors (Barcelona, 1881-Vilanova i la Geltrú, 1954) o Carles Riba (Barcelona, 1893-1959) i, en matèria educativa, pels professors Joaquim Xirau, Pere Vergès i Joan Roura-Parella.

En primer lloc, volem destacar que estem davant d'una experiència netament pedagògica perquè no hi ha dubte que va aportar-li una sèrie d'aprenentatges i nous al·licients intel·lectuals. És ben possible que la descoberta de l'esperit clàssic és el millor exemple d'aquest aspecte que acabem de comentar, ja que va suposar-li un abans i un després en les seves obres i la seva vida.

Després, posem de manifest que aquesta vivència té punts en comú amb el relat que presenta el llibre meravellós *Wilhelm Meister*, el qual va establir les pautes arquetípiques de la *Bildungsroman*. Diem això perquè totes dues plantegen una formació entesa com la possibilitat de viure, des d'un horitzó individualista i burgès, una vertadera metamorfosi lluny de l'educació institucionalitzada i, per damunt de tot, un procés en què el subjecte ha de participar activament en la seva pròpia educació. Vist des d'aquesta perspectiva, es ben lògic que aquestes dues manifestacions corresponguin a l'ideari educatiu al·ludit.

En darrer lloc, abordem un dels trets principals que van caracteritzar el periple italià goethià: el desig de descobrir interiorment i espiritualment els mètodes mitjançant els quals es podien despertar totes aquelles forces adormides per tal de dirigir-les cap a una activitat beneficiosa o un coneixement de la realitat. Dit d'una manera més senzilla: l'autorealització individual. Novament tornem a la novel·la de formació per excel·lència, perquè les paraules de Meister són ben aclaridores en tots els sentits: «Deixa'm que t'ho digui en uns pocs mots: formar-me a mi mateix tal com sóc, aquest ha estat obscurament ja des que era jove el meu desig i el meu propòsit»³²³.

En sintonia amb això, no ens podem estar de remarcar que la idea que la formació ha de sorgir de la pròpia personalitat individual ha estat una constant d'ençà l'obra i l'exemple de Goethe, passant per autors com Schneider i Guardini³²⁴. Qui millor ha recollit aquest llegat ha estat, sens dubte, la pedagogia hermenèutica, perquè considera que la formació té quelcom personal i individual que s'analitza per mitjà d'un procés d'autointerpretació. I, per si això no fos prou, convé recordar el breu discurs *L'educació és educar-se* (*Erziehung ist sich erziehen*, 1999) de Gadamer ja que, tot recordant la tradició de la *Bildung* neohumanista, defensa la tesi que la formació implica un procés d'autoformació obert i plural perquè cada persona, des d'horitzons diferents, busqui nous sentits en el procés infinit d'interpretacions (culturals, literàries, artístiques i altres).

³²³ Goethe, J. W. (1985a) *Anys d'aprenentatge de Wilhelm Meister*. Barcelona, Edicions 62, pàg. 219.

³²⁴ Vilanou, C. (2001) «De la 'Bildung' a la Pedagogia Hermanèutica». *Ars Brevis* (Barcelona, Anuari de la càtedra Ramon Llull Blanquerna), 7, pàgs. 255-279. En relació aquest darrer autor, podem mencionar *Cartas sobre la formación de sí mismo* (*Briefe über Selbstbildung*, 1921-1924) perquè apel·la a la dimensió autoformativa per fugir de l'ambient asfixiant del militarisme nacionalista prussià.

6.4- L'expedició científica de Humboldt

L'home que camina per tal d'explorar nous territoris (*Homo viātor explorātōris*)

No hi ha dubte que l'experiència humboldtiana va lligada íntegrament a la d'un home que camina amb una energia forassenyada i una eterna curiositat per explorar territoris exòtics. Paga la pena mencionar que, des d'aquesta perspectiva, l'*Homo viātor explorātōris* és entès com aquell individu que entén la ciència com una aventura viscuda en primera persona que succeeix lluny de laboratoris de qualsevol tipus.

Això establert, no és debades mencionar les principals característiques d'aquesta actitud pedestre. A redós del Romanticisme amb una forta inspiració rousseauiana, Humboldt també va percebre la naturalesa com el seu lloc idoni per desenvolupar les seves tasques intel·lectuals i personals. Una bona prova d'això és que les seves obres estan farcides de precises descripcions literàries i estètiques de diferents escenaris (els pics del Teide de Tenerife o el Chimborazo d'Equador) del que podríem anomenar l'espectacle de la naturalesa. Altrament, tampoc podem bandejar l'esperit del projecte il·lustrat perquè, al cap i a la fi, l'activitat principal del nostre autor és la de recollir i acumular dades útils (mesurar el terreny, anotar les temperatures i la pressió atmosfèrica) de l'indret visitat amb la finalitat de fer progressar la ciència.

El model de ciència, entre el Romanticisme i el neohumanisme

És inqüestionable que Alexander von Humboldt, un dels principals naturalistes i geògrafs del Romanticisme, va fer moltes coses a favor del desenvolupament de la ciència i l'expansió de l'ideari neohumanista. En relació amb el seu esperit científic, podem destacar breument un parell d'idees: unitat orgànica entre l'home i la natura, i visió de la naturalesa com el regne de la llibertat.

No obstant això, cal recordar que les tesis de Humboldt no es van imposar. Com és conegut per tothom, va succeir tot el contrari i fou en part per l'èxit de les doctrines darwinistes i, per descomptat, del model de ciència físicomatemàtica que, arran del gran desenvolupament de les ciències físiques i matemàtiques del segle XVII, propugnà la

separació entre l'home i la natura, de manera que l'ésser humà passa a ser considerat el propietari d'un món que tant aspira a conèixer científicament com a transformar-lo en benefici propi.

L'excursionisme científic al servei de la societat i de l'educació

Ens trobem, doncs, davant d'un explorador exemplar que va portar a terme un viatge d'estudi que estava format per l'estructura següent: la documentació prèvia, l'estada al territori i l'escriptura fruit d'una intensa reflexió. No és debades recordar que, en el moment de contemplar la immensitat del món, realitzava llargs i feixucs recorreguts pedestres per tal de captar l'objectivitat del fenomen exterior (mesurar) i el reflex d'aquest captat pels sentits (sentir)³²⁵. En qualsevol cas, i al marge d'altres possibles consideracions respecte del procediment humboldtià, clourem aquesta interpretació sense perdre de vista el fet que la concepció harmònica de l'univers va trobar un magnífic ressò en moviments com l'excursionisme científic. Per tant, tot seguit detallarem com les muntanyes van esdevenir un referent de primer ordre per a alguns científics i educadors del nostre país.

Amb aquests plantejaments, convé fer esment, en primer lloc, de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (ACEC), perquè és l'entitat que exemplifica més bé aquesta nova afició de la ciutadania vers la naturalesa. A redós dels ideals romàntics de la Renaixença catalana, aquesta entitat pionera va fomentar les excursions a partir de l'any 1876 amb l'objectiu de conèixer (naturalesa, història, art i literatura) el nostre territori. D'aquesta manera, una munió de científics (geògrafs, naturalistes, biòlegs, historiadors o antropòlegs) van abandonar progressivament les concepcions especulatives a favor d'una observació directa dels fenòmens de la naturalesa. És conegut que el 1891 es va fusionar amb l'Associació d'Excursions Catalana (AEC) per crear el Centre Excursionista de Catalunya (CEC) que, encara avui dia, és la principal entitat d'aquest àmbit de casa nostra, ja que, juntament amb les activitats més esportives com és el cas de l'alpinisme, dóna suport i foment al valor de l'excursionisme.

³²⁵ Puig-Samper, M. A. i Rebok, S. (2007) *Sentir y medir. Alexander Von Humboldt en España. Op. cit.*, pàg. 65.

En aquesta mateixa línia, també recordem com les excursions van connectar amb els projectes més reeixits de la nostra tradició pedagògica. Heus aquí el doble interès que oferien: «d'una banda, milloraven l'estat físic dels alumnes i, de l'altra, propiciaven grans beneficis intel·lectuals i culturals mitjançant la recerca de minerals, la visita de monuments, la recollida de plantes, les visites a poblacions veïnes, el coneixement de la geografia, el contacte amb el món de la pagesia i de la ramaderia, etc.»³²⁶. Dit això, considerem que és ben probable que aquesta nova metodologia va representar una ruptura vers la formació acadèmica més formalista perquè sostenia la idea que només es pot estudiar mitjançant llibres i representacions i, com a conseqüència d'això, va contribuir a la implantació progressiva de la moderna pedagogia intuïtiva (Pestalozzi i Fröebel).

Com és conegut, el primer centre que va incorporar les excursions —juntament amb els jocs i esports; laboratoris i tallers; vivències estètiques i règim escolar— en la seva metodologia fou la Institución Libre de Enseñanza (ILE)³²⁷. Cosa que no ens pot sorprendre perquè, tal com afirmen els professors Planella i Vilanou³²⁸, el germà de Francisco de los Ríos (Bernardo) va ser qui va traduir les principals obres de Humboldt a la llengua castellana. En tot cas, la qüestió és que l'ILE va adoptar l'excursionisme instructiu com a complement imprescindible dels ensenyaments de geografia i ciències naturals des de la seva fundació (1876) perquè consideraven que l'aprenentatge directe amb el món era fonamental. Set anys més tard va considerar la Sierra del Guadarrama com un lloc privilegiat per a la formació humana arran de la seva significació moral i estètica del paisatge.

A més, recordem que la introducció de l'excursionisme escolar a Catalunya també va venir donada, en bona part, per una sèrie d'obres didàctiques que tenien l'objectiu de motivar a l'adolescència i la joventut a la pràctica d'aquest esport a l'aire lliure (Font, Serch) i, a més, per mitjà d'una altra persona relacionada amb l'obra de l'ILE: el professor d'història natural de la Universitat de Barcelona Odón de Buen (Zuera, 1863-

³²⁶ Vilanou, C. (1995) «Higiene i Educació física a les colònies» a: *Actes del Col·loqui Universitari Artur Martorell, educador del nostre temps*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 195.

³²⁷ Moleró, A. (2000) *La Institución Libre de Enseñanza. Un proyecto de reforma pedagógica*. Madrid, Editorial Biblioteca Nueva SL, pàgs. 100-103.

³²⁸ Planella, J. i Vilanou, C. (2009) «La natura, entre l'esport i la guerra: vers una ètica de la responsabilitat». *Ars Brevis* (Barcelona, Anuari de la càtedra Ramon Llull Blanquerna), 15, pàgs. 183.

Mèxic DF, 1945)³²⁹. N'és un exemple el seu discurs inaugural del curs acadèmic de 1909 a 1910, en el qual crítica la forma en què s'ensenyava la geografia a les escoles i proposa un nou mètode constituït per passeigs instructius³³⁰ i manipulacions al laboratori. A partir d'aquí, doncs, es va anar estenent gràcies a una sèrie de prohoms — amb tendències ideològiques ben diferents— del moviment de renovació pedagògica catalana: Francesc Flos i Calcat, Francesc Ferrer i Guàrdia, Josep Estalella i altres³³¹.

Tenint això en compte, cal afegir-hi la tasca realitzada per Pau Vila i Dinarès (Sabadell, 1881-Barcelona, 1980) que, sens dubte, va ser cabdal perquè l'escola catalana esdevingués excursionista. Continuador de l'obra de Joan Palau i Vera (1875-1919), va modernitzar la geografia catalana mentre ocupava els càrrecs següents: fundador de l'Escola Horaciana (1905-1912); director dels Col·legis Mont d'Or (1913) i del Gimnasio Moderno de Bogotà (1914-1918); professor de geografia humana en els Estudis Normals de la Mancomunitat (1920); president de la Secció de Geografia del Centre Excursionista de Catalunya (1928); delegat de la Generalitat al Congrés Internacional de Geografia de París (1931); catedràtic de geografia a l'Escola Normal de mestres de la Generalitat (1932) i cofundador de la Societat Catalana de Geografia (1935). A més, no podem oblidar-nos dels textos *Panorama de l'excursionisme català*³³² i *A propòsit d'unes jornades escolars pel Pirineu català*³³³, en els quals defensa les sortides escolars com a activitat educativa de primer ordre.

³²⁹ Martí-Henneberg, J. (1986) «La pasión por la montaña. Literatura, pedagogía y ciencia en el excursionismo del siglo XIX». *Geo crítica. Cuadernos críticos de Geografía Humana* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 48, pàg. 32.

³³⁰ Fixem-nos-hi: «Yo he observado en mis frecuentes y largas excursiones escolares, dentro y fuera de España, la admiración con que contemplaban los alumnos el cráter de un volcán, los invertebrados de un acuario, el largo sombrío de una gruta, la formidable cortadura de un barranco, y el religioso silencio con que escuchaban mis cortas y precisas explicaciones sobre el terreno» (Buen, 1909:17).

³³¹ Vegeu Oliveras, J. (1992) «La geografia i la renovació pedagògica a Catalunya». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 32, pàgs. 61-70.

³³² Tort, J. (2004) *L'esperit de la terra*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 63-65.

³³³ *Id.*, *ibid.*, pàgs. 73-81.

En fi, tanquem aquest capítol amb unes paraules d'aquest pedagog i geògraf que mostren perfectament la seva dèria pedestre.

«—A vós us agrada molt caminar?»

—Molt. En aquest primer viatge [Colòmbia] encara no m'havia entrat l'obsessió, però ja vaig veure moltes coses. També durant l'Horaciana, caminant amb els alumnes pels voltants de Barcelona, em vaig anar amarant del paisatge. Ja caminava, ja. Una vegada vaig sortir del carrer de Sant Francesc i vaig anar a parar al Montseny d'una tirada».

[Rovira, 1989: 90]

6.5- Els vagareigs de Baudelaire

La persona que camina vagarosament per la ciutat (*Homo viātor vacūus*)

Val a dir que relacionem la vida i l'obra de Baudelaire amb la figura que podem anomenar *Homo viātor vacūus* ja que, tal com hem esmentat anteriorment, va descobrir el *flâneur*. Diem això perquè la forma de caminar del nostre poeta sempre va estar caracteritzada perquè ho feia de manera ociosa, desocupada i sense cap mena de rumb ni objecte determinat. És a dir: moure's per moure's perquè, segons el parer de l'autor de *Les flors del mal*, fer el badoc era la sensació més agradable de totes i l'única manera de descriure allò que l'atzar de cada dia li posava al davant.

Fent un pas més, també convé recordar que el fenomen urbà és un altre tret imprescindible per entendre aquest personatge. Observem, doncs, que és un passejant netament urbà l'existència del qual es construeix a partir de les aglomeracions urbanes i la condició d'anònim que aquesta possibilita. Podríem dir que sempre es va deixar endur per la marea de la ciutat, cosa que podem percebre en les seves poesies — elaborades enmig de l'enrenou urbà — perquè, sens dubte, pinten diferents escenes de la trama urbana.

La vida genuïnament moderna

El mayor poeta en el umbral de la modernidad.

[Fumaroli, 2010: 385]

D'acord amb el plantejament d'aquest gran intel·lectual contemporani, tot seguit ens disposem a estudiar els escrits en els quals Baudelaire va mostrar la seva interessant estètica de l'art modern, que transformava la lírica clàssico-romàntica francesa en l'explosió de la modernitat (1846) tot facilitant la irrupció d'un nou artista. En aquest sentit, cal destacar-ne tres: *De l'heroïsme de la vida moderna* (De l'héroïsme de la vie moderne, 1846), *L'artista modern* (L'artiste moderne, 1859) i *El pintor de la vida moderna* (Le peintre de la vie moderne, 1863).

Abans d'entrar en el primer text que hem esmentat, voldríem dir que Charles Baudelaire ja va expressar el seu malestar per l'estat de l'art al saló que es va fer un any abans, mostrant la seva preocupació per la multiplicació de quadres realistes o naturalistes i la bona acollida que tenien per part del públic. Fent un homenatge al genial pintor Eugène Delacroix (Charenton-Saint-Maurice, 1798-París, 1863), manifestà per primer cop que l'art modern —és a dir, el Romanticisme, perquè era l'expressió més recent de la bellesa en aquella època— ha d'estar més atent a la realitat i s'ha de deixar endur pels camins de la *nouveauté*. En definitiva: ha de buscar el costat èpic de la vida.

En línia del que acabem d'apuntar, podem veure com en la primera redacció esmentada el nostre autor va ratificar quina ha de ser la tasca principal del vertader pintor modern i, a més, apareix per primer cop la seva ja popular Teoria de la Bellesa, que recull la dualitat següent: allò etern i allò transitori. Per tant, descarta la bellesa absoluta i eterna, ja que: «La vida parisina es fecunda en temas poéticos y maravillosos. Lo maravilloso nos rodea y nos empapa como la atmósfera, pero no lo vemos»³³⁴. Més tard, en un altre passeig filosòfic a través de la pintura, va denunciar la mediocritat d'aquella època atès que l'artista és més aviat un imitador que no pas un home amb una bona formació espiritual i intel·lectual. És a dir, la seva obra desacredita la reina de les facultats artístiques, la imaginació.

³³⁴ Baudelaire, C. (1976) *El Salon de 1846*. València, Fernando Torres Editor, pàg. 198.

Sens dubte, el darrer article és el més complet de tots tres i, per aquest motiu, és considerat un autèntic manual d'art contemporani i de la gramàtica de la *Modernité*³³⁵ que, com és lògic, ara ens servirà per explicar les seves principals idees. La primera de totes és una que ja ha sortit anteriorment, però en aquest text està explicada més a bastament, com demostra aquesta suggeridora cita: «La bellesa està feta d'un element etern, invariable, que té una qualitat extraordinàriament difícil de determinar, i d'un element relatiu, circumstancial, que serà, si voleu, l'època, la moda, la moral, la passió, ara l'una ara l'altra, o bé totes alhora. Sense aquest segon element, que és com l'embolcall divertit, titil·lant, aperitiu, del diví pastís, el primer element seria indigest, inapreciable, no adaptat ni apropiat a la naturalesa»³³⁶. No hi ha dubte que aquesta concepció de la bellesa —amb clares reminiscències cristianes, com ens demostra el seu caràcter dualista— converteix el present en «la meitat de l'art»³³⁷ en comptes dels personatges, vestits o mobles antics, com era habitual fins llavors. És probable que aquesta rebel·lió del present contra el passat fos una de les primeres aportacions que va fer Baudelaire a la poesia moderna. No obstant això, no ens podem oblidar que aquest elogi que va fer de la bellesa de la transitorietat es contradeia amb un altre punt cabdal de l'estètica baudelairiana, que era el que evocava nostàlgicament la pèrdua d'un passat aristocràtic i lamentava la intrusió d'una present classe mitjana vulgar i materialista.

És evident que la percepció d'una bellesa dualista va generar una nova concepció de l'artista i la seva actitud per antonomàsia va passar a ser l'*heroïficació* del present. Tot i que el *flâneur* és la figura més escaient per resumir aquesta manera de ser, tal com veurem més endavant mitjançant l'obra cabdal de Benjamin, en aquesta ocasió, el poeta francès es va deixar d'abstraccions i va escollir un pintor —poc conegut, que defensava l'art del dibuix com la tècnica més idònia per mostrar la vida moderna enlloc de la fotografia— per explicar quin tipus de persona era idònia per construir l'experiència de la Modernitat. Per aquest motiu, a continuació farem un repàs de les característiques principals de Constantin Guys (Flesinga, 1802-París, 1892)³³⁸ amb la idea de dibuixar la

³³⁵ Azúa, F. de (1996) «Baudelaire», a: Llovet, J. (Ed.) *Lecciones de Literatura Universal*. Madrid, Ediciones Cátedra SA, pàg. 614.

³³⁶ Baudelaire, C. (1996) *Consells als joves escriptors*. Barcelona, Columna Edicions, pàg. 123.

³³⁷ *Id.*, *ibid.*, pàg. 133.

³³⁸ Ara bé: molts estudiosos de l'obra de Baudelaire pensen que el nostre autor tenia al cap un altre pintor. Ens referim a Edouard Manet (París, 1832-París, 1883), considerat un dels precursors de l'impressionisme i de l'art modern. Es van conèixer pels volts de 1858 i van mantenir una intensa relació epistolar durant els anys de formació del pintor, quan va abandonar el taller del seu mestre, Thomas Couture. Tot i així, Baudelaire mai va escriure cap crítica de cap de les seves obres ni tampoc el va

figura que va saber treure l'etern d'allò transitori. Les seves idees motrius són les següents: la curiositat i una mirada sintètica i infantil de la realitat.

En primer lloc, destaquem el punt de partença del seu geni: la curiositat. És a dir, l'artista modern fou un cosmopolita urbà a qui li interessava tot el que succeïa al món. Estava obert a tota mena de detalls que poguessin avivar la seva curiositat. A més, també percebia la realitat d'una manera diferent: sintètica i infantil. Pel que fa a la primera característica, ens referim a una mirada que sap arrencar «a la vida actual su lado épico»³³⁹ i, més tard, representar aquest moment transitori seguint la pauta de les ambivalències del món emotiu i imaginatiu. Amb la finalitat d'evitar la realització d'un retrat quotidià realista i objectiu, val a dir que la imaginació —la reina de les facultats— sempre va jugar un paper molt important en el procés d'inspiració. Deia que salpebrava la rutina quotidiana. Altrament, la mirada també havia de tenir les mateixes propietats que la dels nens i nenes. És a dir: aguda, màgica i plena d'ingenuïtat o *naïveté*, que significa espontània i sincera. En definitiva, l'artista modern havia de ser més aviat un home-infant.

Seguidament destaquem les dues darreres aportacions teòriques de l'estètica baudelairiana. La primera fa referència a l'associació d'allò bell amb la maldat. Aquesta comunió, que trenca amb aquella que provenia de la tradició grecollatina, es fa ben plausible a la dedicatòria que li va fer el seu amic i poeta Théophile Gautier (Tarbes, 1811-Neuilly-sur-Seine, 1872) en el llibre *Les flors del mal*. Reivindica unes *fleurs* gens naturals que romanen malaltisses plenes d'estultícia, pecat, error i cobejança³⁴⁰. Com hem vist anteriorment, aquesta unió tindrà un cert ressò. Primerament, en les autoritats públiques d'aquell temps, i més tard, en alguns escriptors, que es deixaran influenciar per la seva obra (Verlaine, Mallarmé, Rimbaud o Lautrémont). En poques paraules: és

defensar públicament, com va fer Émile Zola (París, 1840-París, 1902) arran d'uns polèmics quadres que va elaborar. Així, doncs, solament voldríem destacar les obres següents: a *Olympia* (Musée du Louvre, París) i a *Le déjeneur sur l'herbe* (Musée du Louvre, París) aborda dos temes clàssics —com són la Venus de Tiziano o el gravat de Marcantonio Raimondi respectivament—, però des d'un llenguatge totalment modern. Per tant, barreja el present amb el passat, tal com pretenia l'escriptor de vellut a la seva Teoria de la Bellesa. I, per acabar, a *Musique aux Tuileries* (The National Gallery, Londres) mostra un altre element cabdal de l'autor de *Les flors del mal*: pintar la vida moderna evocant una de les seves festes típiques en un parc molt conegut de la ciutat. Com succeeix amb tota l'obra de Guys, en aquesta darrera pintura trobem el pintor tal com Baudelaire considerava que havia de ser: reporter de la vida moderna mitjançant el dibuix.

³³⁹ Baudelaire, C. (1976) *El Salon de 1846*. Op. Cit., pàg. 22.

³⁴⁰ Vegeu Baudelaire, C. (2007) *Les flors del mal*. Barcelona, Edicions 62, pàgs. 19-23.

una bellesa que no té res a veure amb aquelles dimensions platòniques d'ordre, harmonia i proporció. Per això, Baudelaire també fou conegut com el patriarca de les lletres maleïdes o el poeta sinistre. I, en última instància, en ressaltariem l'elogi a l'artificialitat enfront dels postulats naturalistes (la negació del pecat original o les ensenyances de la natura) del segle XVIII, tal com hem vist anteriorment en el capítol de Rousseau. Per tant, el poeta i crític d'art de París va defensar l'adorn, la moda, el maquillatge o qualsevol altre intent que reformi la natura i s'elevi per damunt d'ella perquè va considerar-los com un dels «signes de la noblesa primitiva de l'ànima humana»³⁴¹.

En un altre ordre de coses, no podem concloure aquest apartat sense esmentar les reflexions de Walter Benjamin, perquè ofereixen un punt de vista diferent del que hem exposat fins ara. Ens referim a *El París del Segundo Imperio*. Diem això perquè considerava que on es pot veure més bé la seva estètica és a l'obra poètica, i no pas en els seus treballs de *salonnier*. El filòsof alemany no en tenia cap dubte: tant *Les flors del mal* com els *Petits poemes en prosa* són un autèntic retaule de l'home modern. En aquesta ocasió, l'autor alemany ens parla de dos textos. En primer lloc, diu que on apareix de manera clara i diàfana la seva teoria de l'art modern és al poema *El cigne* (Le cygne). Per acabar, és en el poema en prosa *La invitació al viatge* (L'invitation au voyage) on podem percebre l'experiència de viure l'actitud moderna que hem esmentat anteriorment. Tenint en compte que el moviment és semblant al ritme d'un bressol, Baudelaire ho descriu pensant en el moviment dels vaixells quan estan atracats a port. I afegeix: «Els enormes vaixells que traginen, tots carregats de riqueses, i d'on s'enlairen els cants monòtons de la maniobra, són els meus pensaments que dormen o que rodolen sobre el teu pit. Els condueixes dolçament vers la mar que és l'infinit, tot reflectint les profunditats del cel en la nitidesa de la teua bella ànima; i quan, fatigats per l'onada i saciats de productes de l'orient, tornen al port nadiu, són encara els meus pensaments enriquits que tornen de l'Infinit vers tu»³⁴². És a dir: Baudelaire era molt més que un crític d'art.

³⁴¹ Baudelaire, C. (1996) *Consells als joves escriptors*. Op. Cit., pàg. 156.

³⁴² Baudelaire, C. (1994) *El spleen de París*. València, Edicions 3 i 4, pàg. 67.

De l'existència sense «*taedium vitae*»³⁴³ en una metròpolis a la pedagogia urbana

Tot i que sembla que la figura del *flâneur* hagi desaparegut per complet del paisatge urbanístic des de fa temps, és ben cert que la seva actitud i la forma de percebre les persones i les coses en la societat de les masses ha perdurat fins arribar als nostres dies de la mà d'alguns escriptors o artistes. Tant és així, que ara mostrarem les aportacions més significatives de Baudelaire segons el nostre parer a partir de quatre breus apunts.

Primer. No hi ha dubte possible que l'existència de Baudelaire va ser erràtica, vaga i supèrflua però, al mateix temps, representa una forma distinta d'habitar en una ciutat lluny de la voluntat del poder establert o, el que seria una altra cara de la mateixa moneda, de l'*esplín* (carència de motivació, d'interès o de sentit). Així, doncs, considerem que l'existència del poeta de l'estirp es pot interpretar com una altra manera de ser que dóna més valor a l'ociositat i a la poesia en lloc del treball i el mercantilisme dins d'un context urbà.

En aquest sentit, ve a tomb recordar que durant el segle XIX, i arran de la industrialització, va aparèixer l'oposició entre el temps personal i laboral. És el naixement de l'oci com a fenomen social, que més tard es convertirà en una important indústria fins arribar als nostres dies. No ens ha d'estranyar, doncs, aquella afirmació que expressa que l'home que vulgui ser útil, és a dir un *businessman*, ha de seguir el camí a l'inrevés de Baudelaire³⁴⁴, ja que el nostre autor —conjuntament amb Balzac, Robert Stevenson o Paul Lafargue— es va dedicar exclusivament a cultivar el seu temps lliure: observar la vida quotidiana i escriure.

Tanmateix, aquest encès elogi a la *dolce far niente* va encendre totes les alarmes de les administracions públiques. Al cap d'uns anys, van legislar contra els vagabunds acusant-los de ser un perill per a la societat i el benestar de tots els seus ciutadans. Així s'explica que avui dia la paraula *vagabund* encara concentri els valors negatius de la improductivitat, la desorientació i l'ambivalència. Fixem-nos en la definició que en fa el

³⁴³ Expressió manllevada d'Ernesto Baltar, que la defineix de la següent manera: «Consiste en esta apatía crónica, esta desgana vital, no necesariamente pesimista, que lanzará al dandi parisense a la calle en busca de historias, de gentes extrañas y olvidadas, o que lo arrojará en brazos de los paraísos artificiales» (Baltar, 2011: 37).

³⁴⁴ Sartre, J. P. (1969) *Baudelaire*. Barcelona, Editorial Anagrama, pàg. 26.

Diccionari de la Llengua Catalana: «Que va errant d'un lloc a altre, especialment defugint de treballar i cercant de campar-se la vida altrament»³⁴⁵. En definitiva: la ciutat lúdica contra la ciutat burgesa.

Segon. És evident que la forma de transitar de Baudelaire no tenia res a veure amb la del *businessman*. La lentitud i vagar sense rumb eren el més important per a l'anomenat patriarca de les lletres maleïdes franceses. És a dir: deambulava per la ciutat buscant allò que no estava trobant. De tal faisó, que aquesta manera de rodar per la ciutat va ser anomenada *pas saccadé*³⁴⁶, que era ben diferent de la de l'home ocupat pels seus negocis, que entenia i entén els desplaçaments des de la lògica d'arribar a un lloc o aconseguir un objectiu prèviament plantejat. No és estrany, doncs, que aquest tipus de persona ja no sàpiga mirar, respectar allò que és mirat.

Així, queda clar que l'errància de Baudelaire també és un elogi a la mirada infantil, desinteressada, creadora i que es deixa sorprendre per les coses més menudes i, per descomptat, de l'activitat humana no utilitària. Nogensmenys, també són ben importants les paraules de Josep Pla per tal d'entendre l'existència pedestre de Baudelaire: «París és una prodigiosa ciutat per a no anar enlloc concretament per rodar»³⁴⁷.

Tercer. És important subratllar la idea que a Baudelaire no li agradava viatjar cap a terres estrangeres o exòtiques, tal com van fer altres poetes decadents. Ben al contrari. Defensant la idea d'una vida més viscuda en un món on el context urbà començava a ser percebut com un conjunt d'edificis grisos homogenis, el nostre caminant de l'asfalt sempre va vagarejar pels carrers de París sense cap rumb establert ni romandre fix en un lloc. Com és lògic, la seva única ocupació no podia ser una altra que divagar per tal de cercar els millors versos.

³⁴⁵ *Diccionari de Llengua Catalana*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pàg. 1700.

³⁴⁶ Maillard, F. (1905) *La cité des intellectuels*. París, p. 362, citat al llibre: Benjamin, W. (1972) *Iluminaciones II Baudelaire. Un poeta en el esplendor del capitalismo*. Op. cit., pàg. 98.

³⁴⁷ Pla, J. (2010) *Sobre París i França. Obra completa (volum IV)*. Barcelona, Edicions Destino, pàg. 65.

En aquesta línia, Charles Baudelaire ens obsequia amb aquestes belles paraules:

I tornant sol a casa seua, a l'hora en què els bronzits de la vida exterior ja no ofeguen els consells del Seny, es va dir: He tingut avui, en somnis, tres domicilis on he trobat igual plaer. Per què forçar el meu cos a canviar de lloc, si la meua ànima viatja tan àgilment? Per què realitzar els projectes, si el projecte mateix és un gaudi suficient?

[Baudelaire, 1994: 84]

Quart. Tot i que la figura del caminant sense rumb o del viatger sense destí és molt més antiga que la del *flâneur*, som dels que estem d'acord amb la tesi d'Enrique López Castellón: «Baudelaire introdujo a este caminante romántico y eterno en la metrópolis, le confió la misión de espiar a la multitud»³⁴⁸. Per aquest motiu, no hi ha dubte que aquest *bohémien docto* fou dels primers escriptors que va considerar la ciutat com el seu principal recurs mnemotècnic, cosa que va ajudar notablement a fer que París acabés esdevenint un referent ineludible en la vida artística i literària del vell continent. Val a dir que posteriorment van aparèixer altres autors amb diferents ciutats com Stendhal (Roma), Franz Hessel (Berlín), Fernando Pessoa (Lisboa) o Claudio Magris (Trieste)³⁴⁹. En definitiva: no hi ha dubte que, d'ençà de l'obra i la vida de Baudelaire, existeix una literatura que converteix allò urbà en un element de primer ordre sense pretendre descriure la ciutat, sinó expressar els sentiments que suscita la vida urbana.

De retruc, i arran de la irrupció de l'etnografia a les ciències socials, també podem afegir que ben aviat la ciutat va esdevenir un clar objecte d'estudi de disciplines com l'antropologia (Goffman, Augé, Delgado) i de l'educació. En conseqüència, convé remarcar el discurs de la pedagogia urbana, el qual forma part del context teoripedagògic actual, perquè estudia la relació entre el fet educatiu i l'urbà fent un elogi dels carrer i dels vianants.

³⁴⁸ López, E. (1999) *Simbolismo y bohemia: la Francia de Baudelaire*. Madrid, Ediciones Akal SA, p. 68.

³⁴⁹ En el marc de la sèrie *Les ciutats i els seus escriptors*, el CCCB (Centre de Cultura Contemporània de Barcelona) va organitzar una suggeridora exposició sobre aquesta relació durant l'any 2011. En aquest sentit, tampoc podem oblidar la relació literària de Barcelona. Entres altres, destaquem *La febre d'or*, de Narcís Oller; *Vida privada*, de Josep Maria de Sagarra; *La plaça del diamant*, de Mercè Rodoreda, i *La meua oda a Barcelona*, de Joan Margarit.

Davant de les teories pedagògiques naturalistes que tenen com a principal referent Rousseau, la pedagogia urbana considera que la ciutat és una font de possibilitats de cultura, oci i diversió que es poden aprofitar amb finalitats pedagògiques i, d'aquesta manera, es va constituir com la base teòrica d'un concepte de gran rellevància a casa nostra³⁵⁰ com és el de *ciutat educadora*. Ens trobem davant, doncs, d'una idea ben suggeridora —constituïda per tres dimensions (la ciutat com a contenidor de recursos educatius, la ciutat com a agent d'educació i la ciutat com a contingut educatiu)³⁵¹— que cerca el treball conjunt per part de tots els agents i actors per tal que el medi urbà esdevingui un espai que garanteixi una adequada formació a tots els ciutadans. De manera paral·lela, el professor Trilla també planteja tres possibles utopies educatives: l'escola-ciutat, la ciutat-escola i la ciutat educativa.

Ras i curt: a pesar de les seves evidents diferències, tant el *flâneur* com la pedagogia urbana tenen en comú que totes dues consideren la ciutat com el marc més idoni possible per donar a peu a experiències ben estimuladores i educatives en comptes de la natura.

³⁵⁰ Convé recordar que a Barcelona es va celebrar el Primer Congrés Internacional de Ciutats Educadores (1990), amb el títol «La ciutat educadora per a infants i joves» i, més endavant, va elaborar un instrument per fer realitat els principis de les *ciutats educadores*, com és el Projecte Educatiu de Ciutat (PECB, 1999).

³⁵¹ Vegeu Trilla, J. (1999) «Un marc teòric: La idea de la ciutat educadora», a: DDAA *Les ciutats que s'eduquen*. Barcelona, Diputació de Barcelona, pàgs. 11-51.

6.6- Les caminades de Nietzsche

L'individu que camina per inspirar-se i crear (*Homo viātor poētīcus*)

Ens trobem, doncs, davant d'un vertader *Homo viātor poētīcus* perquè, tal com va dir l'escriptor austríac Peter Handke (Griffen, 1942), «al hombre poético lo conocerás en que anda con el espacio en torno a él (o lo tiene incluso cuando está sentado)»³⁵².

No obstant això, cal tornar a tenir present la biografia de Nietzsche perquè la seva creació va saber transitar excel·lentment del patiment suprem a la infinita esperança gràcies a un *amour-plaisir* pel coneixement i l'afany d'extreure quelcom de l'interior cap enfora. És ben possible que el desig per gaudir dels plaers intel·lectuals fos una de les raons principals per les quals el nostre pensador alemany pensés tant i d'una manera tan intensa durant la seva etapa creadora. Tanmateix, val a dir que aquest acte heroic³⁵³ de l'autor de *La Gaia Ciència* no consisteix en una lluita per la conquesta i possessió del coneixement (la filosofia entesa com un acte de discerniment), ans al contrari, tenia més aviat a veure amb la preocupació de poder pensar lliurement, lluny de tots els conceptes i sabers que hem heretat. Una bona prova n'és que el solitari de Sils-Maria va elaborar una imatge del món que no era producte de cap exercici sistemàtic ni conceptual.

Sigui com sigui, no creiem pas que es pugui negar que «poētīcus»³⁵⁴ és un epígraf ben escaient per la forma de transitar nietzscheana durant l'època itinerant. Ho sostenim perquè fou una figura apassionada pel coneixement que va buscar dosis d'inspiració en qualsevol lloc i moment amb el propòsit de construir les seves veritats que, com sap tothom, estan estretament relacionades amb la voluntat de viure.

³⁵² Handke, P. (2011) *Ayer, de camino*. Madrid, Alianza, pàg. 541.

³⁵³ Per al solitari de Sils-Maria, un acte heroic és «el fet que hom vagi a l'encontre ensems del seu patiment suprem i de la seva suprema esperança» (Nietzsche, 1984: 243).

³⁵⁴ Valgui dir que *poētīc* deriva del terme llatí *poeta*, que significa *faedor, creador, autor o jo faig* (Cormines, 1992: 638-639, vol. VI).

En tot cas, el mateix autor alemany ens regala un aforisme —titulat precisament amb el nom d'*Homo poeta*— que arrodoneix extraordinàriament el que acabem de posar de manifest. Diu així:

Jo mateix, que amb les mans enlairades he fet aquesta tragèdia de les tragèdies, fins que ha arribat al seu terme; jo, que vaig ser el primer a fer en l'existència el nus de la moral i el vaig nuar tan fort, que només un Déu pot desfer-lo —tal com ho demanava Horaci!—; jo mateix he matat ara en el quart acte tots els déus —per moralitat! ¿Què pot esdevenir-se a partir del cinquè acte? ¿D'on trauré ara el desenllaç tràgic? —¿És que he de començar a pensar en un desenllaç còmic?

[Nietzsche, 1984: 215]

El pensament crític, destructiu i reconstructor

Situats en aquest punt, no cal fer gaires voltes per adonar-se que la presència de Nietzsche i la seva obra punyent va representar un dels majors qüestionaments de l'humanisme occidental. D'aquí que el professor Fullat va fer coincidir l'inici de la postmodernitat amb la mort del nostre autor (1900)³⁵⁵ per tal de constatar que va esdevenir clarament un nou símptoma del discurs filosòfic, el qual es va accentuar, encara més, després de la II Guerra Mundial a causa del desencís general. Fixem-nos-hi de manera sintètica: s'inaugura l'època que no accepta l'existència de cap realitat (Déu, home, raó) que es presenti com a absoluta i autònoma i, al mateix moment, una crisi ideològica i moral perquè el relativisme ho senyoreja tot. Així, per tant, «no regala por tanto una doctrina (como creen los académicos), sino una atmósfera, la atmósfera infinitamente clara, demasiado clara, atravesada por tormentas de pasión, de una naturaleza demoníaca que se redime en la tempestad y en la destrucción»³⁵⁶.

Amb això que acabem de dir, la veritat és que no ens pot estranyar la divisió que fa el filòsof Eusebi Colomer³⁵⁷ en relació amb el pensament de Nietzsche que tanta polseguera ha aixecat. Pel que fa el primer nivell, cal esmentar que és el que consisteix

³⁵⁵ Fullat, O. (2000) «Europa com a feina i com a tasca». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 23, pàgs. 376-385.

³⁵⁶ Zweig, S. (1999) *La lucha contra el demonio (Hölderlin-Kleist-Nietzsche)*. *Op. cit.*, pàgs. 335-336.

³⁵⁷ Colomer, E. (1990) *El pensamiento alemán de Kant a Heidegger*. Barcelona, Editorial Herder, pàgs. 262-265.

en la crítica contundent i radical de tots els valors del món occidental que estan encarnats en el cristianisme, el socialisme i l'igualitarisme democràtic. Endemés, va tenir la pretensió d'esbrinar genealògicament els orígens i l'evolució d'aquests valors. Després i, com a conseqüència del que acabem d'esmentar, fou el moment en què es va preguntar què significa viure des de la nostra tradició heretada (Sòcrates i Plató), i va arribar a la conclusió que era una empresa sense sentit (nihilisme), atès que negava la vida i deprecia l'existència. Per aquest motiu, considera que l'ensorrament del vell edifici dogmàtic com un castell de cartes (la mort de Déu) era vital per a la voluntat de viure i de poder. I, quant al darrer, va projectar una nova comprensió del món que transformés els vells valors amb uns de nous que fossin tan humans com relatius (nova taula de valors i irrupció del Superhome). Esperançat per una nova hora zero, el cas és que volia deixar enrere el nihilisme i tots aquells valors que manifesten un cert ressentiment moral reclamant que les persones esdevinguessin poetes de la seva vida i, d'aquesta manera, creessin constantment la seva vida.

En aquest ordre de coses, paga la pena recordar que el llibre poeticofilosòfic *Així parlà Zarathustra*, que narra les vivències del personatge que acabem d'esmentar, fou un dels canals que va escollir aquest filòsof de la sospita per difondre les seves idees més importants: el món es troba dominat per la voluntat d'acceptar-se a ell mateix i de repetir-se des de l'eternitat (etern retorn) i, per descomptat, la d'*Übermensch* (Superhome), ja que és el seu missatge fonamental³⁵⁸.

³⁵⁸ Possiblement aquest és un dels fragments que il·lustra més bé aquesta idea: «Jo us predico el Superhome. L'home és una cosa que ha de ser superada. (...) El Superhome és el sentit de la Terra. Que la vostra voluntat digui: *sia* el Superhome el sentit de la terra! Jo us conjuro, germans meus, *manteniu-vos fidels a la Terra* i no us cregueu aquells que parlen d'esperances supraterrènals!» [Nietzsche, 2007a: 13].

Per tot plegat, no és debades realitzar tot seguit una presentació sintètica d'aquesta obra cabdal per al pensament occidental que, com és sabut, està dividida en quatre parts i fou producte d'una de les seves inspiracions pedestres, tal com relata amb les paraules següents:

Ara explicaré la història del Zaratustra. La concepció bàsica de l'obra, el pensament de l'etern retorn —la màxima fórmula d'afirmació que es pot arribar a aconseguir— pertany a l'agost de l'any 1881; està esbossat en un full amb la llegenda «sis mil pams més enllà de persona i temps». Aquell dia caminava a través dels boscos pel llac de Silvaplana; em vaig aturar en una poderosa roca de forma piramidal que s'alça no gaire lluny de Surlei. Llavors em va venir aquest pensament.

[Nietzsche, 2007a: 107]

En el primer capítol, el profeta, després d'estar molts anys retirat en una muntanya, baixa a ciutat disposat a compartir la seva saviesa amb els habitants d'una ciutat. La incomprensió és majúscula i n'acaba sent expulsat. D'aquesta manera, comença un llarg pelegrinatge a la recerca d'aquells solitaris eremites que estiguin preparats per escoltar el seu cant per tal d'oferir-los el sentit del Superhome, que és l'anunci d'una vertadera revolució que ha de renovar radicalment el món subvertint els valors heretats de la tradició judeocristiana per uns altres que col·loquin la vida o el vitalisme com a màxima prioritat. Malgrat tot, en aquestes primeres pàgines solament troba savis de càtedra, reremundans, menyspreadors del cos, homes nobles o predicadors de la mort i, per aquest motiu, abandona novament el bullici humà per tornar al seu retir espiritual.

El segon llibre, que pot ser relacionat amb el tema de la voluntat de poder³⁵⁹, comença just en el moment en què Zaratustra abandona la seva caverna perquè sent que la seva doctrina està en perill per culpa de la cultura, moral i política. També assenyala els compassius, sacerdots, virtuosos, xusma, predicadors de la igualtat, savis il·lustres, erudits, etc. Més tard torna a la seva solitud, però en aquesta ocasió, a desgrat. En la tercera part, relata la peregrinació més solitària del profeta. És la darrera, l'hora

³⁵⁹ Morey, M. (1993) *Friedrich Nietzsche, una biografia*. Castelldefels, Editorial Archipiélago, pàg. 87. No ens podem estar d'expressar que la voluntat de poder ha de ser interpretada com un criteri a partir del qual es fa possible una nova valoració de les coses.

suprema. En aquesta ocasió, el tema principal d'aquest capítol no és un altre que la doctrina de l'Etern Retorn.

Per acabar, Zaratustra —guiat per un crit que anuncia la irrupció de l'home superior— troba els personatges següents que representen aquesta figura: dos reis; un papa jubilat; un mag pervers; un captaire voluntari; el caminant i l'ombra; el vell endeví; l'escrupolós de l'esperit i més lleig de tots els homes. Tot i així, després de la celebració de la festa de l'ase, Zaratustra reconeix que ha comès un greu error: la compassió envers l'home superior³⁶⁰. Llavors, la segona metamorfosi de l'esperit (el lleó) acaba amb la primera (el camell), que és representada per aquests homes superiors i, d'aquesta manera, el profeta anuncia l'arribada de la tercera i última metamorfosi de l'esperit, l'infant.

Dit això, convé destacar les importants semblances entre la vida de Nietzsche i el recorregut de Zaratustra. És a dir: a cap dels dos els agradava seure gaire estona³⁶¹ i els seus recorreguts —allunyats de la massa— perseguien una tasca majúscula com és el qüestionament de la moral occidental i el desig de desaprendre de tot i de tots per tal d'assolir l'alliberament com a individus. A més, al final de les dues travessies no hi havia cap santuari per guarir-se³⁶². Vist d'aquesta manera, sembla que es confirma que podem entendre el camí de Nietzsche com un constant viatge cap a l'abisme a la recerca d'empremtes perdudes dels déus per tal de transformar tot allò existent mitjançant la paraula. Així, doncs, el decorat d'aquesta empresa va tenir sempre una important càrrega tràgica (aïllament i malalties) però, al mateix moment, també va significar-li una oportunitat creadora inigualable, tal com demostren les veritats revelades. Werner Ross sintetitza amb aquestes paraules tan brillants la idea que sempre va necessitar la tragèdia per crear: «La locura, por lo tanto, ya no es una enfermedad orgánica, causada por el tumor cerebral, sino un proceso moral: la autoelevación del pensamiento»³⁶³.

³⁶⁰ Nietzsche, F. (2007a). *Així parlà Zaratustra*. Barcelona, Quaderns Crema, pàg. 438.

³⁶¹ *Id.*, *ibíd.*, pàg. 203.

³⁶² Per aquesta raó, el professor Miguel Morey va introduir amb molt d'encert la idea que Nietzsche fou un autèntic *pelegrí errant*. Vegeu Morey, M. (1987) *Camino de Santiago (Esperpento)*. Mèxic, Fondo de Cultura Económica, pàg. 38.

³⁶³ Ross, W. (1994) *Friedrich Nietzsche. El àguila angustiada. Una biografia. Op. cit.*, pàg. 602.

Tornar a aprendre a caminar un altre cop per tal de fer-ho com un infant

Per començar, cal dir que som plenament conscients que Nietzsche es va mostrar especialment crític amb l'autoritarisme i l'esperit nacionalista del sistema educatiu del segon Imperi (1871) i que el paradigma per excel·lència de la seva concepció educativa és, com és àmpliament conegut, una suggeridora frase del poeta grec Píndar (522 o 518 aC~450 aC) que subtitula la seva obra autobiogràfica³⁶⁴. És a dir: *arribar a ser allò que s'és*³⁶⁵.

De manera sintètica, direm que ens planteja una educació en què ja no és possible un model unitari de formació ni un ideal que serveixi com a patró i, d'aquesta manera, els subjectes, que no són éssers tancats ni complets, sempre estan immersos en un camí que els porten a ser allò que està per crear. Per tant, és obvi que la intenció última d'aquest dictum és la voluntat de possibilitar un gran canvi i esdevenir quelcom nova a partir de l'autosuperació humana, el dinamisme creatiu i l'autoformació.

En conseqüència, cal no oblidar que el pensament d'aquest solitari de Sils-Maria va influenciar importants autors (Georg Brandes, Martin Heidegger i altres) des dels primers compassos del segle passat, malgrat que la seva obra va representar un escàndol per als demòcrates i un disbarat majúscul per als catedràtics.

Nogensmenys, la vertadera rehabilitació de la filosofia nietzscheana va succeir després dels esdeveniments del Maig del 68, ja que es va aprofitar aquell moment històric procliu a les llibertats individuals per criticar el totalitarisme de les filosofies de la història. La qüestió és que Gilles Deleuze (París, 1925-París, 1995) va escriure *Nietzsche y la filosofía* (Nietzsche et la philosophie, 1967) i Michel Foucault (Poitiers, 1926-París, 1984) hi va dedicar un curs al Collège de France durant l'hivern de 1976. Com és sabut, va tenir molt bona acollida, per la qual cosa novament es va consolidar el mètode historicogenealògic, que palesa les relacions entre el saber i el poder que tenen

³⁶⁴ Tot i així, cal recordar que Nietzsche va usar aquesta frase de Píndar en obres anteriors. Fent cas el professor Larrosa, direm que prèviament havia aparegut a la *Tercera intempestiva*, a la *Gaia Ciència* i, per descomptat, a *Així parlà Zaratustra* (Larrosa, 2007: 47-67).

³⁶⁵ Com sap tothom, Nietzsche va manllevar aquesta expressió tan suggeridora del poeta grec Píndar. Vegeu Píndar (1993) *Odes*. Vol. IV. Barcelona, Fundació Bernat Metge, p. 57. I, concretament, a la Pítica II, Epode 3r.

lloc en el marc de les institucions educatives. Més tard, va ser el torn de la deconstrucció derridana.

D'aquesta manera i, seguint l'esquema del professor Vilanou³⁶⁶, va sorgir un moviment que avui dia és considerat una de les tradicions pedagògiques que formen part de la història de l'educació. Com és lògic, estem parlant de la pedagogia postestructuralista, la qual va saber aglutinar tant les aportacions dels autors que hem comentat anteriorment com les de l'estructuralisme (Lévi-Strauss, Althusser, etc.). Es tracta, doncs, d'una pedagogia que qüestiona obertament la institucionalització educativa (poder disciplinari i control social), atès que la seva finalitat és promoure l'autonomia individual per tal de salvaguardar la seva independència i governabilitat.

Feta, doncs, l'explicació sobre la recepció educativa de les idees de Nietzsche, és el moment oportú de realitzar una lectura pedagògica del moment en què aquesta figura va trobar les seves idees en llocs recòndits de la costa genovesa o de Sils-Maria, per mitjà de dos apunts breus.

Atès que les seves caminades tenien el propòsit de portar a terme una vertadera transvaloració (recuperar el sentit de la vida com a creació) que exigeix un cert esforç personal i una sèrie de desaprenentatges, sostenim que l'exemple del nostre autor significa, tal com anuncia a l'obra *Sobre el porvenir de nuestras escuelas* (Über die Zukunft unserer Bildungsanstalten, 1872)³⁶⁷, una invitació a tornar a aprendre a caminar d'una altra forma. En altres paraules: camina fora dels paraigües de la tradició socràtica i platònica, del cristianisme, el racionalisme o l'utilitarisme.

Un altre aspecte cabdal que podem destacar és l'emancipació individual o la incitació a retornar a la infància, la qual no és una altra cosa que reconduir les nostres pràctiques cap a un camí més espontani i creatiu. No obstant això, i tal com es proclama en el *Zaratustra*, val a dir que són necessàries tres transformacions: en un primer moment, l'esperit es converteix en camell; més tard, en lleó i, finalment, en un infant. Que quedi ben entès: «Innocència és el nen, i oblit, un nou començament, un joc, una roda que

³⁶⁶ Vilanou, C. (2000) «La Pedagogia al deixant del segle XX». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 24, pàgs. 52-59.

³⁶⁷ Nietzsche, F. (2000) *Sobre el porvenir de nuestras escuelas*. *Op. Cit.*, pàgs. 75-76.

roda per si sola, un primer moviment, un sagrat dir Sí. Sí, per al joc de crear, germans meus, cal un sagrat dir Sí: l'esperit vol ara la seva voluntat, aquell que havia renunciat al món guanya el seu món»³⁶⁸. I, amb relació al nostre assumpte, comentem que seria una forma d'estar-en-moviment desorganitzada, sense ritme ni equilibri però sempre donant entrada a totes les novetats imprevistes.

6.7- L'errància de Rimbaud

El subjecte que camina erràticament (*Homo viātor errantis*)

El *viajero* que intenta huir de sí mismo-. Cada día crece más la masa de los descontentos. El hombre mira dentro de sí y no encuentra nada.

El vacío le horroriza y trata de escapar de sí mismo.

Utiliza los viajes para huir del vacío de su alma.

[Roura-Parella, 2007: 33]

Sens dubte, el terme *errar* té clares connotacions bíbliques, ja que ens porta a parlar de la divisió del treball i, més concretament, de la història de Caïm i d'Abel³⁶⁹. Com és conegut per tothom, a Abel li va ser atorgada la ramaderia i, a Caïm, l'agricultura. I, després d'una forta discussió perquè Déu havia refusat les ofrenes de Caïm, aquest va matar el seu germà fent evident els antagonismes ancestrals entre els pastors nòmades i els agricultors sedentaris.

Ara bé, el que és més interessant per a nosaltres és el càstig diví que va rebre Caïm pel seu fratricidi: «Des d'ara, doncs, seràs maleït de la terra, que ha obert la boca per recollir de les teves mans la sang del teu germà. Quan treballis la terra, ja no et donarà els seus fruits. Aniràs pel món errant i fugitiu»³⁷⁰. Per descomptat que la darrera frase d'aquesta cita té una clara identificació amb la forma de caminar rimbaudiana, ja que anava d'una banda a l'altra a la recerca d'aventures sense trobar cap moment de placidesa i repòs.

³⁶⁸ Nietzsche, F. (2007a). *Així parlà Zaratustra. Op. Cit.*, pàg. 31.

³⁶⁹ Vegeu Gènesi 4,1-26, a: *La Bíblia catalana. Traducció interconfessional*. Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya – Editorial Claret – Societats Bíbliques Unides, 2008, pàgs. 20-21.

³⁷⁰ Gènesi 4, 10-12. *Id., ibid.*, pàg. 20.

Fet i fet, el nostre «vianant del camí ral pels boscos nans»³⁷¹ és vist com un *Homo viātor errantis*, és a dir, com un subjecte que ha de caminar per sempre però no va enlloc, és a dir, com un desterrat. No té destí final. Camina sense objectiu pel camí més difícil de tots i pateix un estat de fatiga constant. No obstant això, és ben cert que Rimbaud, a diferència de Caïm, no va rebre cap càstig diví. Posats a interpretar les seves causes, podem esmentar-ne dos possibles orígens: la seva infància mancada d'amor o la seva adolescència totalment dissipada.

L'esperança d'arribar a l'allò més absolut de la poesia

Tal com hem dit anteriorment, Rimbaud solament va escriure durant la seva adolescència i inici de la joventut (1868-1875). Tot i així, la seva aportació a la literatura francesa i universal fou excepcional, ja que va conrear diferents mètodes estètics (*Théorie du voyant* o *la vraie vil*) que demostren la seva ràpida evolució poètica.

Fet i fet, estem davant d'un poeta dotat d'una precocitat intel·lectual extraordinària que, a pesar de ser un caminant abandonat en la seva pròpia rebel·lia i anar pel mal camí, tenia la gran ambició de cercar l'allò més absolut de la poesia. Fruit d'aquesta empresa de grans dimensions, cal dir que va trencar qualsevol forma de la tradició (revolució poètica) fent aparèixer els primers poemes de rima lliure en francès, cosa que va representar-li ser considerat un dels impulsors del surrealisme, tant francès com belga.

Sobre el fet de viure a partir de la possibilitat de poder temptejar, equivocar-se i rectificar

Del Rimbaud que traficó en Abisinia no nos resta nada merecedor de recuerdo; del adolescente que se desangró sobre los filos de un imposible queda la obra más viva y más honda de la poesía moderna.

[Cortázar, 1994: 22]

Tenint en compte el que ens apunta Julio Cortázar (Brussel·les, 1914-París, 1984), voldríem fer dos comentaris. Per una banda, és obvi que el Rimbaud adolescent és més interessant perquè fou quan va elaborar la seva obra que va aconseguir el grau extrem

³⁷¹ Expressió manllevada de l'obra següent: Rimbaud, A. (1991) *Il·luminacions. Una temporada a l'infern. Op. Cit.*, pàg. 101.

de l'originalitat i, per descomptat, de l'excel·lència estètica. No obstant això i, pel que fa a l'altra etapa de la vida del nostre *enfant perdu*, que podríem anomenar amb el nom de *Bartleby*³⁷², discrepem del judici que emet aquest genial escriptor argentí —«no nos resta nada merecedor de recuerdo»—, ja que considerem que també té gran importància, perquè sense ella difícilment es pot entendre la primera. Paga la pena recordar que aquells anys van estar constituïts per les seves fugides a París, la dolorosa travessia dels Alps i, per descomptat, les caminades —sense recer— pels deserts africans que, sens dubte, representen la culminació de la seva gran escapada d'Europa, de la poesia i d'ell mateix. En definitiva: des d'aquí defensem la idea que el nostre autor, a més de ser un grandíssim escriptor que va contribuir a la irrupció de la poesia moderna, també fou un caminant incansable i un autèntic mirador de diferents paisatges que sempre ens temptarà a pensar en els llibres que hauria pogut escriure durant aquella època.

Des d'aquesta perspectiva, és evident que nosaltres entenem l'errància rimbaudiana com un dels exemples més rellevants d'un tipus de vida que podríem qualificar de salvatge. En aquest sentit, esmentem quatre exemples influenciats pel «mite Rimbaud»: *Ayer, de camino*³⁷³, de Peter Handke (Grieffen, 1942); *Caminar (o el arte de vivir una vida salvaje y poética)*³⁷⁴, de Tomas Espedal (Bergen, 1961); *Cap a terres salvatges*³⁷⁵ i, en darrer lloc, una de les experiències de l'educador Fernand Deligny (Bergues, 1913-Monoblet, 1996) durant el període de vagareig (1953-1963), és a dir, l'excursió que va portar a terme amb un grup de nois de 13 a 18 anys per diferents regions franceses (Vercors, Haute-Loire, Alier i Cévennes)³⁷⁶ per tal de fer l'intent d'elaborar un film anomenat *La gran cordada*³⁷⁷.

³⁷² Expressió manllevada d'un llibre d'Enrique Vila-Matas que, fent referència al nom d'un personatge que apareix en un relat de Herman Melville, significa aquell impuls per la negació i el rebuig de l'escriptura que pot patir qualsevol individu.

³⁷³ Heus aquí, doncs, el relat del viatge que va emprendre aquest escriptor austríac per ciutats com Istanbul, el Caire, Londres, Amsterdam, Tokio o Barcelona durant el mes de novembre de 1987 fins al juny de 1990.

³⁷⁴ Narra els itineraris pedestres que va portar a terme aquest autor noruec per Noruega i Europa en general (París, Grècia i Turquia) amb el propòsit d'acabar esdevenint un autèntic rodamón literari.

³⁷⁵ Explica la història d'un estudiant que es deia Christopher McCandless quan l'any 1992 es va endinsar —sense retorn— al bosc del nord de Mt. McKinley després d'abandonar-ho tot (família, estalvis i civilització en general).

³⁷⁶ Planella, J. (2003) «Històries de l'educació social: narratives, trajectes i metàfores», a: Planella, J. i Vilar, J. (Eds.) *L'educació social: projectes, perspectives i camins*. Barcelona, Edicions Pleniluni, pàg. 20.

³⁷⁷ Vegeu Deligny, F. (1971) *Los vagabundos eficaces*. Barcelona, Editorial Estela SA, pàgs. 221-227.

Bé, dit això, ara és el moment d'establir els trets generals (llibertat, joc de màscares, aprenentatge espontani, subversió i existencialisme) d'una forma de viure i de transitar que, segons la nostra lectura pedagògica, el va fer fugir d'ell mateix i de la societat permetent-lo temptejar, equivocar-se i rectificar, cosa que posa de manifest aquella frase de Sèneca: *Errare humanum est*.

Primer. No ens sembla cap temeritat dir que la qüestió de la llibertat —o el fet de sentir-se lliure— és cabdal en aquesta existència itinerant, ja que és la que permet que sorgeixin els aspectes que més endavant presentarem. Parafrasejant el professor Frédéric Gros, podem dir que existeixen tres tipus de llibertat en relació amb el fet de caminar³⁷⁸: la *liberté suspensive* (llibertat en suspens) que, per uns moments, ofereix la possibilitat d'oblidar-nos de les preocupacions i obligacions; després, és el torn d'aquella emancipació que pretén trencar amb una vida que accepta les convencions socials i, per acabar, la que té més aviat a veure amb la vida d'un ermità perquè representa una renúncia a totes les coses que la societat ens ofereix.

Vistes així les coses, sembla clar que l'*homme aux semelles de vent*³⁷⁹ fou un caminant que no es va conformar amb una llibertat provisional ni tenia la intenció de ser «je ne suis rien d'autre que l'éternel présent de la coïncidence»³⁸⁰. És a dir: atesa la seva impossibilitat de materialitzar una vida sedentària o de sotmetre's a unes normes i persones concretes, podem dir que el propòsit de l'errància rimbaudiana era el d'acabar esdevenint una persona totalment independent i lliure d'obligacions. Comptat i debatut, l'existència d'aquest autor en aquella època és un clar exemple d'una vida nòmada dedicada a la recerca d'aventures enlloc del convencionalisme que representa l'estabilitat d'una única feina i família. Per expressar-ho millor, hi afegim l'aforisme següent:

Otro diálogo breve: «¿Dónde vive usted?» – «En la fuga».

[Handke, 2011: 268]

³⁷⁸ Gros, F. (2009) *Marcher, une philosophie. Op. Cit.*, pàgs. 11-19.

³⁷⁹ Tal com podem llegir a les obres d'Enid Starkie (2007: 453-479), de Graham Robb (2001: 281) i de Charles Nicholl (2001: 103), aquesta era una de les maneres que Verlaine va usar per referir-se a Rimbaud.

³⁸⁰ Gros, F. (2009) *Marcher, une philosophie. Op. Cit.*, pàg. 18.

Segon. És ben plausible que l'existència errant de Rimbaud és la posada en pràctica — per excel·lència— d'aquella idea estètica tan coneguda com és la de *Je est un autre* que elaborà quan pretenia fixar els elements d'una creació poètica vàlida (*Théorie du voyant*). Diem això perquè, al llarg de tots aquells anys d'errància (1870-1891), va fugir de qualsevol etiqueta social imposada vivint altres tipus de vida. Una prova eloqüent d'això és la llista d'oficis realitzats: periodista, fotògraf, aventurer, explorador, descobridor, fugitiu, comerciant o traficant d'armes.

Parafraçant les paraules de Julio Pérez Manzanares³⁸¹, és obvi que aquesta construcció o reconstrucció de l'alteritat va representar la substitució d'aquell «jo» ontològicament compacte i completament format per un altre d'eternament contingent, sempre incomplet i canviant a mesura que es va generant per ell mateix i per mitjà dels altres. Dit amb altres paraules: en aquesta ocasió, el gravat del Temple de Delfos al qual hem fet referència en el capítol de Rousseau no té sentit perquè l'única forma de coneixement passa pel desposseïment d'un mateix i de tot allò que ha pogut tenir una possible consciència del «jo». Per tant, podem tancar aquest apunt dient que el somni de ser una altra persona reuneix aquestes tres característiques: l'abandonament dels amics, família, casa, costums i un mateix; el trencament de tot tipus de llaços i, per acabar, el renunciament de la seguretat i les perspectives de futur.

Tercer. Arran del dinamisme geogràfic que li van oferir els negocis que va emprendre per terres africanes, és convenient recordar que aquesta vida errant també va anar acompanyada per la fascinació d'altres cultures i, per damunt de tot, de l'aprenentatge de diferents llengües (espanyol, àrab, italià, grec, holandès i nocions d'altres llengües, com la somali). De la mateixa manera com havia passat abans amb el seu pare, el cas és que Rimbaud sempre es va encuriosir per totes aquelles llengües amb les quals va poder tenir contacte. Per la qual cosa, no ens pot estranyar el fet que fou un poliglòt insaciable gràcies al seu esperit autodidacte. És a dir: a les tardes, després de treballar durant moltes hores, sempre anava a la biblioteca o es quedava a casa seva fent llistes de verbs o copiant textos.

³⁸¹ Manzanares, J. P. (2011) *Una temporada a lo moderno. («El silencio de Rimbaud: persiguiendo al mito, de la vanguardia al postpunk»)*. Madrid, Neverland Ediciones, pàg. 57.

Quart. Heus aquí, doncs, el moment en què cal recordar que aquesta vida salvatge i poètica també ens aproxima un xic a la figura de l'*Homo rebellis*, que no hem de confondre amb la de l'*Homo revolutiōnis* perquè la seva acció no fou ideològica sinó totalment esteticopoètica (semàntica, lingüística, gramàtica i conceptual). Després d'introduir aquesta figura, seria inadmissible que no féssim cap ressenya d'aquella obra d'Albert Camus (Mondovi, 1913-Villeblevin, 1960) que es titula de la mateixa manera i, a més, té un capítol que aborda el cas de Rimbaud. En síntesi, assenyalarem que, segons el parer de l'autor de *L'Estrany* (*L'Étranger*, 1942), podem dir que un individu té esperit de rebel·lió quan hi ha una frontera entre el rebuig categòric d'una intrusió jutjada intolerable (nostàlgia de la innocència) i la sensació de tenir raó en alguna cosa (atracció per l'essència de l'esser)³⁸².

Així, per tant, sostenim que la decisió de marxar definitivament cap a l'Abissínia és un bon exemple de l'equilibri que hem esmentat ara mateix. Per un costat, va desestimar qualsevol lligam social (família, amics i companys de professió) i, per descomptat, el de la poesia. I, per un altre, estava convençut que tenim altres vides per viure i que aquelles terres desèrtiques havien de ser cabdals per tal que esdevingués una persona totalment independent i apta per canviar la concepció de l'amor i de la vida. En definitiva: tenia el desig d'inventar-se una nova vida. Dit això, val a dir que som conscients que per a Camus la rebel·lió rimbaudiana solament va ser donada en la seva obra perquè, tant a les pàgines de les *Il·luminacions* com a les d'*Una temporada a l'infern*, li va oferir el llenguatge més estrany que mai havia rebut³⁸³.

Per completar aquesta darrera lectura pedagògica, també volem deixar constància que l'errància rimbaudiana és completament existencial en lloc de transcendental perquè sempre va romandre ocupada pel fet d'existir i de quina manera fer-ho. I, pel que fa a la seva experiència africana, que representaria el paradigma d'aquesta etapa, no hi ha dubte que fou una empresa pròpia del patiment i no pas de la saviesa, tal com hem pogut veure anteriorment en el cas del filòsof alemany Nietzsche.

³⁸² Camus, A. (2008) *El hombre rebelde*. Buenos Aires, Editorial Losada SA, pàgs. 22-34.

³⁸³ *Id., ibid.*, pàg. 118.

Abans de donar pas a les paraules de l'autor mateix, que sempre tenen aquella rellevant virtut d'aclarir qualsevol idea, ens queda per dir que tots els itineraris pedestres del nostre poeta sempre van sorgir d'expressions incontrolables com són la ira i el nihilisme.

No partim. —Reprenguem els camins d'aquí, carregat amb el meu vici, el vici que ha tret les seves arrels de sofrença al meu costat, des que tinc ús de raó —que munta al cel, em bat, em rebolca, m'arrossega.

L'última innocència i l'última tímidesa. Ja està dit. No mostrar el món els meus fàstics i les meves traïdories.

¡Anem! La marxa, el fardell, el desert, l'enuig i la còlera.

[Rimbaud, 1991: 229]

6.8- Aclariment final

Tal com hem fet en el capítol anterior, concloem amb una taula per tal d'expressar — d'una manera més clara i sintètica— les nocions dites línies més amunt.

	Autor-caminant de referència	Manera de caminar	Lligam amb l'educació
<i>Homo viator naturālis</i>	Jean-Jacques Rousseau	Passeigs	<u>Naturalisme pedagògic</u> Colònies i escoltisme
<i>Homo viator civīcus</i>	Johann Wolfgang von Goethe	Viatge cultural	<u>Bildung neohumanista</u> Dimensió autoformativa
<i>Homo viator explorātōris</i>	Alexander von Humboldt	Expedició científica	<u>Ciència natural i Romanticisme</u> Excursionisme científic
<i>Homo viator vacūus</i>	Charles Baudelaire	Vagareig, <i>flâneur</i>	<u>Modernitat i malditisme poètic</u> Experiència, ciutat
<i>Homo viator poeta</i>	Friedrich Nietzsche	Caminades	<u>Impugnació i transvaloració</u> Arribar a ser allò que és
<i>Homo viator errantis</i>	Arthur Rimbaud	Errància	<u>Surrealisme poètic i errància</u> Vida poètica i salvatge

[Font: elaboració pròpia]

CAPÍTOL VII. VERS UNA PEDAGOGIA DEL CAMINAR

7.1- La virtut d'anar a peu des d'una perspectiva netament pedagògica

Abans de concretar la possibilitat d'una formació humana que parteix d'un individu-que-està-en-moviment, volem fer la fotografia de la situació actual de la noció *caminar* i els principals derivats apareguts en el capítol anterior (*passeig, viatge, excursió, vagareig, caminada i errància*) en el camp educatiu. Per la qual cosa, aquest exercici plantejarà dues visions: per una banda, la que ens ofereixen alguns dels principals diccionaris de pedagogia i, per una altra, la que construeixen, a mode d'exemple, dos treballs acadèmics ben significatius que han sabut vincular l'experiència educacional amb el fet d'anar a peu recentment.

Diccionaris de pedagogia

En el *Diccionario de Pedagogía* de Lorenzo Luzuriaga (Valdepeñas, 1889-Buenos Aires, 1959), fan acte de presència les «excursiones escolares», que són ordenades de la manera següent: instructives (visites a museus o monuments importants); estètiques (participar en un concert o una exposició d'art); higièniques (excursions al riu o al camp); cíviques (coneixença de les institucions que representen la voluntat del poble); socials (anar a un hospital), i tecnològiques (tenir coneixement d'una indústria).

Tal com ha succeït en la primera publicació comentada, solament hem trobat una entrada significativa en el *Diccionario de Pedagogía* de Víctor García: «excursiones y paseos» (pàgs. 394-395). Malgrat algunes diferències entre aquestes dues activitats, diu que formen part del treball acadèmic perquè tenen propòsits netament educatius (estimulació de l'estudiant en relació amb el medi; adquisició d'experiències personals; presentació d'una imatge real de la naturalesa; sorgiment d'interès per noves activitats i altres). Al final, també especifica que les excursions es poden classificar de la manera següent: excursió escolar local; excursió a la comunitat; excursions d'uns quants dies; gires imaginàries; visites interescolars i les excursions individuals.

En canvi, en el *Diccionario de Ciencias de la Educación* de l'Editorial Santillana hi ha dues entrades que mantenen relació amb el nostre propòsit. Per un costat, l'epígraf «viaje de estudio», en el qual destaca les següents virtuts d'aquesta pràctica educativa: complementa la formació i la informació dels participants; afavoreix una millor relació entre alumnes i professor i, així mateix, brinda l'oportunitat de tenir un contacte directe amb la realitat física, cultural i social (pàg. 1417). Altrament, trobem les «excursiones escolares» que, segons aquest llibre, serveixen per exercitar l'observació i complementar el currículum escolar (pàg. 610). Breument fa una menció a les «visitas y paseos escolares» i als «viajes de estudio».

Pel que fa a aquesta darrera publicació que és el recent *Diccionari d'educació* de la Generalitat de Catalunya (Centre de Terminologia, Termcat), subratllem el capítol de l'«excursió», la qual és definida com un viatge educatiu que forma part del currículum i respon a una objectius educatius determinats (pàg. 150).

Conclusió: la paraula *caminar* no apareix en els diccionaris terminològics en matèria pedagògica, però sí els tres primers termes (*passeig*, *viatge*, *excursió*), ja que podem dir que han esdevingut bones pràctiques relacionades amb el fet de posar un peu darrere de l'altre. Tot el contrari succeeix amb *vagareig* i *errància* que, tot i la seva absència, sostenim que estan present, en qualitat de contramodel, quan defineixen què és un *passeig*.

Un parell de textos pedagògics

D'una banda, trobem la comunicació titulada *Virtudes pedagógicas del Camino de Santiago*, del professor de la Universitat Autònoma de Barcelona Xavier Úcar Martínez que, des de l'educació social, defensa el camí de Sant Jaume com una escola d'aprenentatge i de formació personal de primer ordre. Diu això perquè hi detecta les capacitats següents: autoregulació d'actituds i conductes personals; temps per a l'observació i la reflexió; cultura de l'esforç; convivència i comunicació; solidaritat; aprenentatge de l'austeritat; responsabilitat i acceptació³⁸⁴.

³⁸⁴ Úcar, X. (1998) «Virtudes pedagógicas del Camino de Santiago», a: Pantoja, L. (Ed.) *Nuevos espacios de la educación social*. Bilbao, Universidad de Deusto, pàgs. 407-410.

D'altra banda, descobrim el capítol «Pongámonos en marcha», de l'obra conjunta *Mensajes e-ducativos desde tierra de nadie*. En aquesta ocasió, Jan Maaschelein parteix d'una cita de Walter Benjamin i una altra de Michel Foucault amb l'objectiu de defensar la seva tesi principal en el marc de la filosofia de l'educació: l'acció d'anar a peu s'ha de reconèixer en el terreny de la investigació e-ducativa, és a dir, aquella que pretén qüestionar el règim pedagògic institucional creant un espai de possible transformació del jo. Així, doncs, com diu el mateix autor: «caminar es una actividad física que desplaza o disloca la propia mirada (es decir, le hace abandonar su posición, la ex-pone) a lo largo de una línea arbitraria, a lo largo de un trayecto que ya existe y que, al mismo tiempo, se traza de nuevo; un camino hacia una mirada nueva (pero sin orientación ni destino)»³⁸⁵.

7.2- Bases conceptuais d'una pedagogia que vincula *caminar* i formació

Tenint en compte la diversitat de tipologies que ha plantejat la figura de l'*Homo viātor* al llarg de la història occidental (capítols IV i V) i alguna de les seves corresponents praxis educatives (capítol VI), tot seguit passem a donar una dimensió pedagògica a un acte aparentment tan insignificant com és el cas de *caminar*. En paraules de Le Breton, que fa temps ja ho ha va veure molt clarament, podríem dir que és el moment de construir «un outil idéal de formation personnelle, d'apprentissage par corps et tous les sens de l'existence»³⁸⁶. Val a dir que aquest exercici ha estat concebut des del qüestionament constant i des de la interrogació oberta.

El neomadisme pedagògic com a eix vertebrador

La vida nómada no es inferior a la vida del habitante de las ciudades.

[Chatwin, 1997: 85]

Sembla clar, doncs, que, per entendre de mig a mig aquest «caminar educatiu» és necessari fer un comentari de les diferents formes de vida col·lectiva aparegudes al llarg de la nostra història. Juan Tusquets (Barcelona, 1901-1998), que va publicar el llibre

³⁸⁵ Maaschelein, J. (2006) «Pongámonos en marcha», a: Maaschelein, J., Simons, M. (Eds.) *Mensajes e-ducativos desde tierra de nadie*. Barcelona, Laertes, pàg. 25.

³⁸⁶ Le Breton, D. (2000) *Eloge de la marche*. Paris, Éditions Métailié, pàg. 62.

Tarzán contra Robot. El neomadismo y el neosedentarismo protagonistas de la crisis contemporánea (1986), va desenvolupar una interessant interpretació històrica sobre aquest assumpte: del nomadisme de l'home primitiu vam passar al sedentarisme neolític de la cultura agrícola, la qual es va reforçar amb el neosedentarisme de la societat industrial que, més endavant, va donar lloc al neomadisme de la societat postindustrial actual.

Seguint amb el mateix autor, ara és el torn d'abordar el neomadisme i el neosedentarisme pedagògic tot aprofitant la seva metàfora de Robot (símbol del neosedentarisme) i Tarzán (heroi del neomadisme), que tenia l'objectiu de conciliar aquests dos extrems. Pel que fa a la primera opció, direm que privilegia l'escola com a únic recurs educatiu a través de les contribucions de Bell i Lancaster, el pla Dalton o les fitxes Dottrens³⁸⁷. Quant a l'altra, que, a grans trets, pretenia combatre l'escolarització imperant, el professor Tusquets estableix la classificació següent: per un costat, les no revolucionàries (l'escoltisme de Baden-Powell i l'escola nova) i, per un altre, les revolucionàries (les comunitats lliures escolars —Freie Schulgemeneinde— de Gustav Wyneken, el moviment dels *Wandervögel* —Aus Errants— i Ivan Illich)³⁸⁸.

Dit això, considerem que no hi ha dubte que aquesta pedagogia també incorpora les principals tesis del nomadisme pedagògic (pluralisme, activisme, participació, aprenentatge espontani i informal, i manca d'edificis i utilitats escolars) perquè tota la seva acció succeeix *in itinere* i a l'aire lliure. Conseqüentment, podem entendre aquesta teoria de la formació humana com aquella que ens treu de la quietud, de la perennitat i de tot allò que ens fa ser dependents en l'aspecte educatiu per lliurar-nos als atzars del camí, del clima, dels encontres i dels pensaments més aviat poc sistemàtics.

³⁸⁷ Tusquets, J. (1983-84) «El sedentarisme pedagògic a Catalunya». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (Barcelona, Real Academia de Buenas Letras), 39, pàgs. 83-92. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/BoletinRABL/article/view/195718/270030>> [data de consulta: 26/03/2013].

³⁸⁸ Tusquets, J. (1981-1982) «El nomadisme pedagògic a Catalunya». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (Barcelona, Real Academia de Buenas Letras), 38, pàgs. 207-223. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/BoletinRABL/article/view/195763/270022>> [data de consulta: 26/03/2013].

De l'heteroeducació a l'autoformació en clau neohumanista

Queda esclarit, doncs, que partirem del neohumanisme per tal d'elaborar el nostre «caminar educatiu», el qual ha estat entès des de dos processos totalment diferents: les relacions intersubjectives (heteroeducació, *educare*) i la realització d'un mateix (autoformació, *educere*).

Pel que fa a l'heteroeducació, considerem que pot ser explicada a partir del sentit i del significat que defineix una pràctica educativa, ja que és una situació en què un educador —guiat per uns valors totalment humanistes (desenvolupament del caràcter, solidaritat, enfortiment de la salut física i psíquica, responsabilitat, confiança, etc.)— persegueix uns quants objectius prèviament planificats en el marc d'un conjunt d'educands. Tal com hem dit més amunt, no hi ha dubte que l'escoltisme, les colònies escolars, l'excursionisme escolar o els viatges d'estudi són molt bons exemples d'aquesta opció perquè estan centrats en la persona i potencien la nostra condició humana.

En un altre ordre de les coses, trobem la dimensió autoformativa, que és aquella que no necessita cap mena d'equipament educatiu específic per tal de portar a terme el seu propòsit. Paga la pena recordar que l'axioma de l'autorealització troba les seves arrels en autors tan importants com Goethe amb la gènesi de la novel·la de formació (*Wilhelm Meister*) o en aquella cosmovisió pedagògica que va sorgir durant la República de Weimar (les pedagogies de les ciències de l'esperit).

Continuant amb aquest esperit, també citem un text³⁸⁹ del pedagog Joan Roura-Parella perquè ens serveix per concretar —encara una mica més— la dimensió autoformativa de l'*Homo viātor*, la qual ens ajuda a prendre consciència que el vertader mestre som nosaltres mateixos perquè és quan escoltem el nostre cos i tenim presents els nostres límits i possibilitats. Així, doncs, posem de manifest les dues tesis principals que defensa aquest pedagog català en relació amb aquest tema: la vida és un procés formatiu que no conclou fins a la mort (maduració interna constant) i la realització d'un mateix necessita un equilibri sa entre l'individu i la comunitat.

³⁸⁹ Roura-Parella, J. (1939) «La realització de si mateix». *La Revista dels Catalans d'Amèrica* (Mèxic), 2, pàgs. 13-24.

El «caminar educatiu» vist com una experiència de formació

Atès que estem en el marc d'una aproximació hermenèutica, el primer diàleg que establirem sobre el tema de l'experiència (Erfahrung) és amb el pensador alemany Hans-Georg Gadamer. Com és àmpliament conegut, va escriure «El concepto de la experiencia y la esencia de la experiencia hermenéutica»³⁹⁰, que és un text brillant sobre aquest assumpte i forma part del primer volum de *Verdad y método*.

En les primeres pàgines d'aquest estudi, el filòsof de Heidelberg fixa la seva posició en relació amb la situació en què es troba el concepte en qüestió. Diu que és un dels temes menys aclarits al llarg de la història del pensament occidental i, al seu parer, això ha vingut motivat perquè les ciències naturals l'han sotmès a una esquematització epistemològica. És a dir: la majoria de vegades ha estat abordat sense tenir cura de la seva historicitat interna, perquè la seva finalitat ha estat més aviat objectivar l'experiència a través de la seva organització metodològica.

Després de mencionar aquestes dues idees prèvies fonamentals, la missió de Gadamer passa a ser la de cercar l'estructura vertadera de l'experiència hermenèutica que, sens dubte, és el principal propòsit d'aquest capítol. Convé explicar que porta a terme aquest exercici de la manera següent: en primer lloc, dialoga amb Aristòtil i Hegel i, per acabar, sintetitza en dos arguments principals la resposta sobre el significat que ha de tenir el concepte esmentat segons el seu punt de vista.

Heus aquí, doncs, la primera idea gadameriana: «la verdadera experiencia es siempre negativa»³⁹¹. Resumint molt concisament, podem dir que aquesta cita posa de manifest que l'experiència consisteix en un fet inesperat que comporta l'incompliment de moltes expectatives prèvies però, al mateix moment, és summament productiva perquè transforma el conjunt del saber del subjecte.

Sigui com sigui, aquesta negativitat que representa l'experiència és ben avinent en la trajectòria biogràfica dels sis caminants que hem abordat anteriorment. Una bona prova d'això és que tots ells van completar els seus itineraris pedestres amb una metamorfosi

³⁹⁰ Gadamer, H.-G. (2012) *Verdad y método*. Salamanca, Sígueme, pàgs. 421-439.

³⁹¹ *Id.*, *ibíd.*, pàg. 428.

vital i, per descomptat, una modificació de la forma de coneixement, cosa que es pot copsar en els diferents tipus de creació que van elaborar posteriorment: Rousseau, una obra autobiogràfica; Goethe, un diari de viatge; Humboldt, una obra científica; Nietzsche, aforismes filosòfics i, en els casos de Baudelaire i Rimbaud, composicions poètiques.

Una altra qüestió que Gadamer planteja és el subjecte de l'experiència, el qual queda definit d'aquesta manera: «no es sólo alguien que se ha hecho el que es *a través* de experiencias, sino también alguien que está abierto *a* nuevas experiencias»³⁹². I, més endavant, afegeix: «es siempre el más radicalmente no dogmático, que precisamente porque ha hecho tantas experiencias y ha aprendido de tanta experiencia está particularmente capacitado para volver a hacer experiencias y aprender de ellas»³⁹³.

D'aquí ve que també considerem el nostre *Homo viātor* com un subjecte de l'experiència. Expliquem-ho: la dialèctica entre pensament i acció que proposa el caminar solament es pot entendre des d'una actitud oberta vers la tradició i, d'aquesta manera, donant peu a un diàleg sense fi amb textos i autors, recuperant les eternes qüestions que sempre ens interpel·len i, per acabar, fent revifar els millors pensaments. Per tant: estar-en-camí no és altra cosa que un esdeveniment formatiu amb consciència hermenèutica que mai és susceptible de ser completat, sempre pot sorgir una nova experiència.

Continuem amb el tema de l'experiència

Això establert, ara és l'hora de donar pas a les idees del professor Jorge Larrosa per tal de continuar bastint la unió entre *caminar* i la paraula *experiència* des d'una perspectiva autoformativa. Com és ben conegut per tothom, aquest professor ja fa uns quants anys que dona toms al voltant d'aquesta qüestió, per la qual cosa té molta obra escrita en què defensa les seves tesis, que són un clar referent dels estudis filosòficoeducatius. És ben possible que aquesta sigui una de les més importants: «La experiencia es lo que nos

³⁹² *Id., ibíd.*, pàg. 431.

³⁹³ *Id., ibíd.*, pàg. 432.

pasa, o lo que nos acontece, o lo que nos llega. No lo que pasa, o lo que acontece, o lo que llega, sino lo que nos pasa, o nos acontece, o nos llega»³⁹⁴.

Amb el desig de pensar l'educació d'una altra manera, Larrosa estableix, en un dels seus textos³⁹⁵, una sèrie de principis per explorar les possibilitats de l'experiència en el camp pedagògic. Són els següents: exterioritat, alteritat i alienació (l'experiència és allò que ens passa a partir d'alguna cosa exterior i diferent a nosaltres); reflexivitat, subjectivitat i transformació (l'experiència és una empresa subjectiva que té efectes en aquelles coses que ens donen identitat podent-les modificar); passatge i passió (l'experiència representa un pas en direcció cap a una altra cosa); singularitat, llibertat i incertesa (l'experiència és genuïna per a cadascú i no té res a veure amb el temps lineal de la planificació o previsió) i, en darrer terme, finitud, cos i vida (l'experiència es concentra en un temps i un espai particular i s'expressa a partir de la veu, l'olor o la mirada).

Així, doncs, concloem afirmant que el «caminar educatiu» també pot ser percebut com «un continu preàmbul, un preludi a alguna cosa que sempre encara ha de venir i que sempre està encara darrere la cantonada»³⁹⁶ que té la capacitat de modificar algun dels aspectes principals de la nostra manera de ser i estar en aquest món. Malgrat la seva innegable vinculació amb l'opció autoformativa (autocomprensió), paga la pena recordar que tant la implicació personal com el fet de deixar-nos afectar per les coses que passen també són elements que podem trobar en aquelles pràctiques educatives basades en l'encontre amb els altres que hem anat assenyalant anteriorment.

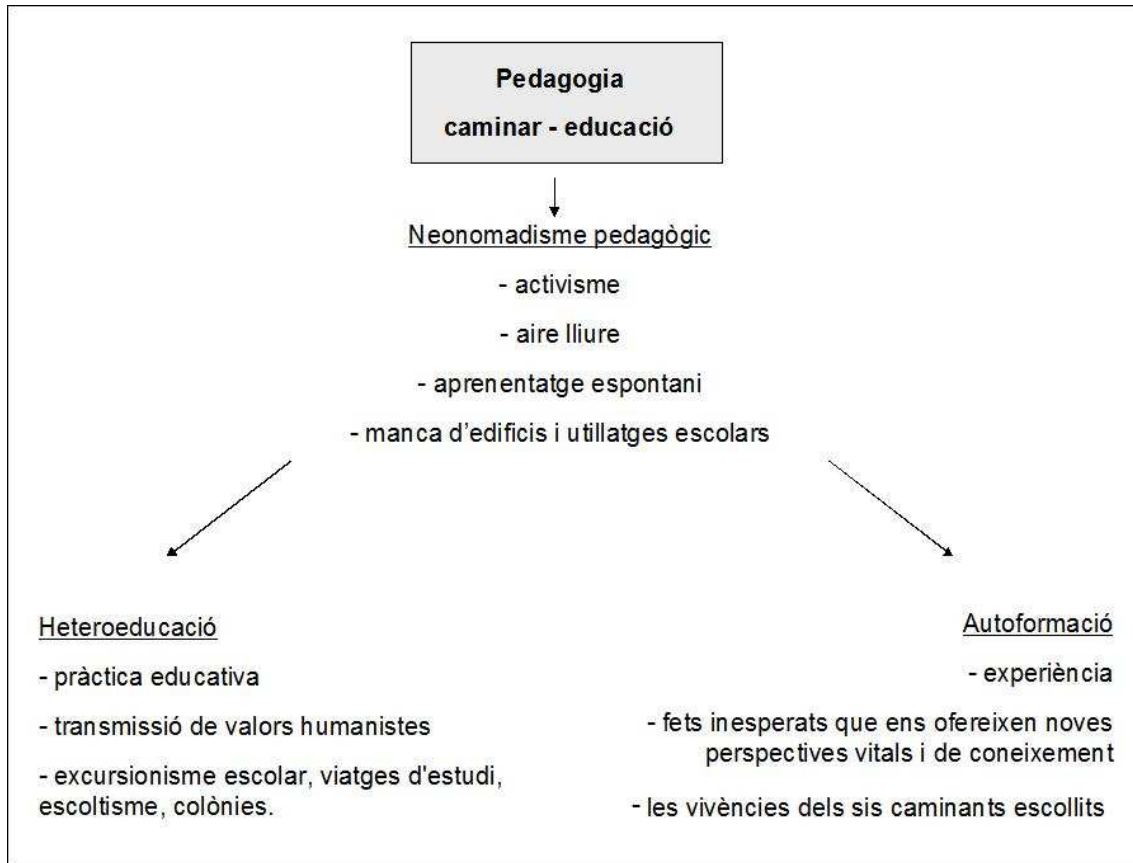
³⁹⁴ Larrosa, J. (2003b) *Entre las lenguas. Lenguaje y educación después de Babel*. Barcelona, Laertes, pàg. 168.

³⁹⁵ Ens estem a referint a: Larrosa, J. (2006) «Sobre la experiencia». *Aloma: revista de psicología, ciencias de l'educació i de l'esport* (Barcelona, Universitat Ramon Llull), 19, pàgs. 87-112. Així mateix, aprofitem aquesta ocasió per citar altres textos publicats sobre el mateix assumpte que també han estat estudiats amb atenció: — (1996) *La experiencia de la lectura. Estudios sobre Literatura y Formación*. Barcelona, Editorial Laertes; — (2002) *Más allá de la comprensión: lenguaje, formación y pluralidad*. Caracas, Universidad Simón Rodríguez i, per acabar, — (2003) *Algunas notas sobre la experiencia y sus lenguajes*. Conferència dictada en un seminario organizado por el Ministerio de Educación, Ciencia y Tecnología de Argentina.

³⁹⁶ Magris, C. (2008) *El viajar infinit*. Barcelona, Edicions de 1984, pàg. 9.

7.3- Síntesi

Finalitzem amb un quadre que intenta il·lustrar les possibilitats formatives de caminar segons el nostre parer.

[Font: elaboració pròpia]

SISENA PART: Final del recorregut

CAPÍTOL VIII. CONCLUSIONS I POSSIBLES LÍNIES DE TREBALL

Situats en aquesta darrera fase, coronem el nostre recorregut exposant aquelles consideracions fonamentals defensades línies més amunt en forma de conclusions que, com és ben lògic, estan en relació amb les preguntes de recerca i amb els objectius plantejats en el primer capítol. Així mateix, sostenim que les aportacions d'aquesta tesi doctoral, juntament amb altres treballs ja publicats i comentats anteriorment (Úcar, Maaschelein i d'altres), poden marcar pauta en un futur i donar peu a altres estudis o investigacions semblants (relació entre pedagogia i caminar) en el camp dels estudis filosòficoeducatius.

8.1- *Caminar* és molt més que «traslladar-se a peu d'un lloc a un altre»³⁹⁷

Andar, remar, nadar y pescar están para mí por encima de todo. Sólo que no practico nada de eso como deportista, sino como soñador, como un ser holgazán y fantasioso. Apenas me cae un poco de dinero en las manos, lo más probable es que desaparezca, sin haberme despedido de nadie, en algún rincón perdido de la montaña o de la costa de Italia.

[Hesse i Zweig, 2009: 18]

Al llarg d'aquest treball, hem pogut observar la utilitat de les reduccions fenomenològiques perquè, després de suspendre els judicis provinents dels diccionaris, les disciplines científiques i els usos dominants actuals, no hi ha dubte que el fenomen de *caminar* significa quelcom més que un desplaçament o, tal com ens diu la cita que obre aquest epígraf, un exercici físic profitós.

Diem això perquè en els capítols quart i cinquè ha quedat demostrat que *caminar* també pot suscitar altres experiències de primer ordre (inspiracions literàries, espiritualitat,

³⁹⁷ Tal com hem dit en el capítol III: Institut d'Estudis Catalans (2007) *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans-Edicions 62, pàg. 289.

vivències estètiques, comprovacions científiques, descobertes artístiques reveladores, autoconeixement, desobediència civil i altres). Per la qual cosa, posem de manifest que aquesta activitat no pot ser percebuda com una bagatel·la perquè, la majoria de les ocasions, significa una lliçó natural, tangible i real pel propi caminant.

Per il·lustrar el que acabem de dir, es pot afegir que recentment han aparegut diferents escriptors que utilitzen la pràctica dels músculs (caminar, córrer, escalar o anar amb bicicleta) per concentrar-se més i millor en la seva activitat literària. En citem tres exemples: *Tras las huellas de Nieves* (Sulla traccia di Nives, 2005), d'Erri de Luca; *De què parlo quan parlo de córrer* (Hashiru kotonitsuite katarutokini bokuno kataru koto, 2007), d'Haruki Murakami, i *Elogio de la bicicleta* (2009), de Marc Augé. Tanquem aquest apartat precisament amb una frase de l'autor japonès esmentat: «tot el que sé d'escriure ho he après corrent cada dia»³⁹⁸.

8.2- Caminar garanteix la continuïtat de l'*Homo viātor* en el nostre interior

Atès que en el nostre context hi ha una dinàmica neosedentària molta extensa, pensem que aquesta tesi pot ser descoberta com una empresa molt escaient per dos motius. Per un costat, distingim una qüestió més aviat històrica: el desig de donar continuïtat a la nostra llarga tradició pedestre amb totes les seves variants possibles (el pelegrí, l'excursionista, l'exiliat, el fugitiu, el viatger, el turista, l'escriptor de viatges o el rodamón). I, per un altre, la voluntat irrenunciable de mantenir aquesta dimensió perquè ens humanitza proporcionant-nos temps i, a més, torna més habitable aquest món davant d'uns valors que prioritzen allò que transmet l'esperit automobilístic i tecnològic (immediatesa, velocitat, superficialitat o lleugeresa).

Com a conseqüència d'això, creiem que no es pot negar que *caminar* ens brinda l'oportunitat de convertir-nos en un *Homo viātor*, és a dir, en un individu-que-està-en-moviment sense la pretensió d'arribar al més aviat possible al seu destí perquè vol gaudir d'un ritme més apropiat que li permeti una sensació d'alè vital i, per descomptat, pensar ja que converteix el seu itinerari en una mena de biblioteca, taller o laboratori per

³⁹⁸ Murakami, H. (2010) *De què parlo quan parlo de córrer*. Barcelona, Editorial Empúries, pàg. 76.

tal de gaudir una vertadera aventura intel·lectual. Això fa que puguem dir que l'exercici hermenèutic que hem portat a terme ens ha permès estudiar —de ben a prop— l'exemple de sis caminants ben significatius durant el període de la modernitat.

Nogensmenys, també paga la pena recordar que, malgrat les seves evidents virtuts i que estem immersos en un món de llebres, no és avinent fer caminar a qui no vol fer-ho perquè seria una tortura ben absurda. Aquesta estratègia solament ens portaria a un lloc gens desitjable: més incomprensió vers la delícia de passejar.

8.3- El *caminar* ben entès facilita pensar l'educació des d'una perspectiva neohumanista

Tornant a confirmar que l'acció de *caminar* no pot ser reduïda a un desplaçament d'un lloc a un altre, és notori que la tesi més important d'aquest treball és que aquest moviment és una situació totalment idònia per tal que un subjecte visqui un procés formatiu podent desenvolupar les seves capacitats intel·lectuals, morals o estètiques.

Dit això, passem a mencionar els dos tipus de respostes que sorgeixen quan pensem l'educació des del fet d'anar a peu. Trobem, per una banda, una primera concepció en què l'educació es converteix en una ciència aplicada i, per aquest motiu, les caminades educatives es converteixen en una posada en pràctica —amb més o menys eficàcia— de diverses tecnologies pedagògiques dissenyades per científics o tecnòlegs. D'això en tenim proves: l'aplicació anomenada QuesTInSitu³⁹⁹, de tipus e-learning i que utilitza Google Maps per donar suport a la creació de rutes educatives interactives per a activitats de test *in situ*.

I, per altra banda, destaquem l'educació entesa com un procés de vivificació cultural i espiritual que intenta incloure, agrupar i integrar totes les tradicions en la cultura. Com és ben lògic, en aquesta ocasió és el model de la *Bildung* que incorpora una sèrie d'ideals formatius de la tradició humanista a la manera de transitar. Al nostre entendre,

³⁹⁹ Paga la pena mencionar que aquesta aplicació ha estat desenvolupada per l'equip de Tecnologies educatives del Grup de Recerca en Tecnologies Interactives (GTI) de la Universitat Pompeu Fabra. Més informació: <<http://gti.upf.edu/questinsitu/>> [data de consulta: 26/03/2013].

aquests són els principals elements: la realització d'un mateix (la dimensió autoformativa) i la transmissió de valors que intenten dignificar el gènere humà (la dimensió heteroeducativa).

Així, doncs, no és debades dir que el «caminar educatiu» defensat per aquesta tesi s'inscriu en la darrera opció perquè planteja una pedagogia concebuda com una experiència de significats i de sentit enlloc d'una que està estretament relacionada amb els models tècnics instrumentals, la qual redueix el procés d'ensenyament-aprenentatge a una simple estratègia que busca l'èxit i l'eficàcia.

8.4- Caminar té moltes possibilitats en el camp educatiu sempre que sapiguem donar-li un ús precís

A la vista del que acabem de dir, conclourem conjecturant que la pedagogia establerta en el capítol anterior a partir del neomadisme pedagògic en qualitat d'eix vertebrador és, sens dubte, una de les línies de recerca que pot tenir més prospecció en el camp educatiu arran de les seves enormes possibilitats. Breument en tornem a fer notar alguna: ajuda al desenvolupament humà i moral; possibilita que els aprenentatges i els pensaments mai deixin de fluir; permet viure més satisfactòriament; ensenya coses importants i, en darrer terme, acostuma a convertir els seus caminants en millors ciutadans i persones.

Sigui com sigui, hi ha una altra prova que també pot confirmar la previsió que acabem de ressenyar: la detecció de diferents iniciatives docents que han sabut conjugar l'educació i *caminar* com a metodologia formativa recentment. A mode d'exemple, en destaquem tres d'actuals que provenen de distintes disciplines.

Primerament, subratllem un text⁴⁰⁰ de Xavier Laudo en el qual desenvolupa el tema de la pedagogia de la reiteració i narra una experiència amb alumnes de pedagogia de les

⁴⁰⁰ Laudo, X.; Ansó, M. (2009) «La pedagogía de la reiteración en la docencia en Historia de la Educación. La experiencia “¿Quién mató a Walter Benjamin?”», a: Reyes, M.; Conejero, S. (Coords.) *El largo camino hacia una educación inclusiva: la educación especial y social del siglo XIX a nuestros días. XV Coloquio de Historia de la Educación Vol. II*. Pamplona-Iruñea, Universidad Pública de Navarra, pàgs. 727-736.

Universitats de Barcelona i de Girona feta des d'aquest mètode. Altrament, citem el pelegrinatge filosòfic que va fer el gran pensador Raimon Pannikar (Barcelona, 1918-Tavertet, 2010) a la muntanya sagrada Kailasa al costat d'una de les seves deixebles, Milena Carrara. Pensem que el seu llibre⁴⁰¹ és un bon testimoni per entendre les transformacions que pot sofrir un pelegrí en aquest tipus d'itineraris i, a més, el mestratge que genera quan es camina al costat d'un autor d'aquesta magnitud. Per acabar, volem destacar l'assignatura Caminar Barcelona —impartida a la UPC pel professor Estanislau Roca— ja que aborda els temes de l'arquitectura i de l'urbanisme mitjançant recorreguts per diferents àrees de la ciutat⁴⁰².

⁴⁰¹ Ens estem referint a: Panikkar, R.; Carrara, M. (2009) *Peregrinación al Kailasa y al centro de sí*. Barcelona, Ediciones Luciérnaga.

⁴⁰² Vegeu Roca, E. (2011) *Caminar Barcelona. 14è Premi UPC a la Qualitat en la Docència Universitària*. Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya.

CAPÍTOL IX. BIBLIOGRAFIA

Adroher, R., Jiménez, E. i Vallory, E. (2005) *Escoltisme laic i transformació social. L'experiència d'Escoltes Catalans*. Vic, Eumo Editorial.

Alcoberro, R. (1992) *La Filosofia de la Il·lustració*. Barcelona, Barcanova.

Alcover, A. M. (1993) *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals*. Palma de Mallorca, Moll.

Altarejos, F. (1991) «Jean Jacques Rousseau», a: DDAA *Filosofía de la Educación hoy*. Madrid, Dykinson, pàgs. 261-277.

Amato, J. A. (2004) *On foot. A History of Walking*. New York and London, New York University press.

Andreas-Salomé, L. (1978) *Nietzsche*. Bilbao, Zero.

Andreas-Salomé, L. (2005) *Friedrich Nietzsche en sus obras*. Barcelona, Minúscula.

Antiseri, D. i Reale, G. (1995) *Historia del pensamiento filosófico y científico*. Barcelona, Herder.

Argullol, R. (2008a) *Aventura. Una filosofía nómada*. Barcelona, Acantilado.

— (2008b) *El héroe y el Único. El espíritu trágico del Romanticismo*. Barcelona, Acantilado.

Arnaiz, P. (1987) *Evolución y contexto de la práctica psicomotriz*. Murcia, Facultad de Filosofía, Psicología y Ciencias de la Educación (Universidad de Murcia).

Aselmeier, U. (1983) *Antropología biológica y Pedagogía*. Madrid, Editorial Alhambra SA.

Asensio, J. M^a (1986) *Biología, Educación y comportamiento*. Barcelona, ediciones ceac.

— (1987) «Biología y Educación». *Revista Educar* (Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona), 12, pàgs. 7-26.

— (1997) *Biología y educación*. Barcelona, Editorial Ariel SA.

Azúa, F. de (1978) *Conocer Baudelaire y su obra*. Barcelona, Dopesa.

— (1996) «Baudelaire», a: Llovet, J. (Ed.) *Lecciones de Literatura Universal*. Madrid, Ediciones Cátedra SA, pàgs. 609-623.

— (1999) *Baudelaire y el artista de la vida moderna*. Barcelona, Anagrama.

- Bacon, F. (1976) *Assaigs*. Barcelona, Curial.
- Baden-Powell, R. (2007) *Escoltisme per a nois*. Vic, Eumo Editorial.
- Balcells, A. i Samper, G. (1993) *L'escoltisme català (1911-1978)*. Barcelona, Barcanova.
- Baltar, E. (2011) «Fragmentos de una enciclopedia cubista (Aproximación a Walter Benjamin a través de Baudelaire)», a: DDAA *El pensador vagabundo. Estudios sobre Walter Benjamin*. Madrid, Editorial Eutelequia SA, pàgs. 29-67.
- Balzac, H. de (2011) *Tratado de la vida elegante*. Barcelona, El Panteón Portátil de Impedimenta.
- Balzac, H. de; Baudelaire, C. i Barbey d'Aurevilly, J. (1974) *El dandismo*. Barcelona, Editorial Anagrama.
- Barnadas, R. i Roma, F. (coords.) *Seduït per valls i cims*. Zaragoza, Ed. PRAMES, 2011.
- Bas, N. (2011) «El viaje como formación: ejemplos de la literatura europea del siglo XVIII». *Historia de la Educación* (Salamanca, Universidad de Salamanca), 30, pàgs. 129-143.
- Batllori, M. (1981) «Introducció», a: Lull, R. *Obra escogida*. Madrid, Ediciones Alfaguara SA, pàgs. XI-LXXXV.
- Baudelaire, C. (1976) *El salón de 1846*. València, Fernando Torres Editor.
- (1977) *El arte romántico*. Madrid, Felmar.
- (1981) *Edgar Allan Poe*. Barcelona, Fontamara.
- (1983) *Petits poemes en prosa: l'esplín de París*. Barcelona, Edicions del Mall.
- (1985) *Les flors del mal*. Barcelona, Edicions del Mall.
- (1987) *Richard Wagner i Tannhäuser a París*. Barcelona, L'Avenç.
- (1988) *Curiosidades estéticas*. Madrid, Júcar.
- (1993) *Cartas a la madre*. Barcelona, Grijalbo.
- (1996) *Consells als joves escriptors*. Barcelona, Columna.
- (1998) *Les flors del mal*. Barcelona, Edicions Proa SA.
- (2000) *El spleen de París*. México DF, Fondo de Cultura Económica.
- (2004) *Cartas*. Vitoria-Gasteiz, Ediciones Bassarai.

- (2005) *Paraísos artificiales. El spleen de París. Paraísos artificiales*. Buenos Aires, Editorial Losada.
- (2007) *Les flors del mal*. Barcelona, Edicions 62.
- (2007) *La Fanfarlo*. Muro, Ensiola Editorial.
- (2009) *Mi corazón al desnudo y otros papeles íntimos*. Madrid, Visor.
- Bauman, Z. (2002) *La hermenéutica y las ciencias sociales*. Buenos Aires, Nueva Visión.
- (2003) «De peregrino a turista, o una breve historia de la identidad», a: Hall, S. i du Gay, P. (Comps.) *Cuestiones de identidad cultural*. Buenos Aires, Amorrortu, 2003.
- Beck, H. (1971) *Alexander von Humboldt*. México DF, Fondo de Cultura Económica.
- Benevolo, L. (1977) *Historia de la arquitectura moderna*. Barcelona, Editorial Gustavo Gili SA.
- Benjamin, W. (1972) *Iluminaciones II Baudelaire. Un poeta en el esplendor del capitalismo*. Madrid, Taurus.
- (1987) *Diari de Moscou*. Barcelona, La Magrana.
- (2005) *Infancia en Berlín hacia 1900*. Madrid, Círculo de Lectores.
- (2008) *Cartas de la época de Ibiza*. Valencia, Pre-textos.
- (2009) *Libro de los Pasajes*. Madrid, Akal.
- (2010) *Obras completas. Libro IV, Vol. 1*. Madrid, Abada.
- (2010) *Obras completas. Libro I, Vol. 2*. Madrid, Abada.
- Berman, M. (1988) *Todo lo sólido se desvanece en el aire: la experiencia de la modernidad*. Madrid, Siglo XXI.
- Bernal, A. (1998) *Educación del carácter/Educación moral. Propuestas educativas de Aristóteles y Rousseau*. Pamplona, Eunsa.
- Bernabéu, S. (2003) «¿Ilusos o ilustrados? Novedades y pervivencias en los viajes del setecientos». *Revista de Occidente* (Madrid, Fundación José Ortega y Gasset), 260, pàgs. 36-55.
- Betancor, M. A. i Vilanou, C. (1995-96) «Fiesta, Gimnasia y República: Lectura Espartana de tres modelos estatistas de Educación Física (Platón, Rousseau y el Jacobinismo revolucionario)». *Historia de la Educación* (Salamanca, Universidad de Salamanca), 14-15, pàgs. 81-100.

- Bielschowsky, A. (1944) *Goethe. El hombre y su obra*. Barcelona, Editorial Scientia.
- Boitani, P. (2001) *La sombra de Ulises. Imágenes de un mito en la literatura occidental*. Barcelona, Ediciones Península SA.
- Bollnow, O. F. (1969) *Hombre y espacio*. Barcelona, Editorial Labor SA.
- Borer, A. (1991a) *Rimbaud de Arabia. Suplemento al viaje*. València, Edicions Alfons el Magnànim-IVEI.
- (1991b) *Rimbaud en Abisinia*. México DF, Fondo de Cultura Económica.
- Boswell, J. (1997) *Encuentro con Rousseau y Voltaire*. Barcelona, Mondadori.
- Boyd, R. i Silk, J. B. (2004) *Cómo evolucionaron los humanos*. Barcelona, Editorial Ariel SA.
- Bowles, P. (2010) *El cielo protector*. Barcelona, Editorial Seix Barral SA.
- Brilli, A. (2010) *El viaje a Italia. Historia de una gran tradición cultural*. Boadilla del Monte (Madrid), Machado Grupo de Distribución SL.
- Buck-Morss, S. (2001) *Dialéctica de la mirada. Walter Benjamin y el proyecto de los Pasajes*. Madrid, A. Machado Libros SA.
- Buen, O. de (1909) *Discurso inaugural leído en la solemne apertura del curso académico de 1909 a 1910 ante el claustro de la Universidad de Barcelona*. Barcelona, Tipografía La Académica de Serra Hermanos y Russell.
- Burton, R. F. (2009) *Primeros pasos en el este de África. Expedición a la ciudad prohibida de Harar*. Barcelona, Laertes.
- Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. Disponible a: <<http://ddd.uab.cat/record/27613>> [data de consulta: 23/02/2013].
- Cacucci, P. (1997) *Camminando. Incontri di un viandante*. Milano, Giangiacomo Feltrinelli Editore.
- Calasso, R. (2011) *La Folie de Baudelaire*. Barcelona, Editorial Anagrama SA.
- Calderón, F. (2005) «Introducción de Jean-Jacques Rousseau a su obra: ‘Fragmentos para un diccionario de términos de uso en Botánica’». *Botanica Complutensis*, 29, pàgs. 5-11.
- i Marcos, A. (2006) «El valor pedagógico de las Cartas sobre la Botánica de Jean-Jacques Rousseau», a: Escolano, A. (Ed.) *Educación superior y desarrollo sostenible*. Madrid, Editorial Biblioteca Nueva SL, pàgs. 243-263.
- Calvo, F. (2007) «Clasificar, ordenar, nombrar. La Botánica según Rousseau» a: *Daimon. Revista de Filosofía* (Universidad de Murcia), 41, pàgs. 177-184.

- Cambeiro, J. A. (2006-2007) «Colònies escolars: anàlisi històrica d'una aventura pedagògica (1876-1920)». *Educació i Història: Reevista d'Història de l'educació* (Barcelona, Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana), 9-10, pàgs. 193-243.
- Campana, M. (2006) *Baudelaire. Juego sin triunfos*. Madrid, Debate.
- Campillo, X. i López-Monné, R. (2010) *El llibre dels camins. Manual per esvair dubtes, desfer mites i reivindicar drets*. Barcelona, Arola editors.
- Camus, A. (2008) *El hombre rebelde*. Buenos Aires, Editorial Losada SA.
- Cañellas, C. i Torán, R. (1975) «Escuela y sanidad: El movimiento higienista». *Cuadernos de Pedagogía*, 4, pàgs. 35-37.
- Careri, F. (2002) *Walkscapes. El andar como práctica estética*. Barcelona, Gustavo Gili.
- Casado, A. (2009) *Henry David Thoreau. Textos escollits*. València, Tres i Quatre SL i Institut del Territori.
- Castellví, P. (1997) *Psicologia del desenvolupament*. Barcelona, Editorial Pòrtic.
- Cela, C. J. i Ayala, F. J. (2001) *Senderos de la evolución humana*. Madrid, Alianza.
- Chamberlain, L. (1998) *Nietzsche en Turín*. Barcelona, Editorial Gedisa SA.
- Chateaubriand, F-R. de (1982) *De París a Jerusalem*. Barcelona, Laertes SA de Ediciones.
- Chatwin, B. (1997) *Anatomía de la inquietud*. Madrid, Anaya & Mario Muchnik.
- (2005) *Los viajes: En Patagonia, Los trazos de la canción, ¿Qué hago yo aquí?* Barcelona, Ediciones Península.
- (2012) *A la Patagònia*. Barcelona, Còmplices editorial.
- Civís, M. (2005) «La ciutat educadora i els projectes educatius de la ciutat». *Aloma: Revista de Psicologia, Ciències de l'educació i de l'esport* (Barcelona, Universitat Ramon Llull), 17, pàgs. 245-262.
- Clapp, S. (1997) *Con Chatwin. Retrato de un escritor*. Barcelona, Muchnik Editores SA.
- Colectivo Zotikos (2010) *Alterando la discapacidad. Manifiesto a favor de las personas*. Barcelona, Editorial UOC.
- Colli, G. (1978) *Después de Nietzsche*. Barcelona, Anagrama.

Colomer, E. (1990) *El pensamiento alemán de Kant a Heidegger*. Barcelona, Editorial Herder.

Comadira, N. (2008) *Dies de França*. Barcelona, Ara Llibres SCCL.

Contreras, J.; Pérez de Lara, N. (2010) «La experiencia y la investigación educativa», a: Contreras, J.; Pérez de Lara, N. (Comps.) *Investigar la experiencia educativa*. Madrid, Ediciones Morata SL, pàgs. 21-86.

Cook, B. (2011) *La generación beat. Crónica del movimiento que agitó la cultura y el arte contemporáneo*. Barcelona, Editorial Ariel.

Coromines, J. (1992) *Diccionari etimològic i complementari de la Llengua Catalana*. 10 vols. Barcelona, Cural Edicions Catalanes.

Cortázar, J. (1994) *Obra crítica / 2*. Madrid, Santillana SA.

Cragolini, M. B. (2000) «La Metáfora del caminante en Nietzsche. De Ulises al lector nomade de las múltiples máscaras». *Ideas y valores* (Bogotá, Universidad Nacional de Bogotá), 114, pàgs. 51-64. Disponible a:
<http://www.nietzscheana.com.ar/comentarios/nietzsche_viajero.htm> [data de consulta: 23/02/2013].

CSIC (2005) *Alejandro de Humboldt. Una nueva visión del mundo*. Madrid, Museo Nacional de Ciencias Naturales (Consejo Superior de Investigaciones Científicas).

Cunnell, H.; Vlagopoulos, P.; Mouratidis, G. i Kupetz, J. (2010) *Kerouac en la carretera. Sobre el rollo mecanografiado original y la generación beat*. Barcelona, Editorial Anagrama.

Cutillas, A. (2009) *Per una literatura capitalista (Nietzsche tacat de tinta)*. Barcelona, A Contra Vent Editors SL.

D'Ors, E. (1982) *Glossari*. Barcelona, Edicions 62.

Dalbosco, C. A. (Org.) *Filosofia e Educação no Emílio de Rousseau*. Guanabara, Editora Alínea, 2011.

DDAA (1985) *LATÍN. Diccionario latín-español*. Barcelona, Editorial Ramon Sopena SA.

— (1990) *La Ciutat educadora. The Educating City*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona.

— (1991) *Historia de la literatura alemana*. Madrid, Cátedra.

— (2005) *Manet. La era de los impresionistas*. Madrid, Globus comunicació.

David, M. i Appell, G. (2010) *Lóczy, una insólita atención personal*. Barcelona, Ediciones Octaedro SL i Associació de Mestres Rosa Sensat.

- De Saint-Pierre, B. (1940) *Pablo y Virginia*. Barcelona, Editorial Apolo.
- Defoe, D. (2011) *Robinson Crusoe*. Barcelona, Mondadori.
- Delgado, M. (2007) *Sociedades movedizas. Pasos hacia una antropología de las calles*. Barcelona, Anagrama.
- Delibes, M. (1989) *Mi vida al aire libre*. Barcelona, Ediciones Destino SA.
- Deligny, F. (1971) *Los vagabundos eficaces*. Barcelona, Editorial Estela SA.
- Demetrio, D. (2005) *Filosofía del camminare. Esercizi di meditazione mediterranea*. Milano, Raffaello Cortina Editore.
- Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (1982) *Goethe. Antologia que la Generalitat dedica a les escoles de Catalunya*. Barcelona, Editora Aymà SA.
- Devoto, G. i Oli, G. C. (2002-2003) *Il Dizionario della Lingua italiana*. Firenze, Edmond Le Monnier S.p.A.
- Diccionario da Real Academia Galega* (2000). A Coruña, Edicións Xerais de Galicia SA.
- Diccionario de Ciencias de la Educación*. Madrid, Santillana, 1988.
- Diccionario de la Lengua Española* (Vigésima segunda edición, 2001). Madrid, Real Academia Española.
- Diccionario de Pedagogía* (1936). Barcelona, Editorial Labor.
- Dicionário da Língua portuguesa* (2011). Porto, Porto Editora.
- Dictionarul explicativ al limbii române* (2009). Bucuresti, Academia Română.
- Dickens, C. (2010) *El viajero sin propósito*. Madrid, Gadir Editorial SL.
- Dictionare de la Langue Française* (2003). París, Dictionnaires Le Robert.
- Dilthey, W. (1994) *Teoría de las concepciones del mundo*. Barcelona, Ediciones Altaya SA.
- Domínguez, M. (1999) *El secret de Goethe*. Barcelona, Edicions 62.
- Duque, F. *Historia de la filosofía moderna: la era crítica*. Madrid, Akal.
- Eckermann, J. P. (2000) *Converses amb Goethe en els darrers anys de la seva vida*. Barcelona, Columna.
- Enciclopèdia Catalana (1993) *Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

- (1996) *Diccionari etimològic*. Barcelona, Enciclopèdia catalana.
- Escuela del Mar. Cincuentenario de su fundación (1922-1972)*. Barcelona, Antigua Escuela del Mar, 1972.
- Espedal, T. (2008) *Caminar (o el arte de vivir una vida salvaje y poética)*. Madrid, Ediciones Siruela.
- Esteban Ortega, J. (2002) *Memoria, hermenéutica y educación*. Madrid, Editorial Biblioteca Nueva SL.
- (ed.) *Cultura, hermenéutica y educación*. Valladolid, Servicio de Publicaciones Universidad Europea Miguel de Cervantes, 2011.
- Esteve, M. L. (2001) «Goethe e Italia», a Acosta, L. A.; Esteve, M. L.; Hernández, I. i Raders, M. (Eds.) *Encuentros con Goethe*. Madrid, Editorial Trotta SA, pàgs. 65-82.
- Ette, O. (1999) «Humboldt y el proyecto moderno». *Humboldt* (Bonn, Inter Nations), 126, pàg. 5.
- Fernández, J. (2002) *El descubrimiento de la naturaleza. Humboldt*. Tres cantos, NIVOLA libros y ediciones SL.
- Fernández, J. i Holl, F. (2002) *El mundo de Alexander von Humboldt: antología de textos*. Madrid, Real Jardín Botánico (Consejo Superior de Investigaciones Científicas) i Lunweg Editores.
- Ferrater, J. (1999) *Diccionario de filosofía*. Barcelona, Editorial Ariel SA.
- Ferrer, J. (2011) *De Tales a Demòcrit. El pensament presocràtic. Fragments i testimonis*. Girona, edicions de la ela geminada.
- Fittko, L. (1988) *Mi travesía de los Pirineos. Evocaciones 1940-1941*. Barcelona.
- Font, N. (1902) *L'excursionisme científich*. Barcelona, L'Avenç.
- (1910) «Bajo tierra», a: Guanabens, J. *Libro IV. Juventud*. Barcelona, Imprenta Elzeviriana de Borrás y Mestres, pàgs. 45-54.
- Formosa, F. (1984) *Poesia alemanya*. Barcelona, Edicions 62.
- Fortuny, M.; Puig, J. M^a; Raventós, F.; Torre, S. de la i Trilla, J. (1985) *Textos de Pedagogía: conceptos y tendencias en las ciencias de la educación*. Barcelona, Promociones Publicaciones Universitarias.
- Foucault, M. (1970) *Marx, Nietzsche, Freud*. Madrid, Anagrama.
- Franch, M., Rial, R. i Riba, J. M. (Ed.) *Escoltisme i educació*. Vic, Eumo Editorial, 1999.

- Franquesa, M. (1986) *Diccionari de sinònims*. Barcelona, Editorial Pòrtic.
- Fröbel, F. (1989) *L'Educació de l'home i el jardí d'infants*. Vic, EUMO.
- Fullat, O. (1979) *Filosofias de la Educación*. Barcelona, Ediciones ceac.
- (1990) *PAIDEUSIS. Antropologies pedagògiques contemporànies*. Bellaterra, Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1992) *Filosofias de la Educación. Paideia*. Barcelona, Ediciones ceac.
- (1997) «El nostre valor jueu de l'expectació-expedició». *Enrahonar* (Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona), 27, pàgs. 103-128.
- (1998) «El nostre valor romà de «presència-gaudi». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 20, pàgs. 237-273. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/viewFile/125834/246469>> [data de consulta: 26/03/2013].
- (2000) «Europa com a feina i com a tasca». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 23, pàgs. 335-393. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/viewFile/126181/262370>> [data de consulta: 26/03/2013].
- (2005a) *Valores y narrativa. Axiología educativa de Occidente*. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- (2005b) *L'autèntic origen dels europeus. El cristianisme en la formació d'Occident*. Barcelona, Editorial Pòrtic.
- Fumaroli, M. (2008) *Las abejas y las arañas. La querrela de los Antiguos y los Modernos*. Barcelona, Acantilado.
- (2010) *París-Nueva York-París*. Barcelona, Acantilado.
- Gadamer, H.-G. (1996) *Mis años de aprendizaje*. Barcelona, Herder.
- (2000) *La educación es educarse*. Barcelona, Paidós.
- (2001) *Antología*. Salamanca, Ediciones Sígueme.
- (2010) *Verdad y método II*. Salamanca, Ediciones Sígueme.
- (2012) *Verdad y método*. Salamanca, Ediciones Sígueme.
- García Amilburu, M. (2002) *La educación, actividad interpretativa*. Madrid, Dykinson.
- García, V. (director) *Diccionario de Pedagogía*. Barcelona, Editorial Labor SA, 1974.

Garolera, N. (1998) *L'escriptura itinerant. Verdaguer, Pla i la literatura de viatges*. Lleida, Pagès editors.

Garrido, M. (2007) «Erotología de los sentidos: el flâneur y la embriaguez de la calle». *Revista de Filología Románica*. (Madrid, Universidad Complutense de Madrid).

Disponible a:

<<https://www.ucm.es/BUUCM/revistas/fil/0212999x/articulos/RFRM0707330177A.PDF>> [data de consulta: 23/02/2013].

Gawoll, H.-J. (1994) «El paseo (Ensayo sobre la anticuada usanza del andar)». *Revista de Occidente* (Madrid, Fundación José Ortega y Gasset), 160, pàgs. 83-100.

Generalitat de Catalunya (2011) *Diccionari d'educació*. Barcelona, Centre de terminologia (termcat).

Gentili, C. (2004) *Nietzsche*. Madrid, Editorial Biblioteca Nueva SL.

Gil Colomer, R. (Editor coordinador) *Filosofía de la educación hoy. Diccionario filosófico-pedagógico*. Madrid, Dykinson, 1997.

Gilbert, R., Robinson, J. i Wallace, A. (Ed.) *The Walker's Literary Companion*. New York, Breakaway Books, 2000.

Gimferrer, P. (2005) *Rimbaud y nosotros*. Madrid, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes.

Goethe, J. W. (1982) *Faust*. Barcelona, Edicions Proa.

— (1985a) *Anys d'aprenentatge de Wilhelm Meister*. Barcelona, Edicions 62.

— (1985b) *Diarios y Anales I (1749-1805)*. Barcelona, Aguilar SA de Ediciones.

— (1985c) *Diarios y anales II (1806-1822)*. Barcelona, Aguilar SA de Ediciones.

— (1987) *Les desventures del jove Werther*. Barcelona, Selecta.

— (1997) *Viatge a Itàlia*. Barcelona, Columna.

— (2000) *Poesies*. Barcelona, Proa.

— (2003) *De la meva vida. Poesia i veritat*. 2 vols. Badalona, Montflorit Edicions i Assessoraments SL.

— (2009) *Viaje a Italia*. Barcelona, Ediciones B SA.

Goffman, K. (2005) *La contracultura a través de los tiempos. De Abraham al acid-house*. Barcelona, Editorial Anagrama.

Gómez i Mundó, A. i Carreño, A. (2012) «La trampa de Rousseau. O com es pot saltar del convencionalisme al civisme». *Educació i Història: Reevista d'Història de l'educació* (Barcelona, Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana), 19, pàgs. 55-70. Disponible a:

<<https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fpublicacions.iec.cat%2Frepository%2Fpdf%2F00000185%2F00000004.pdf>> [data de consulta: 23/02/2013].

Gómez, J. (2005) «La herencia de Humboldt». *Sociedad Geográfica Española* (Madrid, Sociedad Geográfica Española), 20. Disponible a: <<http://www.sge.org/sociedad-geografica-espanola/publicaciones/boletines/numeros-publicados/boletin-no-20/la-herencia-de-humboldt.html>> [data de consulta: 23/02/2013].

Gómez de la Serna, G. (1974) *Los viajeros de la Ilustración*. Madrid, Alianza Editorial SA.

González, A. (2005) «Del viajero ilustrado al paseo literario», a Romero, L. i Almarcegui, P. (coords.) *Los libros de viaje: realidad vivida y género literario* Madrid, Universidad Internacional y AKAL, 2005, pàgs. 151-195.

González, S. (1994) *El viaje a Siracusa. Estudios de Filosofía y teoría social*. Madrid, Visor Distribuciones SA.

González-Agàpito, J. (Coord.) *Pere Vergés, una educació per a la ciutadania*. Barcelona, Edicions 62, 1997.

González-Ruano, C. (2008) *Baudelaire*. Barcelona, Editorial Planeta.

Grimsley, R. (1977) *La filosofía de Rousseau*. Madrid, Alianza Editorial.

Green, J. (2005) *París*. Valencia, Editorial Pre-textos.

Gros, F. (2009) *Marcher, une philosophie*. Paris, Carnets Nord.

Guardini, R. (2000) *Cartas sobre la formación de sí mismo*. Madrid, Ediciones Palabra SA.

Handke, P. (2011) *Ayer, de camino*. Madrid, Alianza Editorial SA.

Harvey, D. (2008) *París, capital de la modernidad*. Madrid, Akal.

Hazard, P. (1985) *El pensamiento europeo en el siglo XVIII*. Madrid, Alianza.

Hazlitt, W. i Stevenson, R. L. (2003) *El arte de caminar*. México DF, UNAM.

Heidegger, M. (2000) *Nietzsche*. Barcelona, Destino.

Hein, W-H. (Ed.) *Alexander von Humboldt. La vida y la obra*. Frankfurt, C. H. Boehringer Sohn – Ingelheim am Rhein, 1987.

- Henningsen, J. (1984) *Teorías y métodos en la ciencia de la educación*. Barcelona, Editorial Herder.
- Hernández, I. (2001) «Los viajes de Goethe a Suiza en el sentir del “entusiasmo helvético”», a Acosta, L. A.; Esteve, M. L.; Hernández, I. i Raders, M. (Eds.) *Encuentros con Goethe*. Madrid, Editorial Trotta SA, pàgs. 35-64.
- Hernández, J. M^a (2011) «Escultismo, regeneracionismo y educación de la ciudadanía en España (1912-1936). Influencias inglesas», a: Hernández, J. M^a (coord.) *Influencias inglesas en la Educación española e iberoamericana (1810-2010)*. Salamanca, Gráficas Lope, pàgs. 43-63.
- Herzog, W. (2003) *Del caminar sobre hielo*. Barcelona, Ediciones la Tempestad.
- Hesse, H., Zweig, S. (2009) *Correspondencia*. Barcelona, Acantilado.
— (2010) *El caminant*. Barcelona, RBA Editorial.
- Hessel, F. (1997) *Paseos por Berlín*. Madrid, Editorial Tecnos SA.
- Hiernaux-Nicolas, D. (2006) «De flâneur a consumidor: reflexiones sobre el transeúnte en los espacios comerciales», a Aguilar, M. i Ramírez, P. (coords.) *Pensar y habitar la ciudad*. Barcelona, Anthropos i Universidad Autónoma Metropolitana, pàgs. 145-155.
- Hoffman, L., Paris, S. i Hall, E. (1995) *Psicología del desarrollo hoy*. Madrid, McGraw Hill-Interamericana de España SA.
- Hofmann, W. (director) *Caspar David Friedrich. Pinturas y dibujos*. Madrid, Museo del Prado, 1992.
- Hölderlin, F. (1993) *Hiperió o l'eremita a Grècia*. Barcelona, Columna Edicions SA.
— (1996) *Poemes de l'entenebriment*. Barcelona, Quaderns Crema.
- Holl, F. (2002) *El mundo de Alexander von Humboldt: antología de textos*. Madrid, Real jardín Botánico y Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Homer (2001) *L'Odissea*. Barcelona, La Magrana.
- Hue, J-L. (2010) *L'apprentissage de la marche*. París, Bernard Grasset.
- Humboldt, A. von (1960) *Ensayo político sobre la isla de Cuba*. La Habana, Publicaciones del Archivo Nacional de Cuba.
— (1961) *Cuadros de la naturaleza*. Barcelona, Editorial Iberia SA.
— (1968) *Sitios de las cordilleras y monumentos de los pueblos indígenas de América*. Buenos Aires, Solar.
— (1980) *Cartas americanas*. Caracas, Biblioteca Ayacucho.

- (1981) *Del Orinoco al Amazonas*. Barcelona, Editorial Labor SA.
- (1984) *Ensayo político sobre el reino de la Nueva España*. México, Porrúa.
- (1991) *Viaje a las regiones equinociales (5 Vols.)*. Caracas, Monte Avila.
- (1994) *La Ruta de Humboldt: Colombia y Venezuela*. Bogotá, Villegas.
- (2011) *Cosmos o ensayo de una descripción física del mundo*. Madrid, Los libros de la Catarata y Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Husserl, E. (1949) *Ideas relativas a una fenomenología pura y una filosofía fenomenológica*. México DF, Fondo de Cultura Económica.
- (1991) *La crisis de las ciencias europeas y la fenomenología trascendental*. Barcelona, Editorial Crítica.
- Iglésies, J. (1964-1965) *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Barcelona, Rafael Dalmau.
- (1981) *Pau Vila. Episodis de la història*. Barcelona, Arts Gràfiques Rafael Salva.
- Institut d'Estudis Catalans (2007) *Diccionari de La Llengua Catalana*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans-Edicions 62.
- Institut d'Humanitats de Barcelona - CCCB (2010) *Caminar. Divagacions, accions pedestres*. [Apunts del curs dirigit per Eliseu T. Climent].
- Ipland, J. (1998) *El concepto de "Bildung" en el neohumanismo alemán*. Huelva, Hergué Editorial.
- Iriondo, M. (2010) «El paseo y la concepción del paisaje en Robert Walser». *Enraonar* (Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona), 45, pàgs. 69-84. Disponible a: <<http://ddd.uab.cat/record/64389>> [data de consulta: 26/03/2013].
- Isidro, A. (1992) *Bipedestación. Cronología, causas y adaptación morfomecánica*. Barcelona, Editorial Jims.
- Janz, C. P. (1978a) *Friedrich Nietzsche. Infancia y juventud*. Madrid, Alianza Editorial.
- (1978b) *Friedrich Nietzsche. Los diez años de Basilea (1869-1879)*. Madrid, Alianza Editorial.
- (1978c) *Friedrich Nietzsche. Los diez años del filósofo errante (1879-1889)*. Madrid, Alianza Editorial.
- (1978d) *Friedrich Nietzsche. Los años del hundimiento (1889-1900)*. Madrid, Alianza Editorial.
- Jaspers, K. (1967) *Psicología de las concepciones del mundo*. Madrid, Editorial Gredos SA.

Jiménez-Landi, A. (1996) *La Institución Libre de Enseñanza y su ambiente. Periodo escolar (1881-1907)*. Madrid, Editorial Complutense SA.

Johanson, D. i Edey, M. (1990) *El primer antepasado del hombre. Lucy: el esqueleto del homínido más antiguo conocido hasta hoy*. Barcelona, Editorial Planeta SA.

Jolis, A. (Coord.) *Centre Excursionista de Catalunya. 120 anys d'història (1876-1996)*. Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya, 1996.

Kerouac, J. (1996) *A la carretera*. Barcelona, Edicions 62.

— (2009) *La vanidad de los Duluo. Una educación audaz, 1935-1946*. Barcelona, Editorial Anagrama.

Krakauer, J. (2000) *Cap a terres salvatges. Entre la passió per l'aventura i el somni d'una en estat salvatge*. Sant Cugat del Vallès, Símbol editors.

L'Alcorà. Barcelona, Proa, 2002.

La Bíblia catalana. Traducció interconfessional. Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya – Editorial Claret – Societats Bíbliques Unides, 2008.

Lacreu, J. (2007) *Diccionari de sinònims, antònims i idees afins*. Alzira, Edicions Bromera.

Lafarga, F. (1996) «Rousseau», a: Llovet, J. (Ed.) *Lecciones de Literatura Universal*. Madrid, Ediciones Cátedra SA, pàgs. 395-403.

Lafargue, P. (1970) *El derecho a la pereza*. México DF, Grijalbo.

Larrosa, J. (1996) *La experiencia de la lectura. Estudios sobre Literatura y Formación*. Barcelona, Editorial Laertes.

— (2002) *Más allá de la comprensión: lenguaje, formación y pluralidad*. Caracas, Universidad Simón Rodríguez.

— (2003a) *Algunas notas sobre la experiencia y sus lenguajes*. Conferencia dictada en un seminario organizado por el Ministerio de Educación, Ciencia y Tecnología de Argentina. Disponible a:

<www.me.gov.ar/curriform/publica/oei_20031128/ponencia_larrosa.pdf> [data de consulta: 26/03/2013].

— (2003b) *Entre las lenguas. Lenguaje y educación después de Babel*. Barcelona, Laertes.

— (2006) «Sobre la experiencia». *Aloma: revista de psicología, ciències de l'educació i de l'esport* (Barcelona, Universitat Ramon Llull), 19, pàgs. 87-112. Disponible a:

<<http://www.raco.cat/index.php/Aloma/article/view/103367/154553>> [data de consulta: 26/03/2013].

- (2009) *Nietzsche & a Educação*. Belo Horizonte, Autêntica Editora Ltda.
- (2010) «Herido de realidad y en busca de realidad. Notas sobre los lenguajes de la experiencia», a: Contreras, J.; Pérez de Lara, N. (Comps.) *Investigar la experiencia educativa*. Madrid, Ediciones Morata SL, pàgs. 87-116.
- Laudo, X.; Ansó, M. (2009) «La pedagogía de la reiteración en la docencia en Historia de la Educación. La experiencia “¿Quién mató a Walter Benjamin?”», a: Reyes, M.; Conejero, S. (Coords.) *El largo camino hacia una educación inclusiva: la educación especial y social del siglo XIX a nuestros días. XV Coloquio de Historia de la Educación Vol. II*. Pamplona-Iruñea, Universidad Pública de Navarra, pàgs. 727-736.
- Laudo, X. (2010) *La pedagogía líquida. Fuentes contextuales y doctrinales*. Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament Teoria i Història de l'Educació, tesi doctoral.
- Le Breton, David (2000) *Eloge de la marche*. París, Éditions Métailié.
- (2011) *Elogio del caminar*. Madrid, Siruela.
- Leigh Fermor, P. (2001) *El tiempo de los regalos. A pie hacia Constantinopla*. Barcelona, Ediciones Península SL.
- (2004) *Entre los bosques y el agua. A pie hacia Constantinopla: Desde el curso medio del Danubio hasta las Puertas de Hierro*. Barcelona, Ediciones Península SL.
- Llimona, J. (1970) *Sempre nòmades*. Barcelona, Edicions 62.
- Llovet, J. (2011a) «Introducció a *De vita solitaria*, de Petrarca», a: Petrarca, F. *Elogi de la vida solitària*. Barcelona, Angle Editorial.
- (2011b) *Adéu a la Universitat. L'eclipsi de les humanitats*. Barcelona, Galàxia Gutenberg i Cercle de Lectors.
- (2012) *Brins de literatura universal*. Barcelona, Galàxia Gutenberg SL.
- Llull, R. (1980) *Llibre de meravelles*. Barcelona, Edicions 62.
- López, E. (1999) *Simbolismo y bohemia: la Francia de Baudelaire*. Madrid, Ediciones Akal.
- López Hernández, J. (1989) *La ley del Corazón (Un estudio sobre J.-J. Rousseau)*. Murcia, Universidad de Murcia.
- Löwith, K. (1968) *De Hegel a Nietzsche: la quiebra revolucionaria del pensamiento en el siglo XIX*. Buenos Aires, Sudamericana.
- Lubrich, O. (2003) «Egipcios por doquier: Alejandro de Humboldt y su visión orientalista de América». *Revista de Occidente* (Madrid, Fundación José Ortega y Gasset), 260, pàgs. 75-101.

- Ludwig, E. (1983) *Goethe. Historia de un hombre*. Barcelona, Editorial Juventud SA.
- Luelmo, C. de (2009) *Unterwegs. Al paso de Walter Benjamin*. Madrid, Maia Ediciones.
- Lukács, G. (1967) *Goethe i el seu temps*. Barcelona, Edicions 62.
- Luzuriaga, L. (1962) *Diccionario de Pedagogía*. Buenos Aires, Editorial Losada SA.
- Maaschelein, J. (2006) «Pongámonos en marcha», a: Maaschelein, J., Simons, M. (Eds.) *Mensajes e-ducativos desde tierra de nadie*. Barcelona, Laertes, pàgs. 21-30.
- Maciques, E. (1999) «Alexander von Humboldt en Cuba (1769-1859)». *Revista Hispano cubana* (Madrid, Fundación Hispano cubana), 3, pàgs. 89-97.
- Magris, C. (2008) *El viatjar infinit*. Barcelona, Edicions de 1984.
- (2010) *Ulisses després d'Homer*. Barcelona, Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- Mann, T. (1998) *La muntanya màgica*. Barcelona, Quaderns Crema.
- Manzanares, J. P. (2011) *Una temporada a lo moderno. («El silencio de Rimbaud: persiguiendo al mito, de la vanguardia al postpunk»)*. Madrid, Neverland Ediciones.
- Marcel, G. (2005) *Homo viator. Prolegómenos a una metafísica de la esperanza*. Salamanca, Ediciones Sígueme.
- Marí, A. (1996) *El camí de Vincennes*. Barcelona, Cercle de Lectors.
- Martí, Mª R. (2006) «El naturalista Alejandro de Humboldt, Cavanilles y Juan Andrés». *Cuadernos dieciochistas* (Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca), 7, pàgs. 47-68.
- Martí-Henneberg, J. (1986) «La pasión por la montaña. Literatura, pedagogía y ciencia en el excursionismo del siglo XIX». *Geo crítica. Cuadernos críticos de Geografía Humana* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 48, pàgs. 7-44.
- (1994) *L'excursionisme científic*. Barcelona, Editorial Alta Fulla.
- (1996) «El excursionismo científico. Entre la ciencia y la estética: de la historia natural al arte». *Mundo científico* (Madrid, Fontalba), 173, pàgs. 962-969.
- Martorell, A. i Vergés, P. (1979) *Colònies escolars de l'Ajuntament de Barcelona*. Barcelona, Edicions del Mall.
- Massip, S. (1972) *Viajes de Humboldt*. La Habana, Academia de Ciencias de Cuba.
- Mayos, G. (2006) *La Il·lustració*. Barcelona, Editorial UOC.

- Melcon, J. (1991) «Las excursiones escolares y la educación integral». *Estudios geográficos* (Madrid, Instituto de Economía, Geografía y Demografía-CSIC), 52, pàgs. 239-261.
- Mena, M. (2003) *Manet en el Prado*. Madrid, Museo Nacional del Prado.
- Michels, V. (2009) *Hermann Hesse, Stefan Zweig. Correspondencia*. Barcelona, Acantilado.
- Millán, J. A. (1994) «Caminante de un paisaje inmenso». *Archipiélago. Cuadernos de crítica de la cultura* (Barcelona, Editorial Archipiélago), 18-19, pàgs. 59-64.
- Minond, E. (2007) *Flâneur*. Madrid, H. Kliczkowski.
- Minshull, D. (Ed.) *The Vintage Book of Walking. An anthology*. London, Random House, 2000.
- Mitchell, E. V. (Ed.) *The Pleasures of Walking*. New York, Vanguard press, 1948.
- Molero, A. (2000) *La Institución Libre de Enseñanza. Un proyecto de reforma pedagógica*. Madrid, Editorial Biblioteca Nueva SL.
- Montaigne, M. de (2012) *Diari de viatge a Itàlia per Suïssa i Alemanya*. Barcelona, Editorial La Mansarda SL.
- Montero, A. M^a. (2011) «Los paseos y excursiones escolares: una práctica higiénica de influencia anglosajona», a: Hernández, J. M^a (coord.) *Influencias inglesas en la Educación española e iberoamericana (1810-2010)*. Salamanca, Gráficas Lope, pàgs. 251-259.
- Montesinos, M. (2001) «La literatura de viajes en Goethe: *Viaje a Italia*», a Acosta, L. A.; Esteve, M. L.; Hernández, I. i Raders, M. (Eds.) *Encuentros con Goethe*. Madrid, Editorial Trotta SA, pàgs. 83-106.
- Moran, D. (2011) *Introducción a la Fenomenología*. Rubí, Anthropos Editorial.
- Moreno de la Fuente, J. L. (2003) *Podología general y biomecánica*. Barcelona, Masson SA.
- Moreu, A. C. (2009) «Pedagogos y médicos, una relación milenaria» a: Moreu, A. C. (coord.) *Pedagogía y Medicina*. Barcelona, Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona, pàgs. 11-25.
- Morey, M. (1987) *Camino de Santiago (Esperpento)*. México, Fondo de Cultura Económica.
- (1993) *Friedrich Nietzsche, una biografía*. Castelldefels, Editorial Archipiélago.
- (2007) *Pequeñas doctrinas de la soledad*. México DF, Sexto piso editorial.

- Murakami, H. (2010) *De què parlo quan parlo de córrer*. Barcelona, Editorial Empúries.
- Musset, A. de (2002) *Confesiones de un hijo del siglo*. Madrid, Ediciones Cátedra.
- Nehamas, A. (2002) *Nietzsche, la vida como literatura*. Madrid, Ediciones Turner-Seacex.
- Néret, G. (2006) *Manet*. Köln, Taschen.
- Nicholl, C. (2001) *Rimbaud en África*. Barcelona, Editorial Anagrama.
- Nicholson, G. (2008) *The lost art of walking. The history, science, philosophy and literature of pedestrianism*. New York, Riverhead books.
- Nietzsche, F. (1980) *A los espíritus libres (Opiniones y sentencias)*. Barcelona, Mario Acosta Editor y Publicaciones Trazo.
- (1984) *La gaia ciència*. Barcelona, Laia.
- (1995a) *Homero y la Filología clásica*. Madrid, Ediciones Clásicas SA.
- (1995b) *Humano, demasiado humano*. Madrid, EDAF.
- (1997) *De mi vida. Escritos autobiográficos de juventud (1856-1869)*. Madrid, Valdemar.
- (1999) *Poesies*. Barcelona, Quaderns Crema.
- (2000) *El nacimiento de la tragedia o Grecia y el pesimismo*. Madrid, Alianza.
- (2000) *Sobre el porvenir de nuestras escuelas*. Barcelona, Tusquets.
- (2003a) *El paseante y su sombra*. Madrid, Ediciones Siruela.
- (2003b) *Escritos sobre Wagner*. Madrid, Editorial Biblioteca Nueva SL.
- (2005) *Correspondencia (3 vòlums)*. Madrid, Editorial Trotta i Fundación Goethe.
- (2007a) *Així parlà Zaratustra*. Barcelona, Quaderns Crema.
- (2007b) *Ecce homo: Com s'arriba a ser allò que s'és*. Girona, Accent Editorial.
- (2009a) *El ocaso de los ídolos*. Barcelona, Tusquets Editores SA.
- (2009b) *Schopenhauer como educador*. Madrid, Biblioteca Nueva SL.
- Noëlle, M. (1995) «El explorador», a Vovelle, M. y otros. *El hombre de la Ilustración*. Madrid, Alianza SA, pàgs. 265-318.

- Oliveras, J. (1992) «La geografia i la renovació pedagògica a Catalunya». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 32, pàgs. 61-70.
- Onfray, M. (2009) *La inocencia del devenir. La vida de Friedrich Nietzsche*. Barcelona, Editorial Gedisa.
- Ortega y Gasset, J. (1959) *Obras completas (Vol. II)*. Madrid, Revista de Occidente.
- (1988) *Notas de andar y ver: viajes, gentes y países*. Madrid, Alianza Editorial.
- Ortiz, L. (1979) *Conocer Rimbaud y su obra*. Barcelona, DOPESA.
- Otero, E. (1998) *Batallones escolares, sentimientos patrióticos y educación en el siglo XIX*, a: DDAA *Educación Popular. Tomo II*. Santa Cruz de Tenerife, Servicio de Publicaciones Universidad de la Laguna, pàgs. 361-376.
- Overbeck, F. (2009) *La vida arrebatada de Friedrich Nietzsche*. Madrid, Errata Naturae.
- Pagès, A. (2005) «Bases hermenèutic de l'educació: vers una lectura pedagògica de H. G. Gadamer». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 29, pàgs. 167-187. Disponible a:
<<http://www.raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/view/126421/176674>> [data de consulta: 26/03/2013].
- (2012) *Sobre el olvido*. Barcelona, Herder.
- Palmer, R. (2008) *¿Qué es la hermenéutica?* Barcelona, Herder.
- Panikkar, R.; Carrara, M. (2009) *Peregrinación al Kailasa y al centro de sí*. Barcelona, Ediciones Luciérnaga.
- Paredes, J. (Director) *Historia Universal contemporánea*. Barcelona, Ariel, 2010.
- Pau, A. (2008) *Hölderlin. El rayo envuelto en canción*. Madrid, Editorial Trotta.
- Payàs, D. (2010) «Patrick Leigh Fermor, el escritor viajero». *Revista de Libros*, 260, pàgs. 32-33.
- Pegueroles, J. (1998) *L'hermenèutica de Gadamer: presentació, comprensió i emparaulament de la veritat: lliçó inaugural del curs acadèmic 1998-99*. Barcelona, Facultat de Teologia.
- Pereyra, M. (1982) «Educación, salud y Filantropía: El origen de las colonias escolares de vacaciones en España». *Historia de la Educación, Revista Interuniversitaria*, 1, pàgs. 145-168.

- Pérez, R. (2009) «La manera infantil de caminar». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 36, pàgs. 299-301. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/view/140945/192290>> [data de consulta: 26/03/2013].
- Pestalozzi, J. H. (1986) *Com Gertrudis educa els fills*. Vic, Eumo Editorial.
- (2003) *El canto del cisne*. Barcelona, Laertes SA de Ediciones.
- Petrarca, F. (2011) *Subida al Monte Ventoso*. Palma, José J. de Olañeta.
- Pey, S. (1986) *Diccionari de sinònims i antònims. Amb vocabulari de barbarismes*. Barcelona, Editorial Teide SA.
- Pichois, C. i Ziegler, J. (1989) *Baudelaire*. Valencia, Edicions el Magnànim.
- Pieper, J. (1980) *Las virtudes fundamentales*. Madrid, Ediciones Rialp SA.
- Pikler, E. (1985) *Moverse en Libertad. Desarrollo de la motricidad global*. Madrid, Narcea SA de Ediciones.
- Pimentel, J. (1998) *Diccionario latín-español, español-latín*. México DF, Editorial Porrúa.
- Pindar (1993) *Odes*. Vol. IV. Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- Pla, J. (1969) *Les escales de llevant*. Barcelona, Edicions Destino.
- (1972) *Primera volada. Obra completa (volum I)*. Barcelona, Edicions Destino.
- (1980) *Itàlia i el Mediterrani. Obra completa (volum XXXVII)*. Barcelona, Edicions Destino.
- (2010) *Sobre París i França. Obra completa (volum IV)*. Barcelona, Edicions Destino.
- Planella, J. (2003) «Històries de l'Educació social: narratives, trajectes i metàfores», a: Planella, J. i Vilar, J. (Eds.) *L'educació social: projectes, perspectives i camins*. Barcelona, Edicions Pleniluni.
- (2004a) *Cos i discursivitat pedagògica: bases per a la ideació corporal*. Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament Teoria i Història de l'Educació, tesi doctoral.
- (2004b) *Subjectivitat, dissidència i dis-k@pacitat. Pràctiques d'acompanyament social*. Barcelona, Fundació Pere Tarrés.
- (2005) «Pedagogía y hermenéutica. Más allá de los datos en la educación». *Revista Iberoamericana de Educación/de Educação*, 36-12. Disponible a: <<http://www.rieoei.org/deloslectores/1078Planella.PDF>> [data de consulta: 23/02/2013].

— (2006) *Los hijos de Zotikos. Una antropología de la Educación Social*. València, Nau llibres – Edicions Culturals Valencianes SA.

— (2009) *Ser educador: entre pedagogia y nomadismo*. Barcelona, Ediuoc.

— i Vilanou, C. (2009) «La natura, entre l'esport i la guerra: vers una ètica de la responsabilitat». *Ars Brevis* (Barcelona, Anuari de la càtedra Ramon Llull Blanquerna), 15, pàgs. 168-214. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/arsbrevis/article/view/193535/259453>> [data de consulta: 23/02/2013].

Plas, F.; Viel, E. i Blanc, Y. (1984) *La marcha humana. Cinesiología dinámica, Biomecánica y Patomecánica*. Barcelona, Masson SA.

Poca, A. (1990) «La dissolució de l'educand. Assaig d'arqueologia de la novel·la alemanya de formació». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 4, pàgs. 223-243. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/view/139597/246126>> [data de consulta: 23/02/2013].

Prado, J. Del (1994) *Historia de la Literatura francesa*. Madrid, Càtedra.

Prat, J. (Coord.) *Biomecánica de la Marcha Humana Normal y Patológica*. València, Institut de Biomecànica de València, 1993.

Puig, E. i Vila, J. M^a (Directors) *Cent anys de Colònies de Vacances a Catalunya (1893-1993)*. Barcelona, Fundació Pere Tarrés i Editorial Mediterrània, 2005.

Puig-Samper, M. (1991) *Historia de la ciencia y de la técnica. Las expediciones científicas durante el siglo XVIII*. Madrid, Ediciones Akal SA.

— (1999) «Humboldt, un prusiano en la corte del rey Carlos IV». *Revista de Indias* (Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas), 216, pàgs. 329-335.

— (2007) «La Geografía de las plantas de Alexander von Humboldt: la construcción del conocimiento científico y la prioridad del descubrimiento», a Oliver, J. M^a, Curell, C., Uriarte, C. G. i Pico, B. (eds.) *Escrituras y reescrituras del viaje: miradas plurales a través del tiempo y de las culturas*. Bern, Peter Lang SA, pàgs. 434-445.

— (2009) «Los secretos del Orinoco. Alexander von Humboldt y el descubrimiento ilustrado del Orinoco». *Sociedad Geográfica Española*, 34. Disponible a: <<http://www.sge.org/sociedad-geografica-espanola/publicaciones/boletines/numeros-publicados/boletin-no-34/los-secretos-del-orinoco.html>> [data de consulta: 23/02/2013].

Puig-Samper, M. Á i Rebok, S. (2002) «Alexander von Humboldt y el relato de su viaje americano redactado en Filadelfia». *Revista de Indias* (Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas), 224, pàgs. 69-84.

— (2007) *Sentir y medir. Alexander von Humboldt em España*. Madrid, Doce calles.

Quintana, J. M. (1995) *Teoría de la educación. Concepción antinómica de la educación*. Madrid, Dykinson.

— (2001) *Las creencias y la educación. Pedagogía cosmovisional*. Barcelona, Editorial Herder SA.

Rawicz, S. (1957) *La increíble caminata*. Barcelona, Ediciones Destino SL.

Rebok, S. (2004) «Lo público y lo privado en los escritos de Alexander von Humboldt». *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*. (Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas), 2 (vol. 56), pàgs. 41-64.

Rice, F. Philip (1997) *Desarrollo humano. Estudio del ciclo vital*. México, Prentice-hall Hispanoamericana SA.

Rimbaud, A. (1980) *Cartas Abisinias (1880-1891)*. Barcelona, Tusquets editores.

— (1991) *Il.luminacions. Una temporada a l'infern*. Barcelona, Edhasa.

— (2008) *Poesías completas*. Madrid, Ediciones Cátedra.

— (2009) *Prometo ser bueno: cartas completas*. Barcelona, Barril & Barral.

— (2010) *Prosa completa*. Madrid, Ediciones Cátedra.

Robb, G. (2001) *Rimbaud*. Barcelona, Tusquets Editores SA.

Robinson, J. C. (2006) *The walk. Notes on a romantic image*. London, Dalkey Archive Press.

Roca, E. (2011) *Caminar Barcelona. 14è Premi UPC a la Qualitat en la Docència Universitària*. Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya.

Rodríguez, A. (2010) *Paseantes y curiosos*. Barcelona, Promociones y Publicaciones Universitarias SA.

Rodríguez, M. L. (1996) «Elementos para una pedagogía nietzscheana (I)». *Revista de Filosofía* (Madrid, Universidad Complutense de Madrid), 9, pàgs. 37-48.

— (1996) «Elementos para una pedagogía nietzscheana (II)». *Revista de Filosofía* (Madrid, Universidad Complutense de Madrid), 9, pàgs. 257-268.

Roma, F. (1996) *Història social de l'excursionisme català. Dels orogens a 1936*. Vilassar de mar, Oikos-tau.

— *L'excursionisme a Catalunya. 1876-1939*.

https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fbiblioteca.cec.cat%2Fdocuments%2Fopac_cec%2Fcataleg%2FRomaFrancesc_ExcursionismeACatalunya_1876a1939.pdf [data de consulta: 23/02/2013].

Rose, P. (2011) «Alexander von Humboldt. El mejor viajero científico», a DDAA *Grandes exploradores*. Barcelona, Random House Mondadori SA, pàgs. 232-239.

Ross, W. (1994) *Friedrich Nietzsche. El águila angustiada. Una biografía*. Barcelona, Ediciones Paidós.

Roura-Parella, J. (1939) «La realització de si mateix». *La Revista dels Catalans d'Amèrica* (Mèxic), 2, pàgs. 13-24.

— (2007) «Divagaciones de un hombre medio mareado». *Anuario de Estudios Atlánticos* (Madrid-Las Palmas, Patronato de la “Casa de Colón”), 53, pàgs. 33-37.

Rousseau, J.-J. (1931) *Antología de Rousseau*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía.

— (1974) *Discurso sobre las Ciencias y las Artes*. Buenos Aires, Aguilar Argentina SA de Ediciones.

— (1985) *Les Confessions*. Barcelona, Edicions 62.

— (1985) *Emili o de l'educació*. Vic, Eumo Editorial.

— (1987) *Discurso sobre el origen y los fundamentos de la desigualdad entre los hombres y otros escritos*. Madrid, Editorial TECNOS SA.

— (1996) *Els somieigs del passejant solitari*. Barcelona, Proa.

— (2006) *Discurso sobre las ciencias y las artes. Discurso sobre el origen y fundamento de la desigualdad entre los hombres*. Buenos Aires, Losada.

— (2006) *Escritos políticos*. Madrid, Editorial Trotta SA.

— (2007) *Cartas sobre botánica*. Oviedo, KRK Ediciones.

— (2007) *Julia, o la nueva Eloísa*. Madrid, Ediciones Akal SA.

— (2008) *Las ensoñaciones del paseante solitario*. Madrid, Alianza Editorial.

— (2009) *Carta a d'Alembert sobre los espectáculos*. Madrid, Editorial Tecnos.

Roux, G. (1971) *Napoleón III*. Madrid, Espasa-Calpe SA.

Rovira, B. (1989) *Pau Vila «He viscut!» Biografia oral*. Barcelona, Edicions La Campana.

Ruiz-Domènec, J. E. (1997) «El viaje y sus modos: peregrinación, errancia, paseo» a: DDAA, *Viajes y viajeros en la España medieval. Actas del V Curso de Cultura Medieval celebrado en Aguilar de Campo (Palencia) del 20 al 23 de septiembre de 1993*. Madrid, Ediciones Polifero, 1997, pàgs. 84-94.

- Russell, B. (1996) *Història social de la filosofia. La filosofia moderna*. Barcelona, Edicions 62.
- Safranski, R. (2006) *Schiller o La invención del idealismo alemán*. Barcelona, Tusquets editores SA.
- (2009a) *Nietzsche. Biografía de su pensamiento*. Barcelona, Tusquets Editores.
- (2009b) *Romanticismo. Una odisea del espíritu alemán*. Barcelona, Tusquets Editores.
- (2011) *Goethe y Schiller: Historia de una amistad*. Tusquets Editores.
- Saladrigas, R. (1988) *L'Escola del Mar i la renovació pedagògica a Catalunya: converses amb Pere Vergés*. Barcelona, Edicions 62.
- Salinas, H. A. (2000a) «Sobre identidad y educación». *Foro de educación cívica y cultura política democrática*. México, Instituto Federal Electoral. Disponible a: <https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fwww.ife.org.mx%2Fdocumentos%2FDECEYEC%2Fforo_de_educacion_civica.pdf> [data de consulta: 26/03/2013].
- (2000b) «Usted está aquí» a: Moreu, Á. C i Vilanou, C. (editors) *Seminari Iduna. L'altre, un referent de la pedagogia estètica*. Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, pàgs. 115-133.
- (2001) «El mediodía es un instante (Acerca del eterno retorno)» a: Moreu, Á. C i Vilanou, C. (editors) *Seminari Iduna..Signes, símbols i mites en la pedagogia estètica*. Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, pàgs. 139-148.
- (2011) «Sobre les utopies, els animals i les figures del ciutadà». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 40, pàgs. 45-81. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/view/248245/332358>> [data de consulta: 26/03/2013].
- Santayana, G. (1943) *Tres poetas filósofos. Lucrecio, Dante y Goethe*. Buenos Aires, Editorial Losada SA.
- Sartre, J. P. (1984) *Baudelaire*. Madrid, Alianza.
- Sarup, M. (1992) «Nietzsche y la Educación». *Revista de educación* (Madrid, Ministerio de Educación), 297, pàgs. 25-46.
- Schiffer, D. S. (2009) *Filosofía del Dandismo. Una estética del alma y del cuerpo (Kierkegaard, Wilde, Nietzsche, Baudelaire)*. Buenos Aires, Ediciones Nueva Visión.
- Sebald, W. G. (2002) *Los anillos de Saturno*. Madrid, Debate.
- (2008) *El paseante solitario. En recuerdo de Robert Walser*. Madrid, Ediciones Siruela.

- Seelig, C. (2000) *Paseos con Robert Walser*. Madrid, Ediciones Siruela.
- Serch, A. (1934) *El camping. Esport de la vida a l'aire lliure*. Barcelona, Editorial Barcino.
- Serra, A. (1968) *Història de l'Escoltisme català*. Barcelona, Bruguera.
- Serrano, R. (2006) «Aspectos urbanos y arquitectónicos de los grandes almacenes de París: modernización del gran comercio urbano a partir de la primera mitad del siglo XIX». *Scripta Nova* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 211. Disponible a: <<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-211.htm>> [data de consulta: 23/01/2013].
- Shaffer, David R. (2000) *Psicología del desarrollo. Infancia y adolescencia*. México DF, International Thomson Editores SA.
- Simmel, G. (1915) *Schopenhauer y Nietzsche*. Madrid, Francisco Beltrán.
- Sloterdijk, P. (2000) *El pensador en escena. El materialismo de Nietzsche*. Valencia, Pre-Textos.
- (2011) *Temperaments filosòfics. De Plató a Foucault*. Barcelona, Edicions de la Ela Geminada.
- Sötard, M. (1995) «Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)», a: Houssaye, J. (dir.) *Quinze pedagogs. La seva influència, avui*. Barcelona, Edicions Proa SA i Universitat Oberta de Catalunya, pàgs. 31-44.
- (1995) «Johann Heinrich Pestalozzi», a: Houssaye, J. (dir.) *Quinze pedagogs. La seva influència, avui*. Barcelona, Edicions Proa SA i Universitat Oberta de Catalunya, pàgs. 45-58.
- Solà, P. (1987) «Associacionisme i condició juvenil. Una reflexió sobre el cas Escolta» a: DDAA. *La joventut a Catalunya al segle XX. Materials per a una història*. Barcelona, Diputació de Barcelona, pàgs. 316-332.
- Soler, J. i Vilanou, C. (2001) «Els discursos pedagògics després del debat postmodern. Una aproximació als itineraris de la pedagogia del segle XXI», a: Mallart, J.; Teixidó, M. i Vilanou, C. (eds.) *Repensar la Pedagogia, avui*. Barcelona, Eumo editorial i Societat Catalana de Pedagogia, pàgs. 9-21.
- Solnit, R. (2002) *Wanderlust. A History of Walking*. London, Verso.
- Speer, A. (1976) *Diario de Spandau*. Barcelona, Mundo Actual de Ediciones SA.
- Spode, H. (2002) «El turista», a: Frevert, U.; Haupt, H-G. y otros *El hombre del siglo XX*. Madrid, Alianza SA, pàgs. 123-150.
- Spranger, E. (1961) *Formas de vida. Psicología y ética de la personalidad*. Madrid, Revista de Occidente.

- Starkie, E. (2007) *Arthur Rimbaud. Una biografia*. Madrid, Ediciones Siruela SA.
- Starobinski, J. (1983) *Jean-Jacques Rousseau. La transparencia y el obstáculo*. Madrid, Taurus Ediciones SA.
- Steiner, G. (2004) *La idea d'Europa*. Barcelona, Arcàdia.
- Stendhal (1999) *Roma, Nápoles y Florencia*. València, Editorial Pre-textos.
- (2007) *Paseos por Roma*. Madrid, Alianza Editorial SA.
- Stevenson, R. L. (1971) *Viajes con una burra*. Barcelona, EDHASA.
- (2009) *En defensa de los ociosos*. Madrid, Gadir.
- Stringer, C. i Andrews, P. (2005) *La evolución humana*. Madrid, Akal.
- Sunyer, P. (2000) «Humboldt en los Andes de Ecuador. Ciencia y Romanticismo en el descubrimiento científico de la montaña». *Scripta Nova* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 58. Disponible a: <<http://www.ub.edu/geocrit/sn-58.htm>> [data de consulta: 23/02/2013].
- Terra, H. de (1966) *Humboldt*. Barcelona-México DF, Ediciones Grijalbo SA.
- Thoreau, H. D. (2001) *Caminar*. Madrid, Árdora Ediciones.
- (2005) *Walden*. Madrid, Ediciones Cátedra.
- (2002) *Colores de otoño*. Palma, José J. de Olañeta.
- (2002) *Diarios (Breve antología)*. Palma, José J. de Olañeta.
- Todorov, T. (1987) *Frágil felicidad. Un ensayo sobre Rousseau*. Barcelona, Editorial Gedisa.
- (1998) *El Jardín imperfecto: luces y sombras del pensamiento humanista*. Barcelona, Paidós.
- (2008) *El espíritu de la Ilustración*. Barcelona, Galaxia Gutenberg.
- Tort, A. (2007) «Pròleg», a: Baden-Powell, R. (2007) *Escoltisme per a nois*. Vic, Eumo Editorial, pàgs. XXXI-XLVIII.
- Tort, J. (2004) *L'esperit de la terra*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Triadó, C. (Comp.) *Psicologia evolutiva*. Barcelona, 1993, Eumo editorial.
- Trías, E. (2006) *Prefacio a Goethe*. Barcelona, Acantilado.

Trilla, J. (1995) «Pedagogia del Lleure, una reflexió teòrica» a: DDAA. *Actes del Col.loqui Universitari Artur Martorell, educador del nostre temps*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 103-143

— (1999) «Un marc teòric: La idea de la ciutat educadora», a: DDAA. *Les ciutats que s'eduquen*. Barcelona, Diputació de Barcelona, pàgs. 11-51.

— (2001) *El legado pedagógico del siglo XX para la escuela del siglo XXI*. Barcelona, Graó.

— (2009) «L'educació en el lleure i l'escoltisme», a: González-Agàpito, J. (ed.) *Escoltisme, autoformació i ciutadania activa. Un balanç de cara al futur*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pàgs. 147-169.

— (2010) «Las Pedagogías narrativas en la formación de los educadores sociales», a: Moreu, Á. C. i Prats, E. (eds.) *La Educación revisitada. Ensayos de hermenéutica pedagógica*. Barcelona, Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona, pàgs. 433-463.

Trousseau, R. (1995) *Jean Jacques Rousseau*. Madrid, Alianza.

Turró, G. (2000) *El laberint i la màscara. Una aproximació a Nietzsche i a la seva filosofia*. Lleida, Pagès Editors SL.

Tusquets, J. (1981-1982) «El nomadisme pedagògic a Catalunya». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (Barcelona, Real Academia de Buenas Letras), 38, pàgs. 207-223. Disponible a:
<<http://www.raco.cat/index.php/BoletinRABL/article/view/195763/270022>> [data de consulta: 26/03/2013].

— (1983-84) «El sedentarisme pedagògic a Catalunya». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (Barcelona, Real Academia de Buenas Letras), 39, pàgs. 83-92. Disponible a:
<<http://www.raco.cat/index.php/BoletinRABL/article/view/195718/270030>> [data de consulta: 26/03/2013].

— (1986) *Tarzán contra robot. El neomadismo y el neosedentarismo protagonistas de la crisis contemporánea*. Barcelona, Oikos-tau SA.

Úcar, X. (1998) «Virtudes pedagógicas del Camino de Santiago», a: Pantoja, L. (Ed.) *Nuevos espacios de la educación social*. Bilbao, Universidad de Deusto, pàgs. 401-415.

Universitat Pompeu Fabra (2010) *El viatge com a forma simbòlica. 2ª edició* [Apunts de les conferències].

Valero, V. (2001) *Experiencia y pobreza*. Barcelona, Ediciones Península.

Vallory, E. (2010) *L'escoltisme mundial. La discreta remor d'un bosc que creix*. Barcelona, Proa.

- Valverde, J. M. (1994) *Nietzsche, de filòleg a Anticristo*. Barcelona, Editorial Planeta SA.
- Van Manen, M. (2003) *Investigación educativa y experiencia vivida*. Barcelona, Idea Books.
- Ventalló, J. (1970) *Les escoles populars ahir i avui*. Barcelona, Editorial nova terra.
- Vergés, P. (1979) *Colònies escolars de l'Ajuntament de Barcelona*. Barcelona, Edicions del Mall.
- Verlaine, P. (1980) *Los poetas malditos*. Barcelona, ICARIA Editorial SA.
- Vicens, T. (1978) *Conocer a Rousseau y a su obra*. Barcelona, DOPESA.
- Viel, É. (Coord.) *La marcha humana, la carrera y el salto. Biomecánica, exploraciones, normas y alteraciones*. Barcelona, Masson SA, 2002.
- Vila, Marc-Aureli (2000) «Els catalans en l'obra de Humboldt». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (Barcelona, Societat Catalana de Geografia), 50, pàgs. 141-161.
- Vila-Matas, E. (2000) *Bartleby y compañía*. Barcelona, Editorial Anagrama.
- (2003) *París no se acaba nunca*. Barcelona, Editorial Anagrama.
- (2005) «Pasear y pensar». *Letras libres* (Madrid), 41, pàg. 55.
- Vilafranca, I. (2012) «La filosofia de la educació de Rousseau: el naturalisme eudamonista». *Educació i Història: Reevista d'Història de l'educació* (Barcelona, Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana), 19, pàgs. 35-44. Disponible a: <https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fpublicacions.iec.cat%2Frepository%2Fpdf%2F00000185%2F00000005.pdf> [data de consulta: 23/01/2013].
- Vilanou, C. (1995) «Higiene i Educació física a les colònies» a: DDAA. *Actes del Col.loqui Universitari Artur Martorell, educador del nostre temps*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 181-206.
- (2000) «La Pedagogia al deixant del segle XX». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 24, pàgs. 13-60. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/viewFile/126202/247020> [data de consulta: 23/01/2013].
- (2001) «De la 'Bildung' a la Pedagogia Hermanèutica». *Ars Brevis* (Barcelona, Anuari de la càtedra Ramon Llull Blanquerna), 7, pàgs. 255-279.
- (2002) «Formación, cultura y hermenéutica: de Hegel a Gadamer». *Revista de educación* (Madrid, Ministerio de Educación), 328, pàgs. 205-223.

- (2003a) «La Historia de la educación después del debate postmodernismo: hacia un modelo hermenéutico-culturalista», a: Jiménez, A. (coord.) *Etnohistoria de la Escuela. XII Coloquio Nacional de Historia de la Educación*. Burgos, Universidad de Burgos y Sociedad Española Historia de la Educación, pàgs. 1053-1062.
- (2003b) *Memoria de Cátedra*. Vol. I. Barcelona, Facultat de Pedagogia (Universitat de Barcelona).
- (2004a) «El deixant del naturalisme pedagògic», a: Montserrat, J. i Roviró, I. *La Natura. Col.loquis de Vic VIII*. Santa Eulàlia de Ronçana, Universitat de Barcelona.
- (2004b) «Tres claves para una paideia hermenéutica (Dilthey, Heidegger y Gadamer)», a: Casanova, H. i Lozano, E. (ed.) *Educación, Universidad y Sociedad: el vínculo crítico*. Barcelona, Universitat de Barcelona, pàgs. 43-72.
- (2007) «Quan la memòria esdevé “a priori” pedagògic. Europa i Occident en la Filosofia de l’Educació del professor Octavi Fullat». *Ars Brevis* (Barcelona, Anuari de la càtedra Ramon Llull Blanquerna), 13, pàgs. 155-175.
- (2011) «La Pedagogía alemana y su recepción en España: la idea de formación y las Ciencias del Espíritu», a: Hernández, J. M^a (Coord.) *La pedagogía alemana en España e Iberoamérica (1810-2010)*. Valladolid, Castilla Ediciones, pàgs. 135-191.
- i Collelldemont, E. (2012) «Presència de Rousseau a Catalunya: entre el mite i la realitat». *Educació i Història: Revista d’Història de l’educació* (Barcelona, Societat d’Història de l’Educació dels Països de Llengua Catalana), 19, pàgs. 97-152. Disponible a:
<<https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fpublicacions.iec.cat%2Frepositori%2Fpdf%2F00000185%2F00000009.pdf>> [data de consulta: 23/01/2013].
- Villaverde, M. J. (1987) *Rousseau y el pensamiento de las luces*. Madrid, Tecnos.
- Villegas, A. (2006) *Les colònies escolars. La colònia escolar Turissa*. Barcelona, Ajuntament de Tossa de Mar.
- Virgili (1973-1978) *Eneida*. Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- Vovelle, M. (1995) *El hombre de la Ilustración*. Madrid, Alianza Editorial SA.
- Walser, R. (1999) *Jakob von Gunten*. Barcelona, Quaderns Crema.
- (2006) *El paseo*. Madrid, Ediciones Siruela.
- White, E. (2010) *Rimbaud*. Barcelona, Random House Mondadori SA.
- Zola, E. (2010) *El Paraíso de las Damas*. Barcelona, Random House Mondadori SA.
- Zweig, S. (1999) *La lucha contra el demonio (Hölderlin-Kleist-Nietzsche)*. Barcelona, Acanalado.

— (2002) *Momentos estelares de la humanidad. Catorce miniaturas históricas.* Barcelona, Acantilado.